

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЖИЗЗАХ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИ

Сервис факультети

«Менежмент» кафедраси

«Макроиктисодиёт» фанидан

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

Тузувчилар:

Ортиқов Ё.

Жиззах – 2019 й.

Қисқача аннотация

Иқтисодиётда таркибий ислохотлар ва иқтисодиётни модернизациялашни янада чуқурлаштириш, унинг кўламини кенгайтириш билан боғлиқ масалаларнинг назарий ва амалий томонларини ўрганишда ушбу курс муҳим аҳамият касб этади.

Талабаларга мазкур фан хусусиятлари доирасида давлатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидаги саъй-ҳаракати давлат ва жамиятнинг барча соҳалардаги, шу жумладан, транспорт тизимидаги чуқур ислохотлари билан бевосита боғлиқдир.

Ўқув қўлланма Олий ўқув юр்தларининг иқтисодиёт йўналишидаги бакалаврият талабалари учун мўлжалланган, шунингдек, автотранспорт корхоналари иқтисодиёти соҳасидаги билимларга қизиқувчи барча мутахассислар (профессор-ўқитувчилар, тадқиқотчилар, малака ошириш курслари тингловчилари) ҳам ушбу ўқув қўлланмадан фойдаланишлари мумкин.

Маърузалар тўплами “Менежмент” кафедрасининг мажлисида муҳокама қилинган ва маъқулланган

Менежмент кафедра мудири: Abdunazarov доц. С. Абдуназаров

Котиб:

Babot

кат.ўқ. С. Бозорова

МУНДАРИЖА.

Кириш.....	
1-Мавзу: Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг ахамияти.....	
2-Мавзу: Асосий макроиктисодий курсаткичлар ва уларни ҳисоблаш.....	
3-Мавзу: Макроиктисодий бекарорлик.....	
4-Мавзу: Истеъмол ва инвестиция функциялари.....	
5-Мавзу; AD - AS модели.....	
6-Мавзу: Кейнс макроиктисодий мувозанат назарияси.....	
7-Мавзу: Пул бозори.....	
8-Мавзу: Бозор иктисодиётида Давлат.....	
9-Мавзу; Фискал сиёсат.....	
10-Мавзу; Пул-кредит сиёсати ва банк тизими.....	
11-Мавзу: IS-LM модели.....	
12-Мавзу; Иктисодий усиш.....	
13-Мавзу; Халқаро савдо назарияси.....	
14-Мавзу; Савдо сиёсати.....	
15-Мавзу; Тулов баланси.....	
16-Мавзу; Валюта курси.....	
Адабиётлар руйхати.....	

КИРИШ.

Ушбу маъруза матнларида мамлакат иктисодиётини макроиктисодий жихатдан ривожлантиришнинг мохияти, унинг таркибий қисми, ривожлантириш босқичлари ва уларни ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ёритилган. Чунки, республика иктисодиётининг бозор муносабатларига утиш билан боғлиқ булган туб узгаришлари янгича бошқариш услубларини, унга мос равишда эса бозор иктисодиёти амал қилишнинг ва давлат томонидан узгача раҳбарларни талаб этади. Булар чуқур ва қуп қиррали билимларга эга булган, яхши мушоҳада ва мулоҳаза қилиб қарорлар қабул қилишга қодир булган уз ишининг мутахассислари булиш шарт. Айниқса макроиктисодиёт ута мураккаб ва уз навбатида нозик булган соҳада банд булган амалиётчиларга жуда юқори талаблар қуйилади. Барча мавжуд булган ресурслардан оптимал фойдаланиш, ҳамда иктисодий усиш учун зарур буган шарт-шароитларна муваффақиёт билан таъминлаш учун иктисодчи макроиктисодий жараёнларни таҳлил қила билиши, иктисодиётнинг узига хос хусусиятларини яхши билиш, иктисодий жихатдан турли ҳулосалар чиқара олиши ҳамда бу ҳулосаларнинг тугри ва асосланган эканини исботлаб бера олиши керак. Бундай мутахассислар тайёрлашда “макроиктисодиёт” курсини уқиш муҳим роль уйнайди. Курсни урганиш макроиктисодий жараёнларнинг илмий асосларини ҳамда илғор мамлакатлардаги бу жараёнларни тартибга солиш амалиёт ва тупланган бой тажрибани узлаштириш имконини беради. Республика иктисодиёти янгича муносабатларга утиш босқичида турган шароитда бу масалалар айниқса аҳамиятлидир. Чунки бозор иктисодиёти олдинги тизимдан нафакат принцип жихатдан фарқ қилувчи хужалиқ модели, балки уз ахлоқ талабларига эга булган бошқа бир фалсафа ҳамдир.

“Макроиктисодиёт” укув фани сифатида бошқа иктисодий фанлар, айниқса “микроиктисодиёт” билан ҳамбарчас боғланган. Чунки уларнинг барчаси учун иктисодиёт ягона тадқиқот объекти булиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам ушбу маъруза матнлари “иктисодиёт” таълим йуналиши буйича уқийдиган талабаларга мулжалланган.

1- Мавзу: Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг ахамияти.

1.1. Макроиктисодиёт ва микроиктисодиёт тушунчаси.

1.2. Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошка иктисод фанлари билан алокалари.

1.3. Ресурслар, махсулотлар, даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланиши.

1.4. Очик ва ёпик иктисодиёт тушунчаси.

1.1. Макроиктисодиёт ва микроиктисодиёт тушунчаси.

Жамиятнинг барча иктисодий ва ижтимоий фаолиятларини урганиш ва юритишда фундаментал муаммога дуч келамиз. Бу муаммо аввол бор табиат бизга инъом этган ресурсларнинг чегараланганлигидир. Демак, инсоният хохлаганича ресурслар имкониятига эга эмас. Шунинг учун биз инсоният фаолияти учун моддий неъматлар яратиш жараёнларини урганиб чиқишимиз керак. Бу эса уз навбатида иктисодиётни урганиш демакдир. Чунки, иктисод-грекча суз булиб уй хужалигини юритиш санъати демакдир. Эндиликда ушбу фан уй хужалигини юритиш эмас, балки худудлар, мамлакатлар ва жахон хужалигини юритиш санъати билан шугулланмоқда. Бунинг исботи сифатида ишлаб чиқариш сохаларида ташкил этилаётган корхоналар, фирмалар, корпорациялар, кушма корхоналар ва фирмалар каби куплаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

Иктисодиёт кенг ва чуқур маъноли муаммоларни урганади. Лекин иктисодчилар урганадиган муаммолар ва хал киладиган вазифаларни кискача куйидагича таърифлаш мумкин: Биринчидан, инсон чегараланган имкониятлар даражасида яшайди. Инсоннинг аклий ва жисмоний имкониятлари, вақт, маблағ ва барча ресурслари чегараланган. Вақтнинг чегараланганлиги у ёки бу ишлаб чиқаришни маълум вақт давомида амалга оширишни такоза килади. Маблағларнинг чегараланганлиги у ёки бу максадларни амалга оширишни молиявий жихатдан мушкуллаштиради.

Демак, шахс ва жамият фаровонлиги чегараланган имкониятлардан оқилана фойдаланиш билан боглик экан. Яъни, ресурсларнинг чегараланганлигини иктисодий урганиш принципиал ахамиятга эга. Бунинг маъноси шуки, барчанинг бир

вактинг узида барча эхтиёжларини кондириб булмайди. Агарда ресурслар чегараланмаган булмаганда эди, у холда максадларга эришиш ва махсулотларни истеъмолчиларга самарали килиб таксимлашга зарурат булмаган булар эди.

Бугунги кунда мавжуд булган - инфляция, ишсизлик, харбий харажатлар, бюджет камомати, кашшоклик ва тенгсизлик, атроф мухитнинг ифлосланиши, бизнесни давлат томонидан тартибга солиш ва шу кабилар туб мохияти жихатидан чегараланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммосини билдиради.

Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки шахс, корхона, худуд, мамлакат ва хатто халкаро микёсларда хам иктисодиёт билан шугулланиш объектив зарурат экан.

Юкорида курсатиб утилган муаммоларни уз вактида ва жой-жойида хал килишда купгина иктисодий фанлар катори микро ва макроиктисодиёт фанлари хам бевосита шугулланади. Масалан, бирор-бир мамлакат иктисодиётини ривожлантириш учун хар хил карор ва конунлар кабул килишда иктисодчилар икки хил тахлиллар оркали ёндошадилар. Яъни, микроиктисодий ва макроиктисодий ёндошувлардан иборат.

Микроиктисодий ёндошув ёки микроиктисод бу бирор бир аник иктисодий бирликни тулик тахлил килишдан иборатдир. Масалан, бирор-бир ишлаб чикариш корхонасини урганиш, яъни, корхонини ташкил килишдаги ички (инсонлар, ишлаб чикариш воситалари, капитал ва маълумотлар билан таъминланганлик даражаси) ва ташки (маъмурий ва марказий бошкарув ташкилотлари, истеъмолчилар, ишлаб чикариш компонентларини этказиб берувчилар ва ахоли яшаш жойларига узок-якинлиги) омиллар, ишлаб чикарган махсулотларининг харажатлари, фойдаси, тушуми, туланадиган соликлар ва шунингдек корхона фаолияти билан боглик булган барча жараёнларини тулик урганишдан иборатдир. Ёки бошкача килиб айтганда ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишини алохида олинган корхона, тармок худуд даражасида урганишдан иборатдир.

Макроиктисодиёт эса кенг куламдаги иктисодиёт билан шугулланади. Унинг объекти булиб ялпи ишлаб чикариш, иш билан бандлик, бахо ва ташки иктисодий савдо, инфляция хисобланади. Яъни, ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишни халк хужалиги ёки мамлакат микиёсида урганишлардан иборат. Хозирги жахон хужалиги ривожланган, илмий техника тараккиёти даврида

барча мамлакатларнинг иктисодиётлари узвий боғлиқдир. Мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий, иктисодий ва муҳофаза қилинганлари қўш жихатдан уларнинг макроиктисодиётга боғлиқдир. У мураккаб ва қўш қиррали масалаларни ўз ичига олганлиги туфайли ҳозирда иктисодчилар орасида макроиктисодиёт мунозарали фан бўлиб келмоқда.

1.2. Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошқа иктисод фанлари билан алоқалари.

Макроиктисодиёт фани мамлакат иктисодиёти ва унинг ялпи ишлаб чиқаришининг ўсиши, пасайиши, тургунлик даврларини иктисодий таҳлил қилади ва уни тартибга солиш иктисодий механизмларни яратди. Бунда макроиктисодиёт назариясига асосланганлиги.

Барча мавжуд бўлган ресурслардан оптимал фойдаланиш, ҳамда иктисодий ўсиш учун зарур бўлган шарт-шароитларни муваффақият билан таъминлаш учун иктисодчи макроиктисодий жараёнларни таҳлил қила билиши, иктисодиётнинг ўзига хос хусусиятларни яхши билиш, иктисодий жихатдан тўғри хулосалар чиқара олиши ҳамда бу хулосаларнинг тўғри ва асосланган эканини исботлаб бера олиши керак. Бундай мутахассислар тайёрлашда “макроиктисодёт” муҳим роль ўйнайди. Курсни ўрганиш макроиктисодий жараёнларнинг илмий асосларини ҳамда илгор мамлакатлардаги бу жараёнларни тартибга солиш амалиёт ва тўпланган бўй тажрибаларни ўзлаштириш имконини беради. Республика иктисодиёти янгича муносабатларга ўтиш босқичида турган шароитда бу масалалар айниқса аҳамиятлидир. Чўнки бозор иктисодиёти олдинги тизимдан нафакат принцип жихатдан фарқ қилувчи хўжалик модели, балки ўз ахлоқ талабларига эга бўлган бошқа бир фалсафа ҳамдир.

Нисбатан кенгрок бўлган амалий иктисод фани сифатида “Макроиктисодиёт” курсининг аҳамияти шўндаки, ў бошқа иктисодий фанларнинг концентрациялашган йигиндиси сифатида хизмат қилади, ҳамда бу фанларни билишга таянади. Макроиктисодиёт корпорациялар, ўй-хўжалиқлари ва ҳукуматнинг ўзаро манфаатларига тааллуқли қўшгина масалаларни ечишда тўғри йўналишлар беради. Юқорида курсатиб ўтилган муаммоларни ўрганиш макроиктисодиёт фанининг предмети бўлиб ҳисобланади.

“Макроиктисодиёт” уқув фани сифатида бошқа иктисодий фанлар, айниқса, “микроиктисодиёт”, иктисодий математика, иктисодий кибернетика, тармоқлараро баланс, лойиҳалар таҳлили, миллий иктисодиёт ва шу каби қўлғина фанлар билан ҳамбарчас боғланган. Чунки уларнинг барчаси учун иктисодиёт ягона тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Иктисодчилар макроиктисодиётни бошқа иктисодий фанлар билан алоқаларини ривожлантириш йўлларини тадқиқ қилишда инсонларнинг самарали ҳаракати гипотезасидан фойдаланишади.

Инсонларнинг самарали ҳаракати - бу чегараланган имкониятлар шароитида уларнинг йўқори самарага эришиш учун қиладиган ҳатти-ҳаракатидир. Унда индивид узининг эҳтиёжини: Биринчидан иш ҳақини йўқори қондирилишига, иккинчидан қорхона - йўқори фойда учун, учинчидан давлат эса аҳолини ижтимоий фаровонлигини оширишга ҳаракат қилади. Демак, инсонларнинг самарали ҳаракати уларнинг табиий ҳаракати бўлиб, унинг объектив қўчлари мажмуасидан илмий фойдаланиш улкан иктисодий муаммолардан биридир. Инсонларнинг самарали ҳаракати уларнинг “мустакил хоҳишлари” дан қелиб қикади. Масалан, ҳар бир инсон уз ҳаракатининг самарали бўлишини қўзлайди, яхши, моддий ва маънавий бой яшашни истайди ва бу мақсадга интилади. Барча хоҳиш-истакларни урганиш, ресурслар, вақт ва инсон ҳаракатининг чегараланганлиги ҳар доим бир нечта масалаларнинг ҳал қилинишини тақозо этади. Бу макро ва микроиктисодиётнинг муаммоларидир.

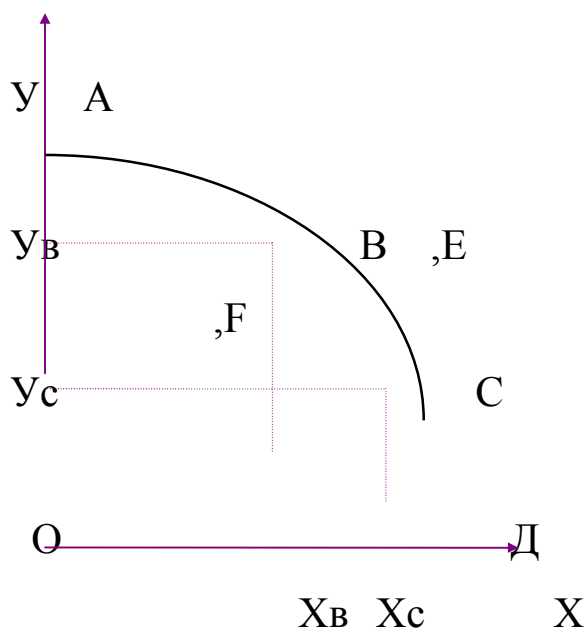
Демак макроиктисодиёт бошқа иктисодий фанлар қабил мамлакат ҳалқ ҳужалигини бутунлигича ёқини унинг йирик тармоқларини ва шунингдек ҳалқаро иктисодиётни ривожлантириш муаммоларини урганар экан. Ҳар қандай мамлакат ҳалқаро иктисодий интеграцияда бирор-бир маҳсулотни экспорт қилади ва бирор-бир маҳсулот импорт қилади. Яъни, бирор-бир мамлакат уз ички эҳтиёжларини ва ҳалқаро эҳтиёжларни таъминлаш учун ҳалқ ҳужалиги миқёсида нима, қандай, қанча ва қим учун ишлаб қикариш қерак ҳамда мамлакат иктисодий тизими бўлаётган узғаришларга тайёрни деган муаммоларни ҳал қилиши лозим.

Бундай муаммоларни ечишда иктисодчилар турли қил моделлардан фойдаланади. Моделлар у ёқини бу иктисодий қараённинг умумлашган, соддалашган қуринишини ифодалайди. Масалан, Ўзбекистоннинг барча табиий ва меҳнат ресурсларидан

фойдаланиб ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қуриб чиқайлик.

1.1-расм.

Графикда ОХ горизонтал уқи истеъмол буюмларини, ОУ вертикал уқи ишлаб чиқариш воситаларининг усиши ёки камайишини курсатади.

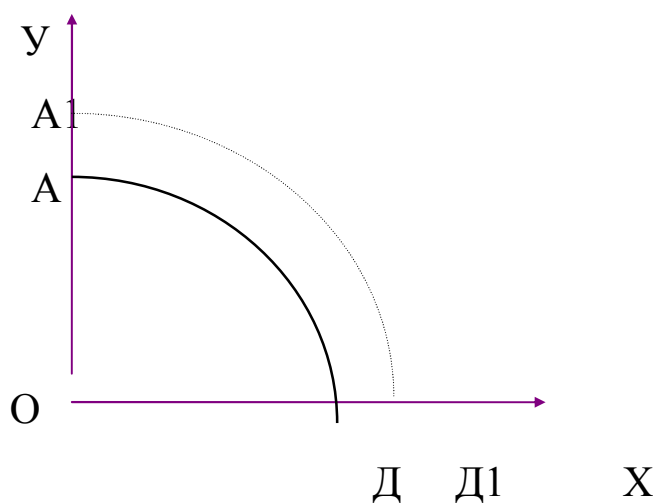
АВСД эгри чизиги барча ресурслардан йукори даражада фойдаланилганда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларининг мумкин булган ишлаб чиқариш имкониятларини курсатади.

Ушбу графикдан биз учта бир-бири билан боғлиқ булган тушунчалар: ресурсларнинг чегараланганлигини, ҳар бир нукта буйича узига хос вариантларда ишлаб чиқариш булишлиги ва харажатлар узгаришини курамиз. Масалан, F унуктани олсак, у нуктада маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятларидан кам даражада ишлаб чиқаришни ифодалайди. Аксинча, E нукта буйича йукори имкониятларда ҳам ишлаб чиқаришнинг куввати, ресурслар етишмайди. Ёки В ва С нукталарни таккослаб курайлик. В нуктани танласак, С нуктага нисбатан биз истеъмол буюмларидан ($Xв$) камроқ ва ишлаб чиқариш воситаларидан ($Ув$) купроқ ишлаб чиқаришни танлаган буламиз. Аниқроғи В нуктадан С нуктага утишда биз қушимча $X = OXс - OXв$ истеъмол буюмлари оламиз. Бирок бу ҳолда биз $У$ ни йукотамиз. ($У = Oув - OУс$). Яъни ресурсларни халқ истемол маҳсулотларига қушимча сарфлаб, қушимча халқ истеъмоли маҳсулотлари оламиз. Худди шунча

ресурслар ва имкониятларни ишлаб чиқариш воситаларидан йукотамиз.

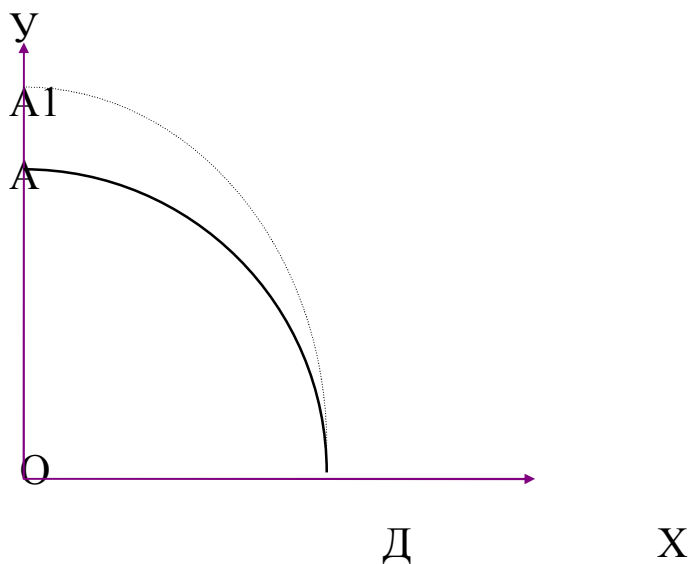
Эгри чизик (АВСД) максимал имкониятни курсатар экан, макроиктисодиёт унинг чегарасидан ташқарига (масалан, Е нуктага) юкори ва унга чиқиши мумкинми - деган савол тугилади. Агар янги техника ва технологик жараёнлар халқ хужалигининг барча тармоқларига баробар киритилдиган бўлса, АД эгри чизик А1, Д1 эгри чизикка кучирилиши мумкин. У ҳолда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятлари баробар, бир текис кенгайди. Е нуктадаги ишлаб чиқаришга эришиш мумкин.

1.2-расм.

Агар янгиликлар ишлаб чиқариш воситаларга жорий қилинса, у ҳолда ишлаб чиқариш имкониятлари ишлаб чиқариш воситаларига қараб кенгайди ва у қуйидагича қуринишда бўлади.

1.3-расм.

1.3. Ресурслар, махсулотлар, даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланиши.

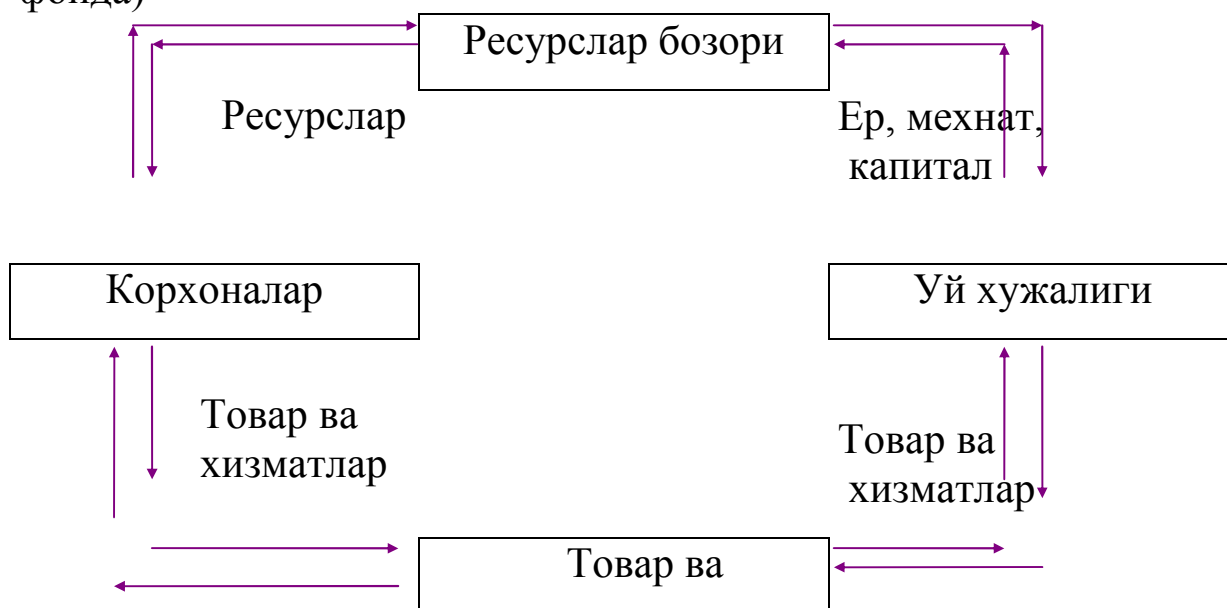
Хар қандай иқтисодий тизимда: режали ёки аралаш товар ва хизматлар такрор ишлаб чиқариш умумий жараёнини иқтисодий ресурслар, товар ва хизматлар ҳамда даромадларнинг доиравий айланиш қуринишида тасаввур қилиш мумкин. Асосан хусусий мулкка таянган иқтисодий тизимларда бундай доиравий айланиш корхоналар ва уй хужалиги уртасида амалга оширилади.

Қуйидаги чизмадан қуриниб турибдики, уй хужаликлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни ресурслар бозорига етказиб берадилар, корхоналар эса бу ресурсларни сотиб турли хил махсулотларга, хизматларга айлантирадилар, уз навбатида уларни тайёр махсулотлар ва хизматлар бозорига етказиб бералади. Айни пайтда ресурслар, товарлар ва хизматлар харакати билан ёнма-ён даромадларнинг ҳам доиравий айланиши амалга оширилади. Яъни уй хужаликлари узлари етказиб берган иқтисодий ресурслари эвазига даромад олади ҳамда уларни товарлар ва хизматлар истеъмол қилиш учун сарфлайди, ёки аксинча корхоналар ресурслар учун сарф харажатлар қилади ҳамда тайёр махсулотларни сотиш эвазига даромад олади. Бу

Ресурсларга
даромадлар (иш хақи,
харажатлар.
фойда)

Пуллик

рента, фоииз,

Даромадлар

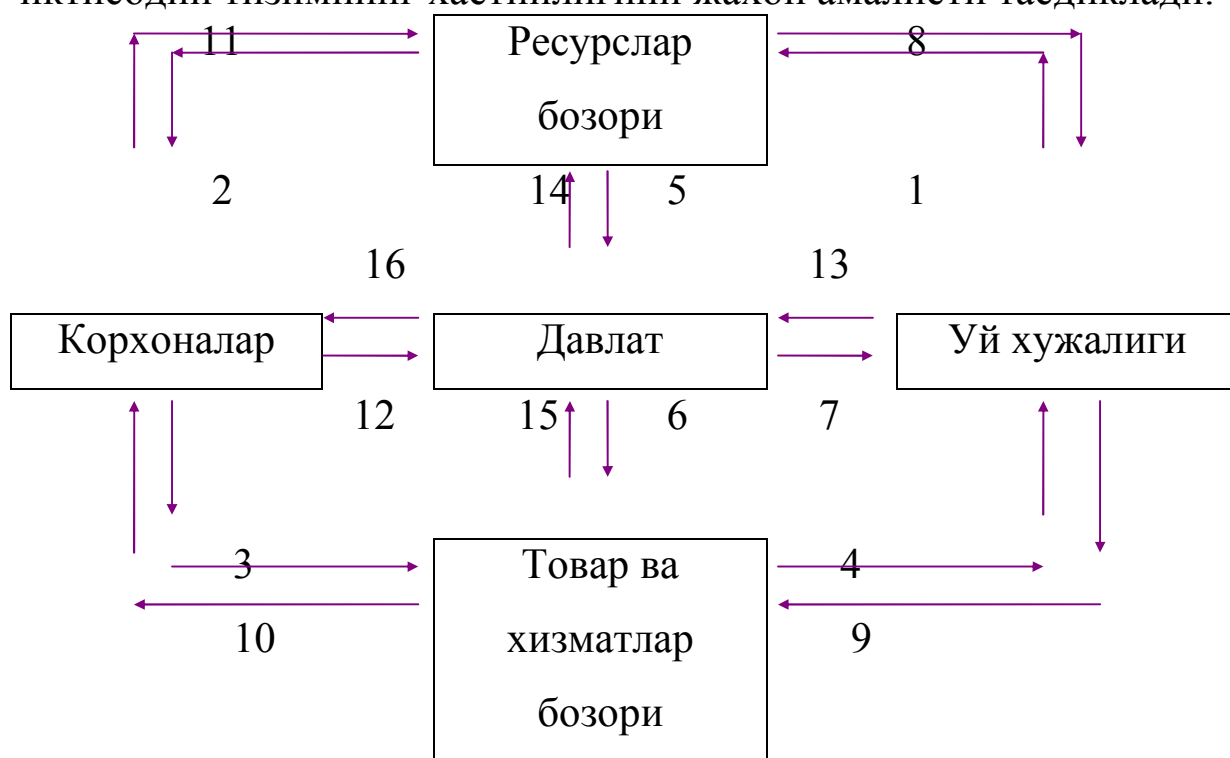
хизматлар бозори

Истеъмол

харажатлари

ерда барча ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнлари фақат бозор орқали бошқарилади, бошқача айтганда ресурслар товарлар ва хизматлар бозоридаги шаклланган талаб ҳамда таклиф ёрдамида бошқарилади.

Иқтисодиётда фақат баҳо ёки фақат давлат режаси ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнларининг бир текис кечишини таъминлашга қодир эмас. Бозор тизимида доима қайтарилиб туриладиган иқтисодий инкирозлар ва режали тизимнинг емирилиши бунинг яққол номоеън этди. Шу билан бирга тартибга солишнинг бозор ва режа механизмларидан қушиб фойдаланишга асосланган аралаш иқтисодий тизимнинг ҳаётлигини жаҳон амалиёти тасдиқлади.

1. Ер, меҳнат, капитал.
харажатлари.

2. Ресурслар.
даромад.

3. Товар ва хизматлар.
харажатлари.

4. Товар ва хизматлар.

5. Ресурслар.

6. Товар ва хизматлар.

7. Товар ва хизматлар.

9. Истеъмол

10. сотишдан тушган

11. Ресурс

12. Солиқлар.

13. Солиқлар.

14. Харажатлар.

15. Харажатлар.

8. Пуллик даромад (и/х, рента, фоиз, фойда) 16. Харажатлар.
Юкоридаги чизмадан куриниб турибдики ресурслар, товарлар ва даромадларнинг узлуксиз харакати хам бозор оркали хам давлат аралашуви билан таъминланган. Бунда хукумат ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларни харакатини бевосита бошқармайди, балки ресурслар ва товарлар бозорларида узининг катнашуви билан уларнинг иктисодий фаолиятига кулай шароитлар яратади.

1.4. Ёпик ва очик иктисодиёт тушунчаси.

Хар бир мамлакат куплаб халқаро иктисодий алоқаларга эга. Яъни, узаро товарлар, хизматлар, ахборатлар, капитал ва ишчи кучлари билан айирбошлалардан иборат. Бундай алоқаларнинг ривожланиш даражасига караб иктисодиётнинг кай даражада очиклиги аниқланади.

Очик иктисодиёт бу шундай иктисодки, унда мамлакатнинг барча фукоралари халқаро товар ва капитал бозорида олди-бердиларни чекланмаган холда амалга оширишлари мумкин. Бирок, шундай мамлакатлар хам борки узининг кобигига уралиб колган. Масалан, собик СССР - нинг урушгача булган даври. Халқаро савдода иштирок этмайдиган иктисодиёт ёпик иктисодиёт деб аталади. Таъкидлаш лозимки хозирги кунда мутлок бундай иктисодиёт мавжуд эмас. Аммо, макроиктисодий тахлил ва истикболни белгилашда фойдаланиладиган моделларда бундай мавхумларга йул куйилади. Ёпик иктисодиёт моделида товарлар, хизмат ва капитал оқимлари миллий чегаралар ташқарисига чиқмайди хамда унда асосий макроиктисодий айният куйидаги куринишга эга булади:

$$Y = C + I + G$$

Бунда, Y -миллий махсулот, даромад. C -уй хужалигининг уз мамлакатада ишлаб чиқарилган махсулотларни харид килишга сарфланган истеъмол харажатлари.

I -шу мамлакат ишлаб чиқарувчиларининг уз мамлакати инвестиция товарларига харажатлари. G -давлат томонидан уз мамлакати товар ва хизматларини харид килиш.

Очик иктисодиётда мамлакатлар уртасида узаро алоқалар мавжуд ва у миллий иктисодиётда товарлар ва даромад харакатида намоён булади. Асосий иктисодий тенгликка кушимча курсаткич

киритилса, у куйидаги куринишга эга булади.

$$Y = C +$$

$$I + G + NX$$

Бунда, NX - хорижликларнинг шу мамлакат ичкарасида ишлаб чиқарган товар ва хизматларга қилган харажатлари билан хорижда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга ички харажатлар уртасидаги, қисқача айтганда экспорт ва импорт уртасидаги фарк.

Қисқача хулосалар.

1. Макроиктисодиёт фани иктисодиётни тулигича, яъни аҳоли даромадларининг усиши ва камайиши, ишсизлик, ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматлар нархларининг узгариш даражаси ва шунингдек бошқа макроиктисодий муаммоларни урганади. Макроиктисодчилар нафакат ушбу ҳолатларни тушунтиришни, балки иктисодиётни ривожлантириш учун иктисодий сиёсатлар ҳам олиб бордилар.

2. Микроиктисодиёт уй хужалиги, фирмалар даражасида иктисодий муаммоларни урганиш ва ҳал қилиш билан шугулланади. Макроиктисодий вазиятлар асосида микроиктисодий алоқалар ва таҳлиллар ётганлиги учун ҳам макроиктисодчилар куп ҳолларда микроиктисодиёт усулларидадан фойдаланишади.

3. Иктисодиётдаги барча муаммоларни ҳал қиладиган ягона модел мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам макроиктисодчилар ҳар бири алоҳида муаммоларни ҳал қиладиган купгина моделлардан фойдаланишади.

4. Иктисодий моделларнинг асосий шартлари нархларнинг эгилувчан ёки ноэгилувчанлигини изохлашдан иборат. Купгина макроиктисодчилар ҳисоблашича иктисодий моделлар иктисодиётни узок муддатга ривожланишини курсатади. Шунинг учун ҳам қисқа даврларда нархлар ноэгилувчан булиб ҳисобланади.

1. Асосий макроиктисодий кўрсаткичларни кўрсатинг.

А) ЯММ, ялпи ички маҳсулот;

Б) соф миллий маҳсулот, миллий даромад;

В) ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция;

Г) барча жавоблар тўғри.

2. ЯММ қандай усул билан ҳисобланади?

- А) қўшилган қийматлар бўйича ёндашув;
- Б) сарф харажатлар бўйича ёндашув;
- В) даромадлар бўйича ёндашув;
- Г) барча жавоблар тўғри.

3. Номинал ЯММ қандай ҳисобланади?

- А) жорий нархларда ҳисобланади;
- Б) нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб, ўзгармас ёки қиёсий нархларда ҳисобланади;
- В) ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматини ҳисобга олиб ҳисобланади;
- Г) барча жавоблар тўғри.

4. ЯММ нима?

- А) миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси;
- Б) йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати;
- В) янгидан яратилган қиймат бўлиб, СММдан солиқларни чиқариб ташланган қиймати;
- Г) ишлаб чиқариш жараёни яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

5. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) нима?

- А) йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати;
- Б) миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси;
- В) ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар;
- Г) ишлаб чиқариш жараёнида яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

Асосий тушунча ва таянч иборалар.

Макроиқтисодиёт- моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларини яхлит бир бутун қилиб бирлаштирган миллий иқтисодиёт ва жаҳон хўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир.

Миллий ҳисоблар тизими- миллий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни тавсифлайдиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар тизими.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)- миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)- йил давомида малакат худудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати.

Соф миллий маҳсулот (СММ)- амортизация ажрамалари суммасига камайтирилган ЯИМ сифатида чиқиб, таркибан миллий даромад ва эгри солиқлардан иборат бўлади.

Миллий даромад- янгидан вужудга келтирилган қиймат бўлиб, СММдан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

Шахсий даромад- миллий даромаддан ижтимоий суғурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинадиган солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли кўлига келиб тушадиган ижтимоий тўловлар суммасини қўшиш йўли билан аниқланади.

Кўшилган қиймат- ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан сотиб олинган ва унумли истеъмол қилинган хом ашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

Оралиқ маҳсулот- ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.

Пировард маҳсулот- ишлаб чиқариш жараёни якунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

Хуфёна иқтисодиёт- ЯИМ ни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг фарқи нимада? Улар иқтисодиётнинг қандай кўринишлари учун хос эканлигини изоҳланг.
2. Миллий иқтисодиёт тушунчаси нимани ифодалайди? Унинг қандай таркибий қисмлари мавжуд?
3. Макроиқтисодий кўрсаткичлар нималар ва улар миллий иқтисодиётда қандай роль ўйнайди?
4. ЯИМ ва СММ бир-биридан нима билан фарқланади? СММ ва миллий даромад-чи?
5. Миллий маҳсулот ҳаракат шакллари тавсифини беринг.
6. ЯИМ қандай усулларда ҳисобланади? Уларнинг фарқи нимадан иборат?
7. Такрорий ҳисоб, кўшилган қиймат, оралиқ маҳсулот ва пировард маҳсулот тушунчаларини изоҳлаб беринг.
8. Соф иқтисодий фаравонлик кўрсаткичининг моҳияти ҳамда ҳисоблаш тартибини тушунтириб беринг

Таянч иборалар.

Микро ва макроиқтисодиёт тушунчаси, макроиқтисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошқа фанлар билан алоқалари, моделлар, экзоген ва эндоген узгарувчилар, бозорнинг тенглашуви, эластик ва ноэластик нархлар, ресурслар, даромадлар,

харажатлар ва уларнинг доиравий айланиши, очик ва ёпик иктисодиёт.

Назорат ва мулохаза учун саволлар.

1. Микроиктисодиёт ва макроиктисодиётнинг бир-биридан фарқини тушинтириб беринг. Улар бир-бири билан кандай алоқада?
2. Нима учун макроиктисодиёт фани бошқа иктисод фанлари билан алоқада?
3. Иктисодчилар нима учун моделларни тузишади ва улардан фойдаланишади?
4. Ресурслар, даромадлар ва харажатларнинг кандай доиравий айланишлари мавжуд ва улар бир-биридан кандай фарқ килади?
5. Кандай иктисодиётларни биласиз? Очик иктисодиётнинг ёпик иктисодиётдан афзалликлари нимада?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. - Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
2. Каримов И.А. Узбекистон ХХІ аср бусагасида хавфсизликка тахдид барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари - Т.: “Узбекистон”, 1997. 326 бет.
3. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
4. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” - М.:1995
5. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург.: Судостроение. 1998
6. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С.Петербург.: 1994
7. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
8. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.:Укитувчи. 1994
9. В.Н.Костюк. “Макроэкономика” - М.:1998
10. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
11. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во МГУ.: 1994

12. П. Хейнс. "Экономический образ мышления". Перевод с англ - М.: Изд. Новости при участии. 1991
13. Эдвин Дж. Допан. "Макроэкономика". С. Петербург.: 1994
14. Р. Лэйард. "Макроэкономика" Курс лекций для российских читателей. М.: 1994
15. М.А. Хакимова. "Макроэкономика" - Т.: "Мехнат". 1997

2-Мавзу: Асосий макроиктисодий курсаткичлар ва уларни ҳисоблаш.

- 2.1. Макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичлар.
- 2.2. ЯММ ҳисоблашнинг асосий шартлари.
- 2.3. ЯММ ҳаражатлар ва даромадлар буйича ҳисоблаш.
- 2.4. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошка курсаткичлар ва улар уртасидаги нисбат.
- 2.5. Номинал ва реал ЯММ.

2.1. Макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичлар.

Асосий макроиктисодий кўрсаткичлар 2008 йил

1. ЯММ – 9 % ошди.
  - саноат – 12,7 %
  - истемол товарлар и/ч – 17,7 %
  - хизмат кўрсатиш – 21,3 %
  - қурилиш – 8,3 %
  - транспорт – 10,2 %
  - савдо – 7,2 %
  - қишлоқ хўжалаги – 4,5 %
2. Пахта – 3 млн. 410 м.т.
Ғалла – 6 млн 330 м.т.
3. Давлат бюджети профецит – 1,5 %
4. Инфляция даражаси – 7,8 %
5. Иш ҳақи даражаси ўртача – 1,4 баробар ошди
2009 йилда ҳам шу режалаштирилган
6. Аҳоли реал даромадлари 23 % га ошган
7. Ташқи савдо айланмаси 24,1 % жумладан:
  - Экспорт 28,7 % ошган
8. Экспорт товарларда хом ашё бўлмаган улуши 71 % ни ташкил қилган
9. Пахта экспорти 20 % дан 12 % га тушган
10. Барча манбалар ҳисобидан 6,4 млрд АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилган, бу 2007 йилга нисбатан 28,3 % кўп, ЯММ ни 23 % ни ташкил этди
11. 2008 йилда 1 млрд 700 млн АҚШ доллари миқдорида хорижий инвестиция ўзлаштирилди, 2007 йилга нисбатан 46 % кўп, унинг 74 % тўғридан-тўғри инвестиция
2009 йилда 1 млрд 800 млн АҚШ доллари миқдорида хорижий инвестиция киритиш режалаштирилган, унинг 75 % тўғридан-тўғри инвестиция
12. Ўзлаштирилган инвестицияларнинг 54 % корхоналар ва аҳоли маблағларидир
13. 2006 йилда Ўз.Рес. тикланиш ва тараққиёт фонди ташкил этилган, унинг низом жамғармаси 3 млрд 200 млн АҚШ доллари, унинг активларини 5

млрд долларга етказиш кўзда тутилаяпти, ўтган йили ушбу фонддан 550 млн АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилган

14. Инвестиция дастурига биноан 250 млрд сўмлик асосий фондга эга бўлган 423 та объект қурилди, жумладан;

- озиқ овқат соноатида 145 та
- қурилишда 118 та
- енгил саноатда 65 та
- қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 58 та
- кимё ва нефт саноатида 13 та
- фармацевтикада 8 та объект ишга туширилди.

15. Қишлоқ хўжалиги субъектларига 1 трлн. сўмлик аванс берилди, 2009 йилда 1 трлн. 200 млрд берилиш режалаштирилди

16. Лизинг асосида техника сотиб олиш учун 2008 йилда 43 млрд сўм ажратилган, 2009 йилда 58 млрд сўм ажратиш режалаштирилган

17. Пахта етиштиришда фермерларнинг улуши 99,1 %, ғаллада эса 79,2 %

18. Пахтачилик ва ғаллачиликка ажратилган ер майдани 37 га дан 93,7 га гача ёки 2,5 баробар ошириш кўзда тутилаяпти

19. Микрофирма ва кичик корхоналар ягона солиқ ставкалари 2008 йили 10 % дан 8 % га туширилди, 2009 йилдан эса 7 % гача тушириш кўзда тутилган

20. Кичик бизнес субъектлари сони 1,9 баробар кўпайди ва 2008 йили қарийиб 400 мингга ташкил этди, уларнинг саноат маҳсулотлардаги улуши 22 % га ошди ва 2007 йили ЯММ да уларнинг улуши 45,5 %, 2008 йил эса 48,2 % га кўтарилди, уларда бандларнинг 76 % ишляпти

21. 2008 йил 661 минга яқин иш ўрни яратилди, жумладан:

- кичик бизнесда 374 минг
- хизмат кўрсатиш сервис соҳасида 220 минг
- касаначиликда 97 минг 800 та

22. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯММ даги улуши 2007 йилда 42,5 % дан 2008 йилда 45,3% га ошди.

23. 2008 йил касаначилар томонидан 34 млрд сўмлик маҳсулот яратилган ва корхоналарнинг 1 млрд сўмлик маблағи тежалган

24. 2008 йилда ким ошди савдосида 20 минг 300 та қорамол сотилди, 2009 йил эса 24 минг 600 та сотилиш кутилаяпти ва унга 2007 йил 42,5 млрд сўм, 2008 йил эса 48,3 млрд сўм имтиёзли кредит ажратилган, кам таъминланганларга 2006-2008 йилларда 10 минг 300 та қора мол бепул берилди

25. Қора мол боқувчилар сифатида 2009 йилнинг 1 январига 1 млн 100 минг киши фаолият юргизган, уларнинг 54 минг кишисига меҳнат дафтарчаси очилган, 111 минг тасига меҳнат дафтарчасига қайд этилган

26. 2008 йили жами банкларимизнинг капитали 40 % га ошган, 2010 йилга 2 баробар ошириш кўзда тутилаяпти, бу эса халқаро Базел кўмитаси талабларидан 3 баробар кўп.

ЯММ ни ҳисоблашдан олдин биз макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичларга тухталиб утамиз. Бу курсаткичларга:

- ЯММ, ЯИМ, МД;
- давлат бюджети такчиллиги, дефлятор, истеъмол баҳолари индекси, инфляциянинг ўсиш суръатлари;

- ишсизлик даражаси ва ишсизлар сони, аҳолини иш билан бандлик даражаси;

- аҳолини моддий неъматлар ва хизматлари истеъмоли хажми, уларнинг жамгармалари, иш хакининг куйи микдори ва бошқалар.

Бу курсаткичлар иктисодий тизимнинг умумий ҳолатини ифодалаб, ижтимоий ишлаб чиқаришда барча катнашувчиларни (корхона, тармок, минтақа, давлат) ва уй хужалиги фаолиятлари натижасида аниқланади.

Мамлакатнинг иктисодий барқарорлигини аниқлашда купгина курсаткичлар мавжуд. Худди шундай курсаткичларнинг энг асосийси булиб ЯММ курсаткичи ҳисобланади.

У иктисодиётда бир йил давомида ишлаб чиқарилган жами товар ва хизматлар тугалланган хажмининг бозор киймати йигиндиси орқали аниқланади.

2.2. ЯММ ҳисоблашнинг асосий шартлари.

Биз биламизки ҳисобот йилида ишлаб чиқарилган барча товарлар ҳам сотилмайди, яъни, уларнинг айримлари захирани тулдиради. Захираларни тулдиришга кетган хар қандай товарлар ЯММ ни ҳисоблашда ҳисобга олинмиши лозим. Чунки, ЯММ микдори орқали у сотилган ёки сотилмаган булишидан қабтй назар жорий маҳсулот ҳисобланади. ЯММ тушунчаси маълум даражада изоҳ талаб қилади.

Биринчидан, ЯММ йиллик ишлаб чиқаришнинг бозор киймати орқали улчанади. У пулли курсаткич булиб ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам хар хил йилларда хар хил турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотларни солиштириш учун уларнинг нисбий кийматини билишимиз лозим. Мисол. Турли йилларда ишлаб чиқарилган хар хил товарларни баҳо ёрдамида такқослаш.

Йиллар	Ишлаб чиқаришнинг йиллик хажми	Бозор баҳоси
1.	3 апельсин ва 2 олма.	$3 \times 2 \text{ сум} + 2 \times 3 \text{ сум} = 12 \text{ сум.}$
2.	2 апельсин ва 3 олма.	$2 \times 2 \text{ сум} + 3 \times 3 \text{ сум} = 13 \text{ сум.}$

Иккинчидан, ишлаб чиқариш хажмини тугри ҳисоблаш учун жорий йилда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар хажми бир марта ҳисобга олинмиш керак. Купгина маҳсулотлар бозорга боргунча бир нечта ишлаб чиқариш босқичини утайди. Шунинг учун ЯММда айрим маҳсулотларни икки ва ундан куп марта ҳисобга олмаслик учун факат провард маҳсулотнинг бозор кийматини ҳисобга олади, оралик маҳсулотларни эса ҳисобга олмайди.

Провард маҳсулот деб биз товар ва хизматларни охирги истеъмол учун сотиб олинадиган маҳсулотларга тушунамиз.

Оралик маҳсулотлар эса сотиб олинган товар ва хизматларни янада қайта ишлаш учун сотиб олинган маҳсулотлардан иборатдир. ЯММ да оралик маҳсулотларнинг охирги сотиш киймати ҳисобга олинади. Оралик

киймат эса хисобга олинмайди. Чунки, оралик киймат хисобга олинганда айрим махсулотларда икки ёклама хисобга олиш булган булар эди. Миллий даромадни хисоблашда икки ёклама хисоблашдан кочиш учун ишлаб чикарилган махсулотларни хар томонлама урганиб чикиш керак ва факат хар бир фирмада яратилган кушилган кийматни хисобга олиш зарур. Кушилган киймат фирма ишлаб чикариш хажмининг бозор бахосини билдиради.

Учинчидан ЯММга ноишлаб чикариш ишларини кушилмайди. Ноишлаб чикариш ишлари икки хил турда булади: соф молиявий ишлар ва ушлаб турилган товарларни сотиш.

Молиявий ишлар уз навбатида учта асосий турга булинади; Давлат бюджетидан трансферт туловлари, хусусий трансферт туловлар ва кимматбахо когозларни сотиш.

Масалан. Беш боскичли ишлаб чикариш жараёнида кушилган киймат.

Ишлаб чикариш боскичи	Махсулотларнинг сотиш бахоси. сум.	Кушилган киймат сум.
Фирма А. Куйчилик фермаси	0	
	60	60(=60-0)
Фирма Б. Жун кайта ишлаш корхонаси	100	40(=100-60)
Фирма В. Кастюм ишлаб чикариш фирмаси	125	25(=125-100)
Фирма Г. Буюмларни улгуржи сотувчи корхона	175	50(=175-125)
Фирма Д. Буюмларни чакана сотувчи корхона	250	75(=250-175)
Сотувчининг умумий киймати	710	
Кушилган киймат.		250

Давлат бюджетидан трансферт туловларга ижтимоий сугуртага туловлар, ишсизларга ва пенсионерларга нафакалар. Давлат трансферт туловларининг асосий хусусияти шундаки нафакахурлар нафака эвазига давлатга хеч нарса бермайди.

Хусусий трансферт туловларига - студентларга бериладиган ойлик стипендиялар ва бой кариндош - уругларидан бериладиган бир марталик туловлар.

Кимматбахо когозларни сотиш, яъни акция ва облигацияларни сотиш хам ЯММ таркибига киритилмайди.

Ушлаб турилган товарларни сотиш ЯММ таркибига киритилмайди, чунки, бундай товарларни сотиш жорий ишлаб чикирашни билдирмайди, ёки товарларларда икки ёклама ҳисобни билдиради.

Туртинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда икки томонлама ёндашилади.

Биринчидан, ЯММ ни ҳисоблашда, истеъмомчиларнинг янгитдан яратилган якуний маҳсулотларни сотиб олишга кетган барча харажатлар микдори буйича аникланади. Бу усул ЯММ ни харажатлар усули дейилади.

Иккинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда эса товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнида яратилган даромадларнинг йигиндиси микдорида аникланади. Бу усул ЯММ ни даромадлар ёрдамида аниклаш усули дейилади.

ЯММни ҳисоблашнинг икки хил усули - ишлаб чиқариш ва даромадлар буйича.

Ишлаб чиқариш харажатлари буйича	Ишлаб чиқариш даромадлари буйича

1. Уй ҳужалигининг истеъмом харажатлари.
2. Бизнесга инвестиция харажатлари ёки ялпи хусусий ички инвестиция.
3. Товар ва хизматлар буйича давлат хариди.
4. Соф экспорт.

1. Даромадларни тулаш билан боғлиқ бўлмаган харажат ва туловлар.
2. Иш хақи.
3. Рента туловлари.
4. Процент.
5. Фойда.

2.3. ЯММ ни харажатлар ва даромадлар буйича ҳисоблаш.

ЯММ ни ишлаб чиқариш харажатлари буйича ҳисоблашда асосан провард маҳсулот ва хизматларни яратишга кетган барча харажатлар ҳисобга олинади.

Биринчидан, **уй ҳужалигининг истеъмом харажатлари (С)** уз ичига:

- а). узок муддатли фойдаланиладиган истеъмом буюмлар;
- б). кундалик фойдаланиладиган истеъмом буюмлар;
- в). истеъмом қилинадиган хизматларга кетадиган харажатлардан иборатдир.

Иккинчидан, **ялпи ички хусусий инвестиция харажатлари (I):**

- а). асбоб-ускуналар, машиналар сотиб олиш;
- б). корхоналар, омборлар, турар-жой биноларини қурушга сарфланган харажатлар;
- в). товар захиралари уртасидаги фарқлар ёки захираларнинг узгаришларидан иборат.

Учинчидан, **товар ва хизматларнинг давлат хариди (G)**. Бу гуруҳдаги харажатларга давлатнинг барча харажатлари, яъни маҳаллий ва марказий бошқарув ҳокимияти идоралари томонидан корхоналарнинг пировард маҳсулотлар ва ресурслар хариди (қурол-яроғ сотиб олиш, автомобил йуллари ва почта муассасалари қурилиши, давлат корхоналарида

туланадиган иш хаки) киритилади. Лекин бу ерда шуни хам таъкидлаб кетиш лозимки бу харажатларга давлат трансферт туловлари киритилмайди.

Туртинчидан, **соф экспорт (Хп)** ёки мамлакатнинг импорт ва экспорт операциялари уртасидаги фарк.

Шундай қилиб ЯММ ни харажатлар орқали ҳисоблаш асосан йуқорида курсатиб утилган 4 гуруҳ харажатлари орқали олиб борилад экан. ЯММ харажатлар буйича қуйидаги формула билан аниқланади.

$$ЯММ = C + I_g + G + X_n.$$

ЯММ ни ишлаб чиқарувчиларнинг барча даромадлари йигиндиси қуринишида ҳисоблашда асосан қуйидаги курсаткичлардан фойдаланилади:

Биринчидан, **истеъмол қилинган капитал хажми (ССА)** ёки амортизация, яъни жорий йилдаги ЯММни ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган инвестиция товарларини сотиб олишга мулжалланган ажратмалардан иборат.

Иккинчидан, **бизнесга эгри солиқлар (Т)** бу маҳсулот баҳосини оширувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Жумладан, сотишдан олиннадиган солиқ, акцизлар, мулкка солиқлар, лицензия туловлари ва божхона божлари.

Учинчидан, **ёлланма ишчиларнинг иш ҳақлари (W)** - хусусий ва давлат компанияларининг иш хаки тулашга сарфлаган умумий харажатлари (иш хаки ва қуйидаги қушимчалар; ижтимоий сугурта, пенсия, бандлик ва бошқа ижтимоий фондларга ажратмалар ҳамда бадаллар).

Туртинчидан, **ижара хаки (К1)** - бу иқтисодий мулк ресурслари билан таъминловчи уй хужалиқларининг даромадларидир. Масалан, ижарага берилган турар жойлар, бинолар, асбоб-ускуналар, ер ва бошқалардан олиннадиган даромадлар.

Бешинчидан, **фоиз ставкалари ёки фоизли даромадлар (К)** - пул капиталини етказиб берувчиларга хусусий безнис даромадидан пул туловлар.

Олтинчидан, **мулкдан келадиган даромад ёки фойда (Р)** - мулк эгаларининг даромадлари ва корпорацияларнинг олган фойдалари. Уз навбатида корпорацияларнинг фойдалири қуйидагиларга бўлинади;

- а) корпорацияларнинг олган фойдасига солиқ ёки фойда солиғи;
- б) ҳиссадорлар уртасида таксимланадиган дивидентлар;
- в) таксимланмаган фойда.

Ялпи миллий маҳсулотни аниқлашга икки хил ёндошув.

№	ЯММни товар ва хизматлар сотиб олишга мулжалланган барча харажатлар буйича улчаш	Шартли белгилар	Микдор
1.	Уй хужалиқларининг истеъмол харажатлари	C	
2.	Бизнесга инвестиция харажатлари ёки ялпи хусусий ички инвестициялар	I	
3.	Товар ва хизматлар буйича давалт хариди	G	
4.	Соф экспорт	Xп	
	Жами: ЯММ = C + I + G + Xп	Y	

	ЯММни барча даромадлар буйича улчаш		
1.	Истеъмол килинган капитал хажми	A	
2.	Бизнесга эгри соликлар	T	
3.	Ёлланма ишчиларнинг иш хаклари	W	
4.	Ижара хаки	K1	
5.	Фоиз ставкаси	K	
6.	Якка куйилмалардан даромадлар	P	
7.	Корпорациялар фойдасига соликлар	TK	
8.	Дивидентлар	P1	
9.	Таксимланмайдиган фойдалар	P2	
	Жами: ЯММ = A+T+W+K1+K+P+TK+P1+P2	Y	

2.4. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошқа курсаткичлар ва улар уртасидаги нисбат.

Мамлакат миллий ҳисобчилик тизимида ЯММ курсаткичидан ташқари бир нечта бир-бири билан алоқада бўлган курсаткичлар мавжуд. Миллий ҳисобчилик тизими тугрисидаги тушунчаларимизни кенгайтириш учун бу курсаткичларни ташкил топиш манбаларини билишимиз керак. Бу курсаткичларга биз **ЯИМ, СММ, МД, ихтиёрдаги даромад ва соликлар тулангандан кейинги даромадларни** киритишимиз мумкин.

ЯИМ ҳам ЯММ каби моддий ишлаб чиқариш ва хизматлар натижасида ташкил топади.

ЯИМ - бу бирор-бир мамлакат ҳудудида жойлашган корхона ва ташкилотларда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг умумий йигиндисидан иборатдир. ЯИМнинг ЯММдан фарқи ушбу мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг хориждан оладиган фойда ва даромадлари уртасидаги фарқлардан иборатдир. Яъни,

Шу мамлакат юридик ва Хорижий инвесторлар ва
ЯММ = ЯИМ + жисмоний шахсларнинг - ишчиларни шу мамлакатда
хориждан оладиган фойда олган фойда ва даромад-
да ва даромадлари. лари.

ЯММ ни ҳисоблашда айрим камчиликларга йул куйилади. Чунки, унда ҳисобод йилида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотлар миқдоридан шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришда истеъмол килинган асосий ишлаб чиқариш воситалари қиймати ҳисобга олинмайди. Ёки бошқача қилиб айтганда амартизация қиймати ҳисобга олинмайди. Шунинг учун ҳам миллий ҳисобчилик тизимида СММ курсаткичи ҳисобланади. СММ нинг ЯММ дан фарқи йуқорида айтганимиздек амартизация ажратмалари миқдорига тенгдир.

Ялпи миллий маҳсулот 4862
Истеъмол килинган капиталга ажратма - 505
Соф миллий маҳсулот 4357.

Кейинги курсаткич МД - бу миллий ишлаб чиқаришдан олинган даромад ёки ижтимоий ишлаб чиқаришдаги барча даромад турларининг йигиндисидир. Ресурсларни етказиб берувчиларнинг, яъни ер, ишчи қучи,

капитал шунингдек бошқарув фанларини етказиб берувчиларнинг хисобот йилида оладиган даромадлари миқдори канчани ташкил қилишини аниқлайлик. СММ таркибидан фақат бизнесга эгри солиқларгина жорий йилдаги иқтисодий ресурслар таркиби киритилмайди. Шунини таъкидлаб утишимиз лозимки, давлат узи оладиган бизнесга эгри солиқлар урнига ишлаб чиқаришга ҳеч нарса қўймайди, яъни давлатни иқтисодий ресурслар таъминотчиси сифатида баҳоламаймиз. Демак, жорий йилда яратилган ЯММ таркибидан иш хақи, рента туловлари, фойза ва олинган фойдаларнинг умумий миқдорини аниқлашда биз СММ таркибидан бизнесга эгри солиқлар миқдорини олиб ташлашимиз лозим. Шундай қилиб олинган курсатқич миллий даромад (МД) ҳисобланади. Ресурслар таъминловчилар нуктаи назаридан у жорий ишлаб чиқаришда қатнашиш натижасида олган даромадларини улчашни билдиради. Компаниялар нуктаи назаридан эса МД ишлаб чиқариш омиллари ёки ресурсларни баҳосини улчашни билдиради. МД жорий ишлаб чиқаришга кетган иқтисодий ресурсларнинг бозор баҳосини билдиради.

СММ	-	4357
Бизнесга эгри солиқлар	-	393

3964		

МД СММ дан бизнесга эгри солиқларни олиб ташлагандан кейин қолган қисмидан иборат экан.

Шахсий даромад (яққа қўйилмалардан даромад) ва МД бир-биридан шуниси билан фарқ қиладики, яъни ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш эвазига олинган даромадларнинг бир қисми - ижтимоий сугурталарга взнослар, корпорация фойдасига солиқ ва корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси амалда уй хужалигига тушмайди. Аксинча, яъни уй хужалиги ҳисобига туғри қеладиган даромадларнинг бир қисми, масалан, трансферт туловлари - меҳнат натижаларини билдирмайди. Трансферт туловларига - сугурта ташкилотлари томонидан туланадиган, яъни қарилқда ва бахтсиз ходисаларга шунингдек ижтимоий дастурларга асосланган ҳолда ишсизларга туланадиган нафақалар, ногиронларга туланадиган ҳар хил туловлар, ишсизларга ва пенсионерларга туланадиган нафақалар, истеъмолчилар ва давлат томонидан туланадиган процент туловлари ва бошқа туловлар қиради.

МД дан хусусий даромадлар таркибига утишда аҳоли томонидан ҳақиқатда ишланган аммо олинмаган даромадларни олиб ташлаймиз шунингдек аҳоли тамонидан олган аммо жорий меҳнат фаолияти натижаларини билдирмайдиган даромадларини қўшамиз.

Миллий даромад	-	3964
Ижтимоий сугурталарга взнослар	-	445
Корпорация фойдасига солиқ	-	145
Корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси	-	79

Хусусий даромадлар (якка куйилмалар
даромадлари) 4063

Шахсий ихтиёрдаги даромад деб индивидуал соликларни тулагандан кейинги даромадларга айтилади. Индивидуал соликлар - даромад солиги, хусусий мол-мулкларга ва мерос колган мулкларга соликлардан иборат.

Хусусий даромад (соликларни тулашдан олдинги даромад) - 4063
Индивидуал соликлар - 590
Соликларни тулагандан кейинги даромад -----
3437

Миллий ҳисобчилик тизимида улчаниладиган макроиктисодий курсаткичларнинг узора нисбатлари.

Курсаткичлар	Шартли белгилар	Микдор
1. Ялпи миллий махсулот. “Минус”, амартизация	ЯММ	
2. Соф миллий махсулот “Минус” бизнесдаги эгри соликлар	СИМ	
3. Миллий даромад “Минус”- ижтимоий сугурта туловлари - даромад (фойда) солиги - таксимланмайдиган даромад(фойда) “Плюс” + трансферт туловлари	МД	
4. Шахсий даромад “Минус”- индивидуал соликлар	МД	
6. Солик тулангандан кейинги даромад, яъни ихтиёрдаги даромад.	ИД	

2.5. Номинал ва реал ЯММ.

Иктисодиётда мавжуд булган инфляция ва дефляция курсаткичлари ЯММ ни ҳисоблашни кийинлаштиради. Чунки, ЯММ пул, вақтинчалик ва микдор курсаткичларидан иборатдир. ЯММ ни ҳисоблашда бошлангич маълумот булиб компанияларнинг умумий сотиш хажми курсаткичи ҳисобланади. Аммо бу курсаткичлар бир вақтинг узида ишлаб чиқарилаётган махсулотлар микдор ва баҳо даражаларининг узгаришини ифодалайди. Бу шуни билдирадики ЯММ микдорига ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг физик хажми ва баҳо даражаси таъсир курсатади.

ЯММ ни ҳисоблашда биз компаниялар молиявий ҳужжатлардан статистик маълумотларни оламиз ва ЯММ ни ҳисоблаймиз. Бу ҳақиқатда номинал ЯММ курсаткичидан иборат булади. Чунки, биз бирор-бир йилда яратилган номинал ЯММ нинг узида бир томондан ишлаб чиқариш хажмининг узгаришини, иккинчи томондан баҳонинг узгаришини билдиради деб айта оламиз. Масалан, биз ЯММ нинг 4% га узида инфляциянинг нольлик даражасида ишлаб чиқариш хажмини 4% оширган ёки ишлаб

чиқариш ҳажми узгармаган ҳолда 4% инфляцияни оширган деб тугридан-тугри айта олмаيمиз. Муаммо шундан иборатки пул (вакф, микдор) курсаткичларини шундай тузатишимиз керакки, у ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар физик ҳажмининг узгаришини аниқ ифодаласин.

Бу муаммо ечим иқтисодчилар томонидан топилган. Яъни, баҳоларнинг ушиб боришида ЯММ физик ҳажми курсаткичи камайтиради ва аксинча баҳолар камайиб боришда купайтиради. Бу тугирлашлар ЯММ ни ҳар хил йилларда солиштириш имконини беради. Яъни жорий баҳоларда (баҳоларнинг узгаришини ҳисобга олмаган ҳолда) ҳисобланган ЯММ номинал ЯММ ни билдиради. Демак, бунга тесқари равишда инфляция даражасини (яъни, баҳоларнинг ушиб) ёки дефляция (яъни, баҳоларнинг камайиши) даражаларини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган ЯММ реал ЯММ дан иборатдир. $\text{Реал ЯММ} = (\text{Номинал ЯММ} / \text{Баҳо индекси}) \times 100\%$.

1. Асосий макроиқтисодий кўрсаткичларни кўрсатинг.

- А) ЯММ, ялпи ички маҳсулот;
- Б) соф миллий маҳсулот, миллий даромад;
- В) ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция;
- Г) барча жавоблар тўғри.

2. ЯММ қандай усул билан ҳисобланади?

- А) қўшилган қийматлар бўйича ёндашув;
- Б) сарф харажатлар бўйича ёндашув;
- В) даромадлар бўйича ёндашув;
- Г) барча жавоблар тўғри.

3. Номинал ЯММ қандай ҳисобланади?

- А) жорий нархларда ҳисобланади;
- Б) нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб, ўзгармас ёки қиёсий нархларда ҳисобланади;
- В) ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматини ҳисобга олиб ҳисобланади;
- Г) барча жавоблар тўғри.

4. ЯММ нима?

- А) миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси;
- Б) йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати;
- В) янгидан яратилган қиймат бўлиб, СММдан солиқларни чиқариб ташланган қиймати;
- Г) ишлаб чиқариш жараёни яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

5. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) нима?

- А) йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати;
- Б) миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси;
- В) ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар;
- Г) ишлаб чиқариш жараёнида яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

Асосий тушунча ва таянч иборалар.

Макроиқтисодиёт- моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларини яхлит бир бутун қилиб бирлаштирган миллий иқтисодиёт ва жаҳон хўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир.

Миллий ҳисоблар тизими- миллий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни тавсифлайдиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар тизими.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)- миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги суммаси.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)- йил давомида малакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархларидаги қиймати.

Соф миллий маҳсулот (СММ)- амортизация ажрамалари суммасига камайтирилган ЯИМ сифатида чиқиб, таркибан миллий даромад ва эгри солиқлардан иборат бўлади.

Миллий даромад- янгидан вужудга келтирилган қиймат бўлиб, СММдан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

Шахсий даромад- миллий даромаддан ижтимоий суғурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинадиган солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли қўлига келиб тушадиган ижтимоий тўловлар суммасини қўшиш йўли билан аниқланади.

Кўшилган қиймат- ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан сотиб олинган ва унумли истеъмол қилинган хом ашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

Оралиқ маҳсулот- ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.

Пировард маҳсулот- ишлаб чиқариш жараёни яқунланган, шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

Хуфёна иқтисодиёт- ЯИМ ни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.

Кискача хулосалар.

1. ЯММ мамлакат аҳолисининг умумий даромадлари ва товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнларида сарф қилинадиган умумий харажатлар йигиндисидан иборат экан.
2. Номинал ЯММ товар ва хизматларнинг жорий баҳоларда ҳисоблашни, реал ЯММ эса доимий баҳоларда ҳисобланганлигини курсатар экан. Шундай қилиб реал ЯММ товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмининг усиши билан ошар экан, номинал ЯММ эса товар ва хизматлар баҳо даражасининг усиши натижасида ҳам ошиши мумкин экан.
3. ЯММ тўрт гуруҳ харажатлар йигиндиси орқали ҳисобланар экан: истеъмол, инвестиция, давлат хариди ва соф экспорт.
4. Миллий ҳисобчилик тизимининг бошқа кўрсаткичларини ҳам ҳисоблаш мамлакат макроиқтисодиётини тўғри таҳлил қилган ҳолда ривожлантириш босқичларини белгилашда асосий омиллар бўлиб ҳисобланар экан.

Таянч иборалар.

Ялпи, соф, ички инвестиция, ЯММ ни даромадлар ва харажатлар буйича ҳисоблаш, хусусий ва давлат трасперт туловлари, қушимча қиймат

солиги, рента, ялпи миллий махсулот, шахсий даромад, икки ёклама ҳисоб, кушимча киймат, соф миллий махсулот, миллий даромад, истеъмол харажатлари, номинал ЯММ, реал ЯММ, амартизация, провард махсулот, киймат индекси, соф экспорт, таксимланадиган даромад, давлат хариди, фоизб ёлланма ишчиларни рағбатлантириш, ЯММ инфляцияси ва дефляцияси.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. ЯММ ни ҳисоблашнинг асосий шартлари нималардан иборат. Нима учун икки ёклама ҳисобга олишдан қочиш зарур?
2. ЯММ харажатлар ва даромадлар бўйича ҳисоблашнинг зарурияти нимада? Уларнинг фарқлари нимада?
3. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошқа макроиктисодий курсаткичларга қайсилари қиради ва улар қандай ҳисобланади?
4. ЯММ инфлятори ва дефляторини тушинтириб беринг.
5. Мамлакат макроиктисодиётини тахлит килаоласизми?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида ҳавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 326 бет.
3. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
4. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” -М.:1995г.
5. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судоистроение. 1998
6. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
7. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”-М.: “Дело”.1996
8. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
9. В.Н.Костюк. “Макроэкономика” - М.:1998
10. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика” - М.:1996
11. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
12. Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
13. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт” - Т.: “Мехнат”. 1997

3-Мавзу: Бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши.

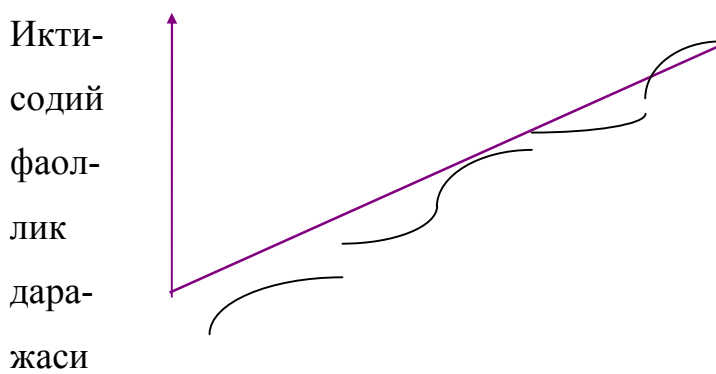
- 3.1. Иқтисодий даврлар ва иқтисодий тебранишларнинг сабаблари.
- 3.2. Меҳнат бозори, ишсизлик тушунчаси, унинг турлари, улчаниши ва тула бандлик.
- 3.3. Ишсизликнинг иқтисодий оқибатлари. Оукэн қонуни.
- 3.4. Инфляциянинг моҳияти, турлари ва ҳисоблаш усуллари.
- 3.5. Инфляция ва ишсизлик. Филлипс эгри чизиги.

3.1. Иқтисодий даврлар ва иқтисодий тебранишларнинг сабаблари

Иктисодий цикл бу иктисодиётнинг бир неча йиллар давомида усиши ва камайишини курсатувчи жараён булиб хисобланади. Айрим иктисодий цикллар бошкаларидан узининг утиш даврининг давомийлиги ва фаолликлари билан фарк килади. Шунга карамадан уларнинг барчаси бир хил даврларни босиб утади.

3.1-расм.

Вакт.

Иктисодий циклларнинг иктисодчилар туртта ривожланиш даврларини курсатадилар. Биринчи даври иктисодий ривожланишнинг энг юкори даражасига эришган. Бу даврда иктисодиётда тулик иш билан бандлик ва ишлаб чикариш тулик кувватда ишлаётганлигини кузатамиз. Шунингдек, бу даврда махсулотлар бахо даражаси усиш жараёнида булади. Кейинги боскич ишлаб чикаришнинг камайиш даврини курсатади. Бандлик даражаси камаяди, аммо бахонинг усиш даражаси пасаймайди. Качонки, ишлаб чикаришдаги камайиш даври фаол ва узок давом этсагина бахонинг усиш даражаси камайиши мумкин. Камайишнинг куйи нуктасида ишлаб чикариш ва бандлик энг куйи даражага етганлигини курсатади. Ва охирида жонланиш даврида ишлаб чикариш ва бандлик даражаси аста-секин ривожланиб ишлаб чикариш кувватларидан тулик фойдаланиш ва тулик бандлик даражасига боради. Уз навбатида махсулотларнинг бахоси ишлаб чикариш кувватларидан тулик фойдаланиш ва тулик бандликка эришгунча усиб боради.

Иктисодий циклларнинг бир хил булишига карамай уларнинг айримлари давомийлиги ва фаоллиги билан бошкалардан фарк килиб туради. Шунинг учун хам иктисодчилар бу жараёнга иктисодий тебранишлар даври деб изох беришади. Иктисодчилар бу тебраниш даврларини турлича бахолаб келишади. Масалан, айримлари бу тебранишларнинг асосий сабабчиси деб техник янгиланишларни курсатади. Уларнинг асосий гоёси буйича ишлаб чикаришга фан-техника ютукларини куллаш турли йиллар давомида иктисодиётдаги тебранишлар сабабчиси хисобланади. Бошка бир гурух олимлар иктисодий циклларни сиёсий ва тасодифий вазиятларга боглашади. Монитар сиёсатга боглайдиган олимлар хам мавжуд. Яъни, давлат канчалик куп пул босиб чикарса шунчалик унинг кадри камайиб боради, ва аксинча пул микдори канчалик кам булса ишлаб чикаришнинг камайишини ва ишсизлар сонининг ортишини тезлаштиради. Иктисодий циклларни

бахолашларга турли хил ёндашувлар булишига карамай купгина иктисодчилар ишлаб чикариш ва бандлилик даражаларини умумий харажатлар микдори курсатади деган фикрларни куллаб-кувватлайдилар. Чунки, бозорга мулжаллаб ишлаб чикаришни ташкил килган иктисодиётда корхоналар узларининг товар ва хизматларига талаб булсагина уларни ишлаб чикаради. Бошкача айтганда ишлаб чикариш харажатлари куп булмаса корхоналарда товар ва хизматларни катта микдорда ишлаб чикариш фойдали эмас. Ишлаб чикариш бандлилик ва даромадлар даражасининг пастлиги хам мана шундан. Умумий харажатлар микдори канчалик куп булса ишлаб чикаришнинг усиши катта фойда олиб келади. Шунинг учун ишлаб чикариш, бандлилик даромадлар даражаси ортиб боради.

3.2. Мехнат бозори, ишсизлик тушунчаси, унинг турлари, улчаниши ва тула бандлик.

Мамлакат иктисодиётида ЯММ ёки ЯММ ни яратишда катнашадиган иктисодий ресурсларнинг энг асосийларидан бири булиб мехнат ресурслари хисобланади. Инсон ресурслари аввалом бор ёлланма ходимлар мехнати ва инсонларнинг тадбиркорлик кобилиятларидан иборатдир. Мехнат ёки инсон ресурсларининг социал-иктисодий муаммоларини демографик, статистика, этнография, мехнат иктисоди, ижтимоий-маданий комплексни прогнозлаштириш фанлари катори макроиктисодиёт фани хам урганади.

Макроиктисодиёт инсон ресурсларининг ижтимоий-иктисодий йуналишларини тадқиқ этиш оркали уни самарали бошкаришни мақсад килиб олади. Чунки, мехнат ресурслари ва унинг фаол кисми булган ишчи кучи-ишлаб чикариш кучларининг энг асосий кисмидир. Ишчи кучи ёки иктисодий фаол ахоли деганда ахолининг мехнатга лаёкатли ёшдаги таркибига кирувчи ишлаётган ва ишсизларнинг умумий сони тушинилади.

Мехнат ресурсларини сифат жихатдан такомиллаштириш иктисодиётнинг усиш суръатлари билан бевосита богликдир. Шунинг учун хам мамлакатда мехнат бозорини, мехнатни бошкариш институтларини ва унинг иктисодий-хукукий механизмларини яратиш энг асосий вазифалардан биридир.

Демак, мехнат бозори ва унинг нормал фаолият курсатиши куйидаги омилларга боглик экан:

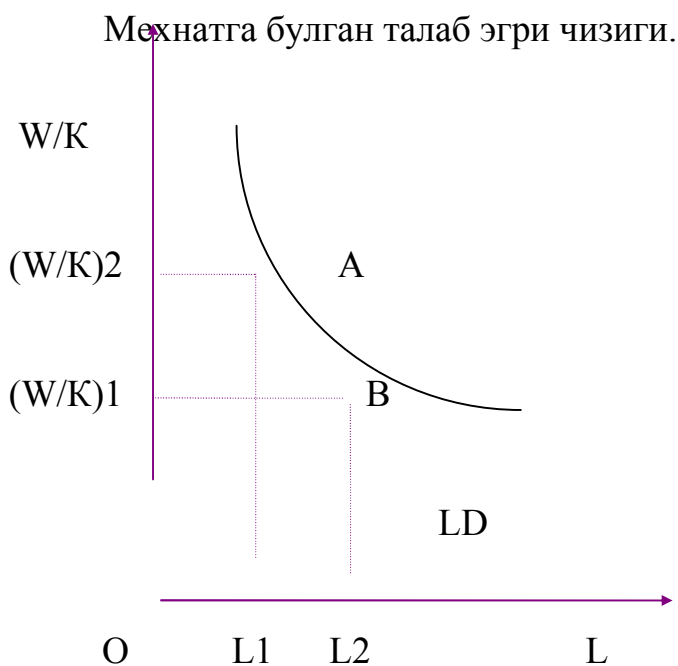
- ахоли сони, ёши ва жинсининг салмогидаги узгаришлар;
- иш билан бандлиликдаги худуд ва тармок узгаришларига;
- кушимча ишчи кучини ишлаб чикаришга жалб этиш механизмига;
- ишлаб чикариш хажмига, унинг усиш суръатига, ишлаб чикариш таркибига;
- ишлаб чикариш кучларини худудий жойлашувига;
- мехнат ресурсларини бошкариш усулига ва бошкалар.

Хозирги шароитда мехнат бозорида хам талаб ва таклиф конуни амал килади. Чунки, ишчи кучи хам бошка мехнат махсуллари катори, товар шаклига эга булиб, товар-пул муносабатларига фаол жалб килинади. Унинг бу хусусияти мехнат курсаткичлари тизимида уз аксини топади. Улар

орасида иш билан бандлик ва ишсизлик курсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Яъни, ишбилармонлар ишчи кучидан шундай миқдорларда фойдаланадиларки бунда меҳнатнинг юқори маҳсули реал иш ҳақи билан тенг булиши ёки иш ҳақи ҳажмини пулдаги ифодаси меҳнатнинг юқори маҳсули қийматга тенг булиши керак. Агарда реал иш ҳақи ҳажми ошса ишбилармон ишчи кучига булган талабни қисқартиради, агар реал иш ҳақи ҳажми камайса ишчи кучига булган талаб ортади.

Куйидаги расмдан куришиб турибдики реал иш ҳақини қисқартириш натижасида меҳнатга булган талаб ошмоқда ва аксинча реал иш ҳақи ошса, меҳнатга булган талаб камаяди.

3.2-расм.

Бу ерда: L - талаб қилинадиган меҳнатнинг миқдори;

W/K - реал иш ҳақи миқдори.

LD - меҳнатга булган талаб эгри чизиги:

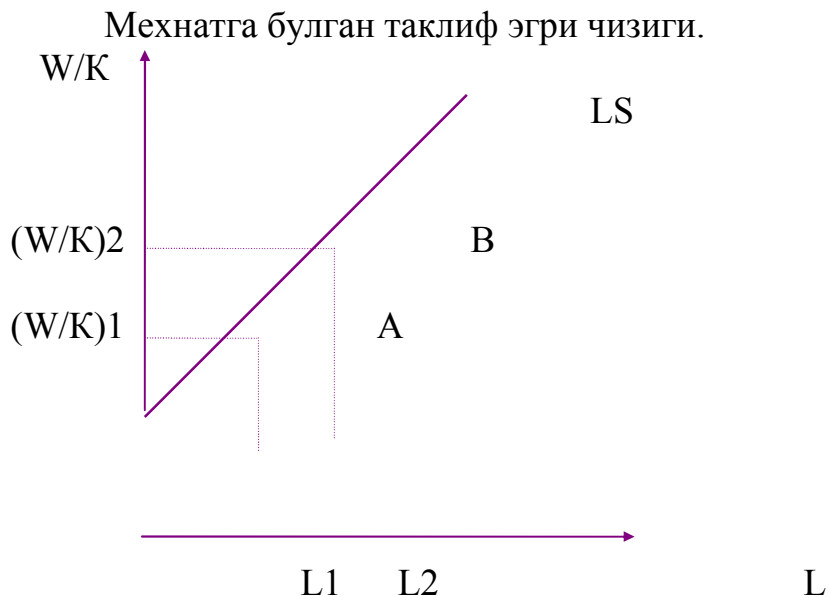
Меҳнатнинг таклиф функциясида индивид уз хизматини иш ҳақининг пулдаги ифодасидан келиб чиқиб эмас, балки иш ҳақининг улчовларидан келиб чиқиб таклиф қилади. Буни биз куйидаги расмдан ҳам куришимиз мумкин.

Бу ерда: LS - меҳнат таклифининг эгри чизиги:

W/P - реал иш ҳақи.

L - таклиф қилинаётган меҳнатнинг миқдори.

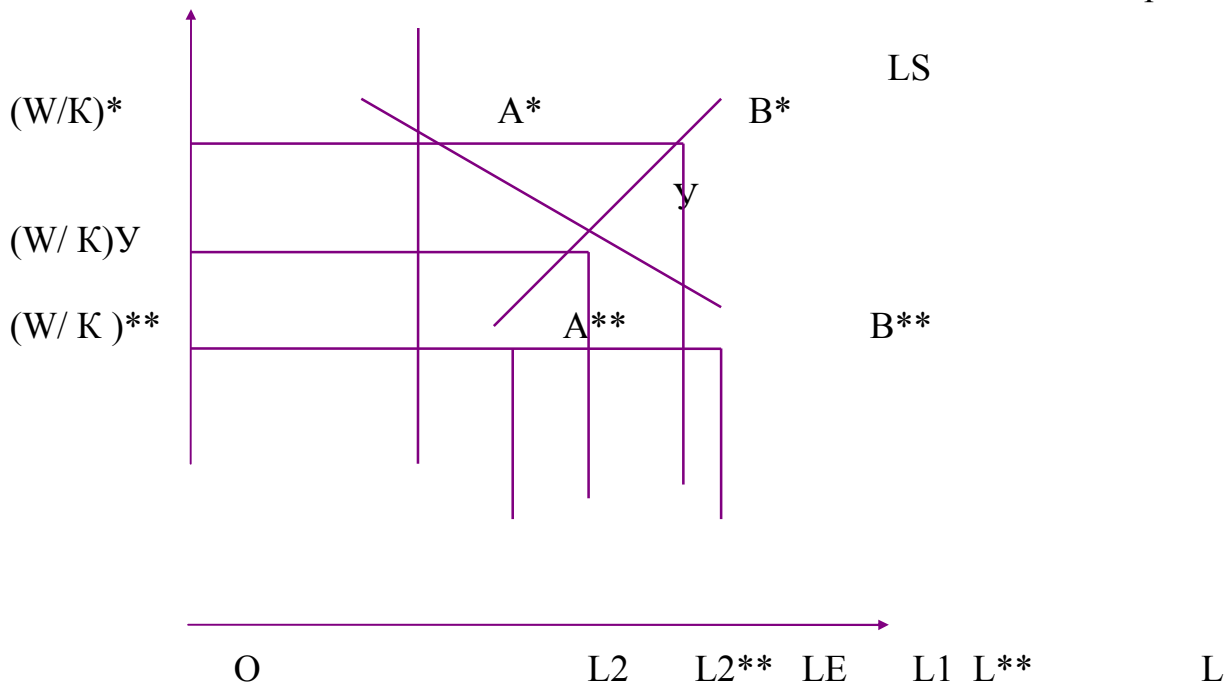
3.3-рaсм.

Реал иш хаки микдори катта булса, унга мос равишда мехнатнинг таклифи хам юкоридир, агар кичик булса пастрок булади.

Талаб ва таклиф эгри чизигини умумлаштириб куйидаги графикда ифодалаймиз.

3.4-рaсм.

Графикдан куришиб турибдики, $(W/P)_E$ га тенг булган иш хаки доирасида мехнат бозорида мувозанат вужудга келади. Бунинг маъноси шуки, агар иш хакининг шу доирасида ким иш излаётган булса, у иш билан таъминланади, иккинчи томондан, хамон иш билармонлар узларига керак

булган ишчи кучи микдорини топиш имкониятига эга буладилар. Е харфи билан белгиланган нукта тула иш билан бандлилик ҳолатини билдиради.

Реал иш ҳақининг бошқача қийматида меҳнат бозорида мувозанатни урнатиб булмайди:

1. Агар иш ҳақи мувозанат нуктадан юкори булса, $(W^*/P)^*$ нуктада меҳнатнинг таклифи A^*B^* - катталиқдаги талабдан ошиб кетади, яъни, $2^{**} > L2^*$;

2. Агар иш ҳақи мувозанат нуктадан паст булса, $(W^{**}/P)^{**}$ нуктада меҳнатга булган талаб “А”, “В” - катталиқдаги таклифдан ошиб кетади. $L1^{**} > L2^{**}$,

Биринчи ҳолатда ишсизлик вужудга келади, иккинчи ҳолатда эса иш жойлари бушаб қолади.

Амалиётда аҳолининг “тула иш билан бандлиги” деган тушунча бор. Лекин бундай натижага уз-узидан эришиб булмайди, чунки 100% аҳолининг ишламоқчи булган қисмини деярли иш билан банд қилиб булмайди. Шунинг учун ҳам маълум микдорда аҳолининг ишсиз булиши иқтисодий жихатдан нормал ҳол ва асослидир.

Ишсизлар - бу ишчи кучларининг бир қисми булиб, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд булмаган лекин ишлашни хоҳловчи ва иш қидираётганлардан иборат.

Ишсизларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Фрикцион ишсизлик - буларга иш қидираётган ёки яқин вақтлар ичида иш билан таъминланишни қутаётган ишчи кучлари қиради. Ишсизликнинг бу тури асосан мавсумий ишлар, ишлаб чиқаришлардаги эски моделнинг янгиси билан алмаштирилиши, иш ёки турар жойларини узгартиришлар, укув юртларини тугатиш ва шунингдек бошқа сабаблардан келиб чиқади. У доима мавжуд булиб, маълум бир даражада керакли деб ҳисобланади.

Структурали ишсизлик - буларга асосан ишсизларнинг малакаларини узгартириши ва ошириши, маълумот олиши, касб эгаллаши лозим булган ишсизлар гуруҳлари қиради. Фрикцион ишсизлик билан структурали ишсизликнинг асосий фарқи шундаки, биринчисида маълум малака ва тажриба мавжуд булади ва ундан фойдаланиб иш жойларини тезроқ топиб олишади, иккинчисида эса ишчи кучи дарҳол ва тезроқ иш жойларини топа олмайдилар. Структурали ишсизлик истеъмол бозори маълум маҳсулотлар билан тулдирилганда ва у маҳсулотга эҳтиёж қолмаганда пайдо булади.

Даврий ишсизлик - бу асосан ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида ишчи кучига булган талабнинг камайишидан пайдо булади. Даврий пасайиш товар ва хизматларга булган ялпи таклифнинг камайиши, шунга мувофиқ, ялпи таклифнинг камайишини, ва оқибатда аҳолини иш билан бандлигининг қисқариши ва ишсизликнинг усишини билдиради.

Тула иш билан бандлик - барча ишчи кучининг 100% иш билан таъминланганлигини билдирмайди. Аксинча, фрикцион ва структуравий ишсизлик иложсиз ҳол булганлигини ҳисобга олсак, биз мутлак тула иш билан бандлиликка эришиб булмаслигини тушунамиз.

Агарда даврий ишсизлик булмаса у холда тула иш билан бандлиликка эришилади. Тула иш билан бандлик даврдаги ишсизлик ишсизликнинг табиий даражаси дейилади. Бунга иш кидирувчилар сони буш иш жойлари сонига мувофик келсагина эришиш мумкин.

Ишсизлик табиий даражасининг икки холатини, яъни, биринчидан, у иктисодиётнинг ишлаб чикариш потенциалидан тулик фойдаланаётганлигини курсата олмайди, чунки амалиётда ишсизлик даражаси “ишсизликнинг табиий даражаси”дан купрок булади, иккинчидан, ишсизликнинг табиий даражаси доимий эмас, чунки у конун ва миллий анъаналар билан боглик холда узгаришини билишимиз лозим.

Умумий холда ишчи кучи - иш билан банд ва фаол иш кидириб юрган ишсизларга булинади. **Ишсизлик даражаси** деб - ишсизларни ишчи кучига нисбатига (% хисобида) айтилади ва уни куйидаги формула билан аниклаш мумкин.
$$\text{Ишсизлик даражаси} = (\text{Ишсизлар} / \text{Ишчи кучи}) \times 100.$$

Барча мавжуд ресурслардан тулик фойдаланиш ёки ишсизликнинг табиий даражаси холатида иктисодиётда яратилиши мумкин булган махсулот хажмини иктисодиётнинг **ишлаб чикариш потенциали** деб аталади.

Махсулотларнинг потенциал ва хакикий ишлаб чикарилиши уртасидаги фарк ЯММ хажмининг узилиши ёки оркада колиши деб аталади. У потенциал ишлаб чикаришга нисбатан фоизда акс эттирилади.

$$\text{ЯММ узулиши} = ((\text{Махсулотнинг потенциал ишлаб чикариш-Махсулотни хакикий ишлаб чикариш}) / \text{Махсулотнинг потенциал ишлаб чикариши}) \times 100.$$

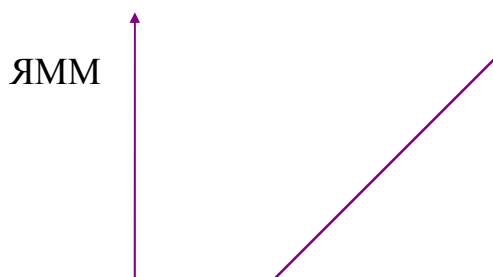
3.3. Ишсизликнинг иктисодий окибатлари. Оукэн конуни.

Ишсизликнинг купайиши натижасида мумкин булган ЯММ хажмини иктисодиёт ололмайди. Шу сабабли мамлакат микёсида ишсизликни табиий даражасида саклаш ва уни тартибга солиш иктисодий жихатдан катта ахамиятга эгадир. Ишсизликнинг хакикий даражаси унинг табиий даражасидан канчалик йукори булса, ЯММ узилиши шунча куп булади. Шунинг учун хам потенциал хажмдаги ЯММ * хакикатдаги ЯММ дан катта булади. Яъни, $\text{ЯММ}^* > \text{ЯММ}$ ёки $У^* > У$.

Потенциал ЯММ * хисоблашда мамлакатда ишсизлик мутлок йук деб эмас, балки ишсизлик мавжуд, бирок у табиий даражада деб хисобланади.

Ишсизлик даражаси ва ЯММ узилиши уртасидаги микдорий нисбатни инглиз иктисодчиси Артур Оукэн математик холда исботлаб берган. Шунинг учун бу конун ОУКЭН конуни дейилади. Конуннинг мохияти шундан иборатки, агар хакикатдаги ишсизлик, ишсизликнинг табиий даражасидан бир фоизга ошиб кетса, миллий иктисодиёт ЯММ ни икки ярим фоизга кам олади. Ушбу нисбат ишсизликнинг турли даражаларидаги махсулот йукотишларни аниклаш имконини беради.

Бунинг графикдаги ифодаси куйидагича булади.

3.5-расм.

t

$$O_{jj} \text{ ————— } \text{йиллар}$$

ЯММ узилиши = -2,5 (ишсизликнинг табиий даражаси-ишсизликнинг хакикий даражаси) .

Демак мос равишда уларнинг нисбати 1 : 2,5 ёки 2 : 5 га тенг. Йукотилган ЯММ нинг эса абсолют кийматини хисоблаш мумкин. Мисол учун 1992 йили ишлаб чиқариш пасайган даврда ишсизлик 9,5 фоизга тенг булган деб олайлик. Ишсизликнинг табиий даражаси эса 6 фоизга тенг булиши керак ёки 3,5 фоиз ишсизлик унинг табиий даражасидан куп: 3,5 фоизни ОУКЕН коэффициентига (2,5) купайтириб 1992 йилда ЯММ нинг потенциал ЯММ* дан 8,75 фоизга кам олганлигини аниқлаймиз. ЯММ нинг пастрок даражаси уз навбатида, ишлаб чиқаришда катнашувчилар даромадларининг нисбатан камрок булишини ва иктисодиётни келгуси тараккиётни инвестициялаш имкониятларини кискаришини билдиради.

3.4. Инфляциянинг мохияти, турлари ва хисобланиш усуллари.

Инфляция бу ялпи товар ва хизматлар баҳосининг купайиши ва у билан боглик пул бирлиги харид кувватининг тушиб кетишидан иборат. Инфляция макроиктисодий бекарорликни акс эттириб барча мамлакатлар учун уни тартибга солиш йирик иктисодий муаммо булиб хисобланади. Айниқса ишлаб чиқариш тизимини бир иктисодий тизимдан иккинчи бир иктисодий тизимга утаётган мамлакатларда бу анча хавфлидир. Чунки бу давр нархларни эркинлашуви ва шунга мувофиқ уларнинг умумий даражасини кескин ошиб кетиши билан богликдир. Шуни хам таъкидлаб утиш лозимки инфляция даврида барча товарларнинг баҳолари хам ошавермайди. Баъзи товарларнинг баҳолари барқарор булиб турса, баъзилариники эса тушиши мумкин. Демак, кенгрок маънода инфляция - бу барча товар ва хизматлар усиб боришини ва шу билан бирга баъзи товарларни баҳолари пасайишини, баъзиларининг секинлик билан усишини ва бошка бирларини кескин усиб боришини билдиради.

Инфляция иктисодиёт ривожланишининг хакикий ахволини бузиб курсатиб, бошқарув жараёнини ниҳоятда кийинлаштиради. Инфляция баҳо индекси - дефлятор ва истеъмол нархлар индекси ёрдамида аниқланади. Баҳо индекси эса хақиқатдаги баҳонинг базис баҳога нисбати билан аниқланади.

$$P = P_x/P_b \times 100 \text{ ёки } P = (118\% / 100\%) \times 100 = 118 \text{ ёки } 18\%$$

Хисобот йилида инфляциянинг усиш суръати куйидагича аниқланади.

$$\text{Инфляция усиш суръати} = (I - I/I) \times 100 \%$$

Бунда, I - жорий йилнинг нархлар индекси,

I - утган йилнинг нархлар индекси.

Мисол учун 1997 йили товарлар бахоси 150% тенг булган, 1998 йили эса 180% га тенг булди дейлик. 1998 йилнинг инфляция суръати куйидагича булган:

$$I_c = (180 - 150 / 150) \times 100 = 20$$

Инфляцияни микдоран улчаш учун макроиктисодиётда “70-қиймат коидаси” назариясидан ҳам фойдаланилади. Бу усул нархларни барқарор узиш шароитида инфляция даражаси неча йилда икки бараварга ошишини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун 70 ни йиллик инфляция даражасига булиш кифоя:

Инфляция суръати икки бараварга куйиши учун зарур булган йил = $70 / \text{нархларнинг йиллик узиш даражаси} (\%)$

Мисол учун, йиллик инфляция даражаси 9,5% га тенг булса, тахминан етти йилу уч ойдан кейин баҳо икки мартага куйади, яъни, $(70 : 9,5 = 7,3)$.

Реал ЯММ ва жамгармани неча йилдан сунг икки марта ошишини ҳисоблаш зарур булган ҳолларда “70-қиймат коидасидан” фойдаланилади.

Умуман мамлакат иктисодиётида инфляциянинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва уларни таҳлил қилиш энг долзарб муаммолардан бири булиб ҳисобланади. Инфляциянинг икки хил қуриниши мавжуд:

- 1) Талаб инфляцияси;
- 2) Жами тақлифнинг қамайишидан келиб чиқадиган инфляция, яъни, тақлиф инфляцияси.

Талаб инфляцияси - бу иктисодиётда талабни қескин ошириши ва уни ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми билан қондирилиши мумкин булмайдиган шароитларда келиб чиқади. Яъни, иктисодиётнинг ишлаб чиқариш имкониятлари жами узиб бораётган талабни қондиролмайди. Ортиқча талаб эса реал товарлар баҳосининг куйишига иктисодий босим беради ва талаб инфляцияси келиб чиқади. Ёки оддий сузлар билан айтганда “ҳаддан зиёд пуллар, ҳаддан зиёд қам товарларни овлайди”. Талаб инфляциясини қелтириб чиқарувчи асосий сабаблар булиб аҳолининг иш билан тулик бандлиги ва иш ҳақининг ошириши ҳисобланади. Демак, инфляция талаб, тақлиф, иш билан бандлик, баҳо, ишлаб чиқариш суръатлари қам қуйишига омилига боғлиқ экан.

Агар мамлакатда жами талаб ошса ишлаб чиқариш ҳажми куйади, ишсизлик қамаяди, баҳо даражаси эса деярли узгармайди ёки қам микдорда узгаради. Баҳо узгармаслигининг сабаби шуки қатта ҳажмдаги меҳнат ва қам ашё ресурсларини шу узгармас баҳода ишга қуйириши мумкин булади. Чунки ишсиз юрган қам иш ҳақини оширишни талаб қилмайди, унинг учун ишга ёлланишнинг узи кифоядир.

Бундан ташқари, баҳо ишчи қамини қула иш билан бандлигига эришишдан олдин ҳам куйиши мумкин. Яъни, баъзи саноат қорхоналари олдинроқ ресурс ва резервларни қуғаллайди ва натижада улар талабнинг узишига қам ишлаб чиқаришга, тақлифга эриша олмайди. Талаб тақлифдан куйиб қетади, натижада баҳо қам оша бошлайди.

Ишлаб чиқаришда умумий ишлаб чиқариш харажатларининг ошиши фирмаларда ишлаб чиқарилган махсулотлар баҳосини оширишга олиб келади. Натижада, касаба уюшмалар иш хакини янада оширишларини талаб қилади. Бу эса уз навбатида баҳоларнинг яна ошишини билдиради.

Таклиф инфляцияси - бу мамлакат иқтисодиётида товар ва хизматлар таклифининг камайиши натижасида товар ва хизматлар баҳоларининг ошишидан пайдо бўлади. Бундай ҳолларда ортикча талаб бўлмаса ҳам товарларнинг баҳолари купайиб боради. Хатто иш билан бандлик ва ЯММ ишлаб чиқариш камайган йиллари товарларнинг баҳоси купаяди. Жами таклиф қисқаришининг асосий сабаби бўлиб махсулот бирлигига сарфланган харажатларнинг узиши ҳисобланади. Яъни, номинал иш хаки, хом ашё ва ёқилги нархларини ошиши натижасида ишлаб чиқариш таннархининг ошиши тушинилади.

Таклиф инфляциясининг келиб чиқишига, шунингдек, таклиф механизмининг бузилиши ҳам таъсир қилади. Таклиф механизми эса тасодифий ҳолда асосий ишлаб чиқариш омиллари баҳосининг кескин купайишидан келиб чиқади.

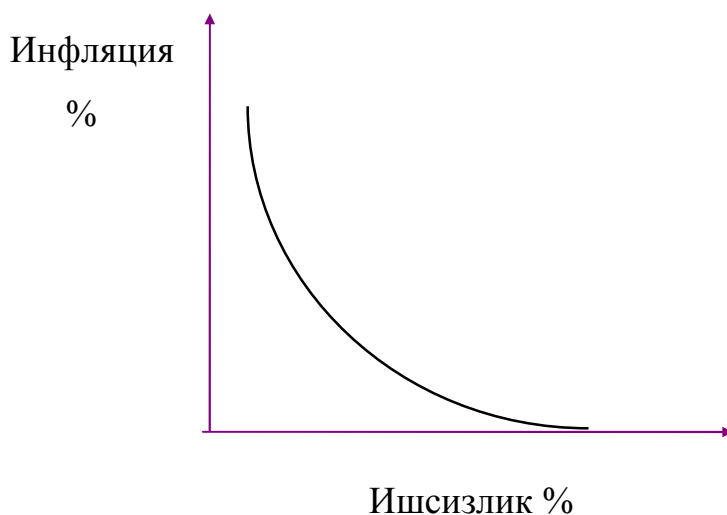
Инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг хақиқий ҳажми қисқариши билан бир вақтда, унинг номинал ҳажмининг ортиб бориши каби вазият содир бўлади. Даромадларни ишлаб чиқариш томонидан таъминланмаган узиши, аҳоли кулидаги пулнинг таклиф қилинаётган товар ва хизматлардан ошиқчалигига олиб келади. Яъни, пул бирлигининг харид қувватини пасайтиради, бир миқдордаги пулга жорий йилда утган йилга нисбатан аҳоли камроқ махсулотлар сотиб олади, яъни унинг реал даромадлари камаёди. Мисол учун, жорий йилда аҳолининг номинал даромадлари 30% га купайган, нархлар даражаси 50% га ошган бўлса, унда аҳолининг реал даромадлари 20% га камайган бўлади. Чунки, нархларнинг узиши аҳоли пул даромадларининг узишидан илгарилаб кетган (30% - 50% - 20%).

3.5. Инфляция ва ишсизлик. Филлипс эгри чизиги.

Иш хаки меҳнат бозорида мувозанатни урнатувчи восита ҳисобланади ва унинг даражасини узгариши ишсизликка бевосита таъсир қурсатади. Бу икки курсаткич уртасидаги узаро боғлиқлик инглиз иқтисодчиси А.В.Филлипс томонидан аниқланган. Графикда Филлипс эгри чизиги деб акс эттирилган. Мадомики, иш хаки нархлар узгаришининг суръатлари уртасида бир хил нисбат мавжуд экан, у ҳолда Филлипс эгри чизиги уз моҳиятига кура инфляция ва ишсизлик уртасидаги боғлиқликни акс эттиради, яъни инфляциянинг узиши суръатида ишсизликнинг паст даражаси кузатилади ва аксинча. Яъни ишлаб чиқаришни қисқариши ва ишсизликни купайиши нархларни ошиши билан кузатилади. Бу ходиса стагфляция деб аталиб, кам инфляцияни, ҳам ишсизликни узиши билан ифодаланади.

Давлатнинг меҳнат бозорига таъсир этиш чоралари Филлипс модели билан чекланиб қолмасдан, узига яна солиқ, пул-кредит сиёсатининг кенг таъсир этиш чораларини ҳамда меҳнат муносабатларини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларни ҳам қўшади.

Филлипс эгри чизиги

Кискача хулосалар.

1. Иктисодий тебранишларнинг асосан туртта боскичларини ва тебранишларга иктисодчи олимлар томонидан турли хил ёндошувларни курсатиб утиш мақсадга мувофиқ экан.
  2. Ишсизлик даражаси деб ишсизларнинг ишчи кучига нисбатига айтилади. Ишчи кучи ҳам бошқа товар маҳсулотлари каби бозорда сотилади ва сотиб олинади. Ишсизлар сонининг узиши реал ЯММ ҳажмининг камайишини курсатади. Шунингдек тула иш билан бандлик 100% иш билан таъминланганлик даражасини курсатмайди.
  3. Ишсизлар сонининг ошиши, яъни ишсизликнинг хақиқий даражаси унинг табиий даражасидан юқори булиши потенциал ҳажмдаги ЯММ билан хақиқий ҳажмдаги ЯММ уртасидаги узилишга олиб келар экан. Бу узилишни уз навбатида инглиз иктисодчиси Артур Оукэн ҳисоблаб чиққан.
  4. Инфляция товар ва хизматлар баҳосининг купайиши натижасида пул харид қувватининг тушиб кетишидан келиб чиқар экан. Иктисодиётда инфляциянинг бир неча турлари аниқланган. Шунинг учун ҳам барча мамлакатларда инфляцияни камайтириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.
1. Иктисодий цикл нима?
    - А) Иктисодий узишдир.
    - Б) Иктисодий мутаносибликдир.
    - В) Иктисодиёт ривожланишининг бир ҳолатидан бошланиб, бирин-кетин бир неча фазоларни босиб утиб, узининг дастлабки ҳолатига қайтиб келганга қадар утган даврдир.
    - Г) Кризис ва тургунлик даври.
  2. Иктисодий циклнинг фазолари қайси жавобда тугри келтирилган:
    - А) инкироз, тургунлик, жонланиш, юксалиш.
    - Б) инкироз, жонланиш, юксалиш.

- В) инкироз, тургунлик, жонланиш.
 Г) тургунлик, жонланиш, юксалиш.
3. Иктисодий инкироз нима?
 А) Ишлаб чиқариш хажмининг кескин тушиб кетиши.
 Б) Хужалик тизимида мувозанатнинг бузилиши.
 В) Макро иктисодий номутаносиблик
 Г) Барча жавоб тугри.
4. Иктисодиётда мувозанатнинг бузилишини мунтазам ёки аксинча тарзда юз беришига кура қуйидаги турларга ажратиш мумкин:
 А) даврий;
 Б) оралик;
 В) номунтазам;
 Г) барча жавоблар тугри
5. Такрор ишлаб чиқариш нисбатларининг бузилиши тавсифига кура инкирозлар 2 га булинади:
 А) ортикча ишлаб чиқариш инкирози, такчил ишлаб чиқариш инкирози.
 Б) Ортикча ишлаб чиқариш инкирози, такрор ишлаб чиқариш инкирози.
 В) такчил ишлаб чиқариш инкирози, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш.
 Г) барча жавоб тугри.

Таянч иборалар.

Иктисодий цикл, мавсумий тебраниш, асрли тренд, фрикцион ишсизлик, даврий ишсизлик, структурали ишсизлик, тулик бандлик, табиий ишсизлик даражаси, ЯММ нинг потенциал хажми, ЯММ нинг хақиқий хажми, ишсизлик микдори, ишчи кучи, Оукэн конуни, инфляция, дефляция, 70 микдор конуни, талаб инфляцияси, таклиф инфляцияси, кутилган инфляция, кутилмаган инфляция, гиперинфляция, реал даромад ва бошқалар.

Назарот ва мулохаза саволлари.

1. Нима учун иктисодий тебранишлар такрорланиб туради?
2. Ишсизликнинг кандай турлари мавжуд ва уларга кимларни киритиш мумкин.
 Ишсизлик даражаси кандай аниқланади?
3. Оукэн конуни мохиятини тушинтириб беринг.
4. Истеъмол нархлар индекси нимани курсатади. Истеъмол товарлар карзинасини кандай тушинасиз. Инфляция даражаси кандай улчанади ва сизнингча инфляцияни камайтириш учун нима қилиш керак?
5. Ишсизлик билан инфляция уртасида кандай узаро боғлиқлик мавжуд. Филлипс эгри чизиги нимани курсатади.

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.

2. Каримов И.А. Узбекистон ХХІ аср бусагасида хавфсизликка тахдид баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. -Т.: “Узбекистон”, 1997. 326 бет.
3. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
4. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
5. М.Бурдо, Ч.Вишлош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург.: Судостроение. 1998
6. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
7. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”.- М.: Из-во “Дело”. 1996
8. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”.-Т.: Укитувчи. 1994
9. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
10. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
11. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета.: 1994
- 12.П.Хейнс.”Экономический образмышления”. Перевод с англ. М.: Изд. Новости при участии. 1991
13. Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
14. Р. Лэйард.“Макроэкономика” Курс лекций для российских читателей. М.: 1994
15. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

4-Мавзу: Истеъмол ва инвестиция функциялари.

- 4.1. Даромад ва истеъмол уртасидаги узаро боғлиқлик.
- 4.2. Истеъмол ва жамғариш, уларнинг графиклари.
- 4.3. Истеъмол ва жамғаришга уртача ва чегаравий мойиллик.
- 4.4. Инвестициялар ва уларга талаб.

4.1. Даромад ва истеъмол уртасидаги узаро боғлиқлик.

Хозирги кунда мамлакатнинг халқаро бозорларда эркин товар айирбошлари ҳам халқаро баҳоларда, жаҳон андозаларига мослашиб бормокда. Бу ҳол иқтисодиёт таъминотининг макроқуламдаги истеъмол функциясини урганишни тақозо этади. Чунки, истеъмол функцияси моҳиятини билиш истеъмол бозорини бошқаришда асос булади.

Истеъмол бозорида харидорлар фақат фуқаролардан иборат булмайди. Харидорлар таркибига аҳолига бепул хизмат курсатувчи корхона ва ташкилотлар ҳам қиради. Истеъмол бозорида ҳар хил хизматлар сотилади. Истеъмол бозорининг ҳажми унда сотиладиган товарларнинг ялпи суммаси билан белгиланади. Истеъмол товарлари қатъий давлат нархлари, назорат қилинадиган нархлар ва эркин нархларда сотилади.

Жамгарма - бу мамлакат ёки фирмалар ихтиёридаги турли мажбурий туловлар чегириб ташлангандан қолган даромаднинг бир қисми. Жамгарма истеъмол максатида ишлатилмайдиган даромаддир. Жамгарма функцияси даромадлар билан жамгарма харажатларининг узвий боғлиқлигини курсатади.

Уй хужалиқлари шахсий даромадлар миқдоридан турли хил солиқларни тулагандан сунг уз ихтиёридаги даромад қолади. Буни биз миллий даромаднинг бир қисми ҳам деб атаймиз. Бу даромадлар уй хужалиқлари томонидан истеъмол ва жамғариш учун ишлатилади.

$$(ИД = С + S);$$

Демак, жамгарма бу уй хужалиғи ихтиёридаги даромаднинг истеъмол қилинмаган қисмидан иборат.

Агарда миллий иқтисодиёт ташқи дунё билан ҳеч қандай алоқага эга эмас ($X = O$) ва давлатнинг иқтисодиётига аралашуви нулга тенг ($C=O$) деб фараз қилинса, унда соф миллий маҳсулот курсаткичи (СММ) орқали ифодаланган ишлаб чиқариш ҳажми ихтиёридаги даромадга (ИД) тенг булади. Яъни:

$$СММ = ИД = С + S ;$$

Бу ерда макроиктисодий қонуният қуйидаги қурилишга эга булади:

$$С + I = C+S \text{ ёки } I = S$$

$С + I =$ ялпи харажатларга тенг.

Ушбу жамғариш ва инвестициялардан қурилиб турибдики, уй хужалиқларининг жамғаришга булган истаклари тадбиркорликнинг қанча миқдорда инвестициялаш хоҳишларига мос тушса, унда ишлаб чиқариш ҳажми ($C+S$) ва ялпи харажатлар ($C+I$) тенглигига ёки ишлаб чиқаришнинг мувозанат даражасига эришиш мумкин.

Агарда дейлик, иктисодиётда экспорт-импорт алокалари солиқ солиш ва трансперт туловлари курунишида давлат аралашуви мавжуд булган булса, бундай холатда жамгариш тушунчаси мураккаблашиб куйидаги курунишга эга булади:

$$S = Sp + Sd + Sx$$

Sp - хусусий жамгармалар

Sd - давлат жамгармалари

Sx - бошка мамлакатлар жамгармалари

Бунда хусусий жамгармалар тенг булади: даромадлар (y), трансперт туловлари (ТК), давлат заёмлари буйича фоизлар йигиндиси (N) минус соликлар (T) ва истеъмол (C);

$$Sp = (Y + ТК + N - T) - C ;$$

Давлат жамгармалари тенг; $Sd = (T - ТК - N) - G$;

Агар давлат жамгармалари нулга тенг булса, давлат бюджети мувозанатлашган, жамгаришнинг манфий микдори бюджет такчиллигини (BT) билдиради: $BT = - Sg$.

Бошка мамлакатларнинг жамгармалари тенг: Ташки дунёнинг бизнинг импортимиз хисобига олган даромадлари минус уларнинг бизнинг экспортимизга сарфланган харажатларига тенг: яъни;

$$Sx = M - X \text{ ёки } Sx = -NX$$

Агар мамлакат экспортга нисбатан купрок импорт килса, унда даромадларнинг бир кисми хорижда қолади ва кейинчалик у хорижий шериклар томонидан бизнинг мамлакатимизда кучмас мулк ва молиявий актив сотиб олишда фойдаланилади.

Хар кандай холатда ҳам барча турдаги жамгармаларнинг умумий йигиндиси инвестицияларга тенг булади:

$$Sp+Sd+Sx = (Y + ТК + N - T) - C + (T - ТК - X1) - G + (- Nx);$$

ёки $Sp+Sd+Sx = Y - C - G - NX = IS = I$.

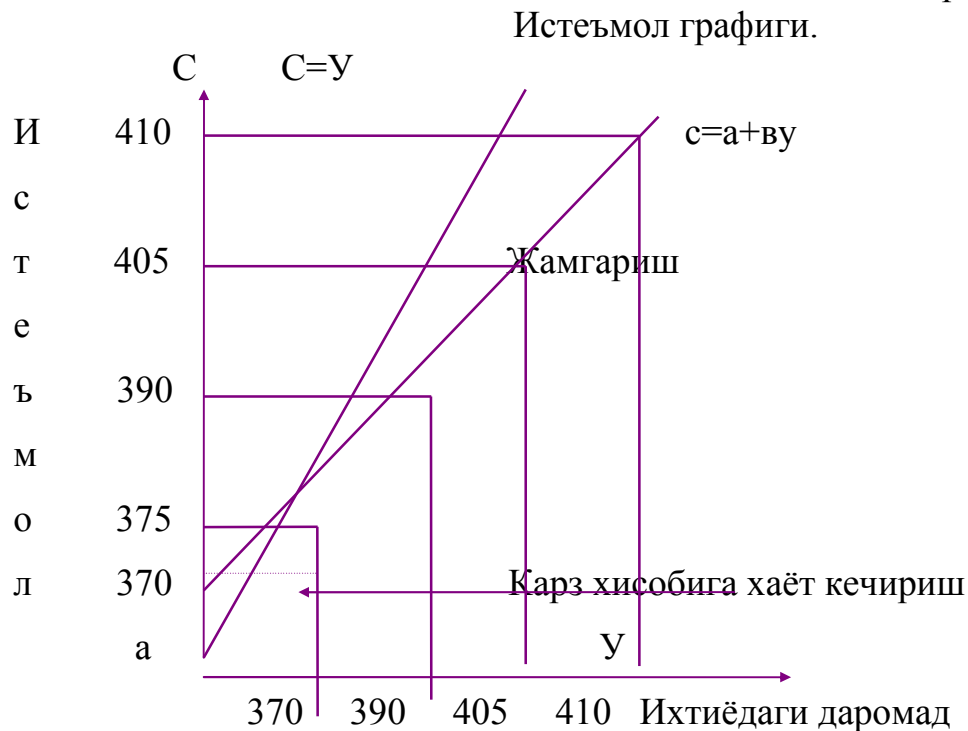
4.2. Истеъмол ва жамгариш, уларнинг графиклари.

Ихтиёрдаги шахсий даромад истеъмол ва жамгариш учун ишлатилади. Яъни, канча куп истеъмол килинса, шунча кам жамгарилади ва аксинча. Истеъмол ва жамгариш уртасидаги узаро богликлик хар хил даромадга эга булган шахсларда бир хил эмас: кам даромадга эга булганлар одатда купрок истеъмол килиб, камрок жамгаради, лекин даромадлари ошиб бориши билан бу нисбат жамгариш томонга усади.

Даромад, истеъмол ва жамгариш курсаткичлари.

Йиллар	Даромад y	Истеъмол c	Жамгариш S
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

4.1-расм.

Истеъмол графиги икки тугри чизик қуринишида берилган. Биринчисида у шундай шартли ҳолатни изоҳлайдиган, яъни ҳар қандай йилда истеъмол ихтиёридаги даромадга тенг булади. Иккинчиси ҳақиқатда истеъмол графиги бўлиб, ҳақиқий истеъмол ва даромад тенг бўлган нуқтада (390) биссектриса билан кесишади. Бундан қуйи нуқтада ҳақиқий истеъмол даромаддан ошқин. Бу вазият инсонларни қарз ҳисобига ҳаёт кечиришини билдиради. Юқори нуқтадаги ҳақиқий истеъмол даромаддан кам ҳамда улар уртасидаги фарқ жамгаришни ташкил этади.

Жамгариш графиги даромад билан жамгариш уртасидаги боғлиқликни ифода қилади. Вертикал уқдаги ҳар бир нуқта жамгарма миқдорини билдиради ва даромад билан унга мувофиқ келадиган истеъмол ҳажми уртасидаги фарқ сифатида аниқланади. ($S = Y - C$) Бошланғич даромад даражасида жамгариш нулга (0) тенг ҳолда улар даромадининг ушиб бориши билан ошиб боради. Жамгариш графиги ҳам истеъмол графигига уқшаб алгеброик ифодага эга.

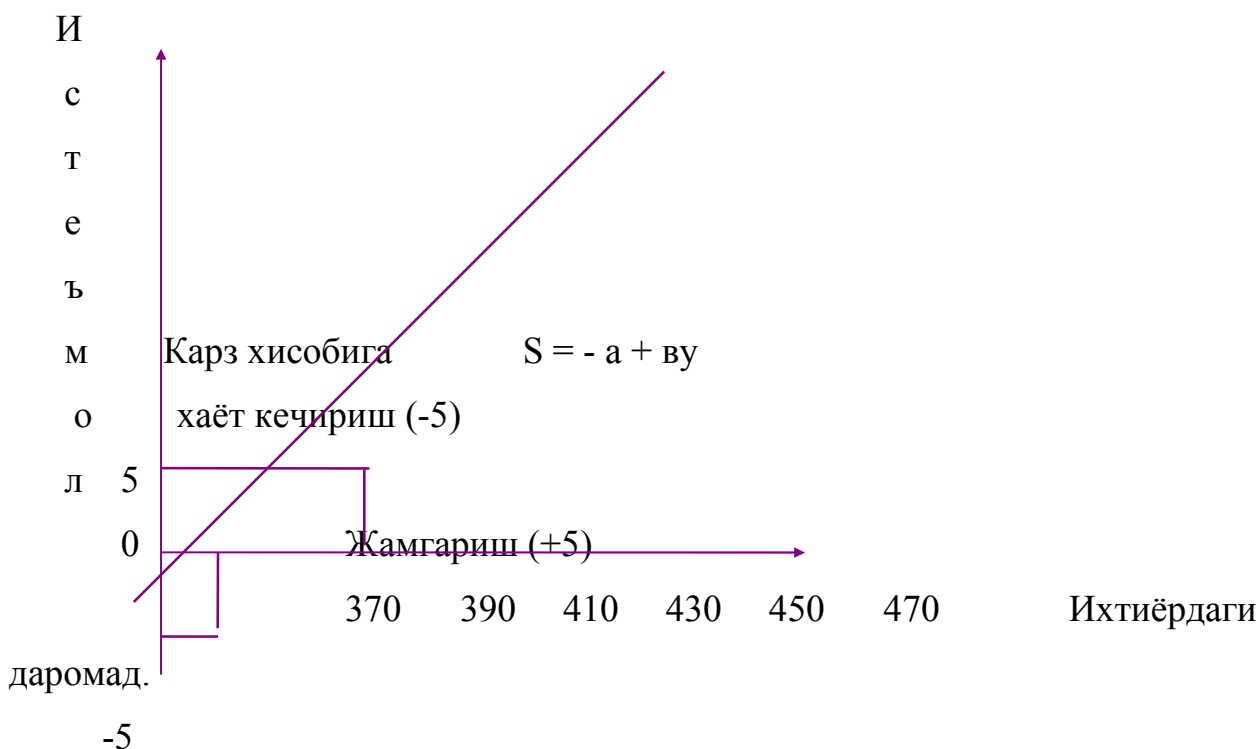
$$S = -a + b;$$

бунда; а - даромад даражаси унинг бошлангич нуктасидан паст
булганда карз хажми;

В - огиш бурчаги булиб жамгаришни узгаришини (вертикал узгариш)
даромаднинг узгаришига (горизантал узгариш) булган нисбати сифатида
аникланади; $5 / 20 = 0.25$

4.2-расм.

Жамгариш графиги.

Тенгламага даромад тугрисида берилганларни куйиб, унга мувофик
келадиган жамгариш микдорини аниклаш мумкин;

$$S = -97,5 + 0,25 \times 370 = -5$$

4.3. Истеъмол ва жамгаришга уртача ва чегаравий мойиллик.

Макроиктисодий тахлил килиш ва тартибга солишда истеъмол ва
жамгарма функцияларини янада туларок билиш учун истеъмол ва
жамгармага уртача мойиллик ва чегараланган жамгарма ва истеъмолга
мойиллик тушунчаларини билишимиз лозим.

Уртача микдор ёки истеъмолга уртача мойиллик деганда уз
ихтиёридаги даромаддан истеъмол харажатларининг улуши тушинилади.
Яъни,

$$APC = (C / Y) \times 100 \% \text{ ёки } APC = \text{Истеъмол (C) / Даромад (Y) ;}$$

Ихтиёрдаги даромаддан жамгариш улушини жамгаришга уртача
мойиллик деб аталади; яъни,

$$APS = (S / Y) \times 100 \% \text{ ёки } APS = \text{Жамгарма (S) / Даромад (Y) ;}$$

Мисол учун даромад даражаси 410, 430 ва 530 миллион сумларга ва истеъмол даражалари 405, 420 ва 495 миллион сумларга тенг булса, истеъмолга уртача мойилликни ҳисоблаймиз, яъни;

$$APC = (405 / 410) \times 100 \% = 98,78 \text{ ёки } 0,98;$$

$$APC = (420 / 430) \times 100 \% = 97,67 \text{ ёки } 0,97;$$

$$APC = (495 / 530) \times 100 \% = 93,39 \text{ ёки } 0,93 \text{ га тенг экан.}$$

Демак, бу мисоллардан қуриниб турибдики даромадлар миқдори қупайиб бориши билан истеъмол қамайиб боради ва аксинча жамгарма қупайиб боради. Солиқлар тулангандан кейин қолган даромаднинг бир қисми истеъмол қилинади, иккинчи қисми эса жамгарилади, ёки буни математик ҳолда ифодаласак;

$$APC = APS = 1.$$

Уй ҳужалиги солиқларни тулагандан кейин қолган барча даромадларни ҳар доим ҳам истеъмол қилавермайди. Даромадлар маълум даражада қупайиб ва қамайиб туради.

Истеъмол қилинадиган даромаднинг усган (ёки қамайган) қисми (салмоғи) чегараланган истеъмолга мойиллик дейилади ва қуйидагича аниқланади;

$MPC = \text{Истеъмолдаги узғариш}(+, -) / \text{Даромаддаги узғариш}(+, -) = C / U$; Яъни;

$$C = 420 - 495 = 15; \quad U = 530 - 430 = 100;$$

$$U = 430 - 410 = 20; \quad C = 495 - 420 = 75;$$

$$MPC1 = 15 / 20 = 0,75; \quad MPC2 = 75 / 100 = 0,75;$$

Бу шуни билдирадики, даромадни 100 % га (ёки бир бирликка) узғаришида истеъмол 75 % (ёки 0,75) узғаради.

Даромадни усган (ёки қамайган) қисми (салмоғи) агарда жамгармага қуйилса, бундай даромад чегараланган жамгармага мойиллик дейилади ва қуйидагича аниқланади;

$MPS = \text{Жамгарманинг узғариши}(+, -) / \text{Даромаднинг узғариши}(+, -) = S / U$; Яъни,

$$MPS1 = 5 / 20 = 0,25; \quad MPS2 = 25 / 100 = 0,25;$$

Шундай қилиб чегараланган истеъмолга мойиллик 0,75 ни ташқил этган булса, чегараланган жамгармага мойиллик эса қолган 0,25 ни ташқил этади. Чегараланган истеъмолга мойиллик ва чегараланган жамгармага мойиллик биргаликда солиқларни тулагандан кейинги даромадга тенгдир. Ҳулоса қилиб айтганда даромаднинг усган қисми истеъмолга ёки жамгармага кетади. Агар даромаднинг усган қисми истеъмол қилинмаса у жамгармага қуйилган булади.

4.4. Инвестиция ва уларга талаб.

ЯММни ҳаражатлар буйича аниқлашнинг иккинчи қисми булган инвестицияларга тухталиб утаммиз.

Инвестициялар ёки капитал қуйилмалар - бу ҳали буюмлашмаган, лекин ишлаб чиқариш воситаларига қуйилган капитал. Узининг молиявий шаклига қура, улар фойда олиш мақсадида ҳужалик фаолиятига қуйилган активлар ҳисоблана, иқтисодий ҳусусиятга қура, у янги қорхоналар қуриш,

узук муддатли хизмат курсатувчи машина ва асбоб-ускуналарга ҳамда шу билан боглик булган айланма капиталнинг узгаришига кетган харажатлардир.

Демак, инвестициялар бу янги корхоналар курилишига, машина ва асбоб-ускуналар сотиб олишга, яъни капитал барпо этишга кетган харажатлардир.

Соф харажатларнинг инвестицияга булган харажатининг микдори иккита омилга, яъни, соф фойданинг кутилаётган меъёри ва фоиз ставкаси ёки тадбиркор реал капитални сотиб олишга зарур булган пулга эга булиши учун тулаши лозим булган бахога тенг.

Агарда кутилаётган фойда меъёри фоиз ставкасидан юкори булса, инвестициялаш фойдали ва аксинча, фоиз ставкаси кутилаётган фойда микдоридан юкори булса, инвестициялаш фойдали булмай қолади.

Мисол учун, заводга 100000 сумлик янги станок сотиб олинди. Уни ишлатиш муддати бир йилга тенг дейлик. Янги станокни куллашдан завод 110000 сумлик кутилаётган соф даромад олади десак завод станок харажати (100000 сум) копланган ва 10000 сум даромад олган булади. Соф фойда нормаси куйидагича аникланади:

$$F_n = 10000/100000 \times 100 = 10\%$$

Инвестиция харажатлари фойда келтиришини аниклашда номинал фоиз ставкаси эмас, балки реал фоиз ставкаси хисобга олинади. Реал фоиз ставка нархлар даражасини узгаришини акс эттириб, номинал ставкадан инфляция даражасини айирмаси куринишида аникланади. Масалан, номинал фоиз ставкаси 16% га тенг булса, инфляция даражаси йилига 12% ни ташкил этса, унда реал фоиз ставкаси 4% (16% - 12%) ташкил этади. Шунини таъкидлаш керакки, инвестициялаш карорини кабул килишда номинал фоиз ставкаси эмас, балки реал фоиз ставкасида, номинал фоиз ставкаси жорий бахоларда, реал фоиз ставкаси доимий ёки инфляция хисобга олингандан кейин аниклаштирилган бахоларда хисобланади. Бошқача килиб айтганда, реал фоиз ставкаси - бу номинал фоиз ставкасидан инфляция чегириб ташлаб топилган фоиз ставкасидир.

Юкоридаги мисолимизда бахо узгармас деб олинди. Агар инфляция булса реал фоиз ставкаси ва кутилаётган соф фойда нормаси кандай аникланади. Мисол учун 100000 сумлик инвестиция 10% хакикий кутилаётган соф фойда келтиради, дейлик. Номинал фоиз ставкаси 15% ташкил килсин. Реал фоиз ставкаси=номинал фоиз ставкаси - инфляция фоизи = 15%-10%=5%

Энди реал фоиз ставкасини (15%) кутилаётган соф фойда нормаси (10%) билан таккосласак инвестиция оилшга карор килиш мумкинлигини аниклаймиз, яъни (10%-5%=5%). Демак, 5% соф кутилаётган фойда нормасига эришиш мумкин экан.

Мисол учун биз куйидаги жадвал маълумотномаларидан фойдаланиб кутилаётган фойда нормаси билан (%) инвестиция хажми уртасидаги узвий богликликни куриб чиқамиз. Яъни, ялпи кутилаётган фойда нормаси ва ялпи инвестицияни аниклаймиз.

Кутилаётган фойда ва инвестиция (ракамлари шартли)

Кутилаётган соф фойда нормаси %	Инвестиция миқдори (йилига миллиард сум ҳисобида).
16	0
14	5
12	10
10	15
8	20
6	25
4	30
2	35
0	40

Жадвалдан куришиб турибдики, кутилаётган фойда нормаси 16% га тенг ва ундан кўп бўлган миқдордаги инвестиция лойиҳаларини инвестиция билан таъминлаб бўлмас экан. Кутилаётган фойда нормаси 14% ва 16% бўлганда 5 миллиард сумлик инвестиция мавжуд. Бунинг маъноси шуки, қўшимча 5 миллиард сумлик инвестиция 12-14 % оралигидаги кутилаётган соф фойда нормасини келтиради.

Яна қўшимча 5 миллиард сум эса 10-12% оралигидаги кутилаётган соф фойда нормасини билдиради. Буни биз графикда ҳам тасвирлашимиз мумкин.

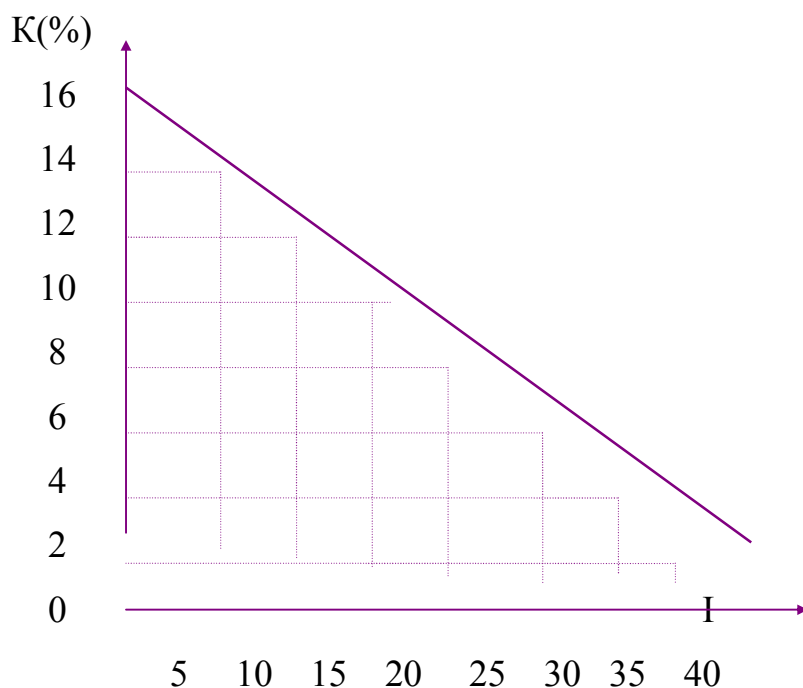
Графикдан куришиб турибдики, агар инвестициялар миқдори 10 миллиард сумга тенг бўлса, фойда нормаси 12% ва ундан кўп, 14% гача бўлади.

Юқорида айтилганидек, инвестиция олишга қарор қилиш учун энг асосий шарт шуки, кутилаётган соф фойда нормаси фоиз ставкасидан юқори бўлиши зарур, акс ҳолда инвестиция харажатлари қопланмайди.

Демак, реал фоиз ставкаси, яъни пул капиталини қарз олиш баҳоси қанчалик юқори бўлса, инвестициялашни хоҳловчилар шунча кам бўлади ва аксинча реал фоиз ставкаси қанчалик паст бўлса, фойда келтирадиган инвестиция лойиҳалари шунча кўп бўлади.

Фоиз ставкасининг миқдори пул-кредит сиёсатининг муҳим қуроли ҳисобланади: давлат уни узгартириш орқали мамлакатдаги пул таклифини тартибга солиб туради.

Фоиз ставкасини кутарилиши пулнинг қимматлашуви ва унга бўлган талабнинг қисқараётганлигини билдиради. Демак, инвестиция харажатлари ҳам қисқариб боради. Уз навбатида инвестиция харажатларининг қисқариши, келажакда миллий ишлаб чиқариш ҳажмини пасайишини билдиради.

Мавзуга оид тестлар:

1. Истеъмол фонди нима?

А) Унумли истеъмолга сарфланган фонд.

Б) Шахсий истеъмол сарфланган фонд

В) Жамоа истеъмоли учун ажратилган маблаг

Г) Миллий даромаднинг жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эhtiёжларини кондиришга сарфланувчи кисми

2. Жамгарма нима?

А) Ахоли, корхона ва давлат жорий даромадларининг келажакдаги эhtiёжларини кондириш ва даромад олиш мақсадларида тупланиб боришидир.

Б) Ахоли жорий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган кисмидир.

В) Алохида шахсининг уз ихтиёрида булган неъматларни истеъмол килиши ва жамгаришидир.

Г) Барча жавоб тугри.

3. Жамгариш деб:

А) Миллий даромаднинг бир кисми асосий ва айланма капиталларни, Шунингдек, эhtiёт захираларни купайтириш учун сарфланишига айтилади;

Б) Ахоли жорий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган кисмига айтилади.

В) Унумли истеъмолга сарфланадиган маблагларга айтилади.

Г) Барча жавоб тугри.

4. Пул маблаглари куринишидаги инвестициялар 2 турга булинади:

А) Соф инвестиция ва реал инвестиция;

Б) Номинал инвестиция ва реал инвестиция.

- В) Ташки инвестиция ва ички инвестиция
- Г) Барча жавоб тугри.

5. Инвестицион фаолият куйидаги маблаглар хисобига амалга оширилиши мумкин:

- А) инвесторларнинг уз молиявий ресурслари, карз олинган молиявий маблаглар;
- Б) Жалб килинган молиявий маблаглар;
- В) Давлат бюджети маблаглари, чет элликлар маблаглари;
- Г) барча жавоб тугри;

Кискача хулосалар.

1. Ахолининг оладиган даромадлари ва истеъмоли уртасидаги богликлик шуни курсатадимики, яъни ахолининг даромадлари микдори ошиб бориши билан жамгармалар микдори ҳам ошиб борар экан. Бундан ташкари истеъмол бозорида харидор булиб факат фукура эмас балки уларга хизмат курсатадиган корхона ва ташкилотлар ҳам хисобланар экан.
2. Истеъмол ва жамгариш чизиги истеъмолчилар жамгармасида булаётган узгаришларга, нарх ва солик, истеъмолчи карзи даражаси, шунингдек уй хужаликларининг таксимланадиган даромадларидаги узгаришларга боглик.
3. Истеъмол ва жамгармага уртача ва чегаравий мойиллик ахоли оладиган даромадларининг канча кисми истеъмолга ва канча кисми жамгармага кетётганлигини тушиниш имкониятини билдирар экан.
4. Инвестиция ёки капитал куйилмалар хали буюмлашмаган, лекин ишлаб чикариш воситаларига куйилган маблаг хисобланар экан. Демак, инвестиция янги корхоналар курушга, машина ва асбоб-ускуналар сотиб олишга кетган харажатлардан иборат. Инвестицияга килинган харажатлар соф фойданинг кутилаётган миъёри ва фоиз ставкасига боглик экан.

Таянч иборалар.

Истеъмол функцияси, жамгарма функцияси, жамгарма ва истеъмолга уртача ва чегарвий мойиллик, жамгарма ва истеъмол графиклари, карз хисобига хаёт кечириш, хусусий жамгармалар, давлат жамгармалари, бошка мамлакатлар жамгармалари, ихтиёрдаги даромад, истеъмолдаги узгариш, жамгармадаги узгариш, соф инвестиция, ички инвестиция, ялпи инвестиция, капитал куйилмалар, соф харажатлар, фойда миъёри, фоиз ставкаси, номинал фоиз ставкаси, реал фоиз ставкаси ва бошкалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Даромад, истеъмол ва жамгармалар уртасидаги узаро богликликни тушинтириб беринг. Кандай холатда истеъмол даромадга тенг булади ва кандай холатда жамгариш булади?
2. Истеъмол ва жамгарма графикларини изохланг. Яъни, кандай вазиятда жамгариш булади ва кандай вазиятда карз хисобига хаёт кечирилади?

3. Истеъмол ва жамгармага уртача ва чегаравий мойиллик тушинчасини изохланг. Истеъмолга жунатиладиган йиллик даромаднинг фойдаланиладиган кисмининг фоиздаги курсаткичи нимадан иборат булади?

4. Кайси маблағларни биз инвестиция таркибига киритамиз. Инвестиция билан уларга килинган харажатлар уртасида кандай боғлиқлик мавжуд. Режали инвестиция ва режалаштирилмаган инвестиция уртасида кандай фарк мавжуд?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Вишлош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург.: Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Ёулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”.Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. Т.: “Мехнат”. 1997

5-Мавзу; AD - AS модели.

5.1. AD - AS модели тушунчаси.

5.2. AD эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

5.3. AS эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

5.4. AD - AS моделларида нархлар ва миллий ишлаб чиқариш реал хажмининг муқобиллиги даражаси.

5.1. AD - AS модели тушунчаси.

Бир хил турдаги товарларга булган талаб ва таклиф модели товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва уларнинг нархлари уртасидаги фаркларни тушиниш имконини беради. Улар нима учун айрим товарларнинг барқарор нархлари бир-биридан фарк қилишини яъни, пахтанинг нархи олтиннинг нархидан кам ёки бир баррер нефтнинг нархи бир баррер духининг нархидан кам ёхуд пахтанинг йиллик харажатлари бошқа маҳсулотлар харажатларидан қуплиги тугрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Шунингдек ишлаб чиқарилган бирор бир маҳсулотни барқарор нархлари ва хажми турли йилларда ҳар хил бўлишини тушиниш имконини беради.

Аммо бир хил турдаги товарларга булган талаб ва таклиф модели бир нечта зарурий иқтисодий муаммоларга жавоб бермайди. Яъни, нима учун умуман нархлар ошади ва камаёди, нима учун нархлар даражаси айрим даврларда ўзгаришсиз қолади ва бошқа даврларда зудлик билан ўсади. Нима учун айрим вақтларда миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми камаёди ёки қупаяди ва шунингдек бошқа муаммоларга жавоб бермайди.

Бу саволларга жавоб бериш учун биз мамлакатдаги барча бозорларни йиғиб умумий ҳолда урганишимиз керак. Аниқ айтганда биз минглаб алоҳида нархларни бирлаштириб йиғилган баҳолар бирлигига ёки баҳолар даражасига олиб қилишимиз лозим.

Турли хилдаги товар ва хизматлар нархларини умумий баҳо даражасини бирлаштириш шунингдек, турли товар ва хизматларни миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажмига бирлаштириш агрегатлаш (ёки йириклаштириш) деб аталади.

Бирлаштирилган баҳолар (баҳолар даражаси) ва турли хил товар ва хизматлар бирлашиши (миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми) йиғинди деб аталади. Курсаткичларни йириклаштиришнинг бу усулидан макриқтисодий тадқиқотларда тез-тез фойдаланиб турилади. Демак, турли хил товар ва хизматларга булган талаб ва таклиф, яъни улар хажмининг ўзгариши миллий ишлаб чиқариш ҳолатини курсатар экан.

Миллий бозордаги талаб ва таклиф алоҳида харидорлар истаги қуринишида бўлмасдан балки барча харидорларнинг йиғма талаби ва таклифи қуринишида акс этар экан.

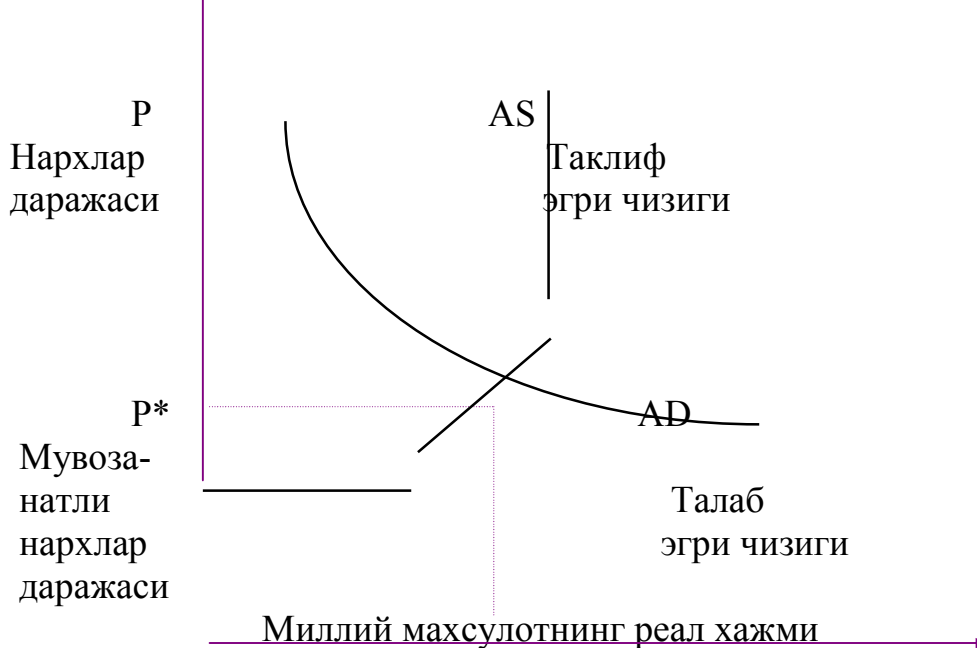
Бундан шундай ҳулосага қилиш мумкинки, умумий талаб миллий иқтисодиётдаги барча уй ҳужаликлари, корхоналар, ҳукумат ва шунингдек

хорижий харидорларнинг товар ва хизматларига булган талабидан иборат экан.

Жами талаб ва таклиф ҳамда нархлар даражаси барча макроиктисодий моделлар тузилишининг асоси деб ҳисобланади.

5.1-чизма.

Жами талаб, таклиф ва нархлар даражаси уртасидаги узаро боғлиқлик.

5.2. AD эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

Биз олдинги утган мавзу ва саволларда қурдикки нархлар даражаси ва жами талаб уртасида тесқари боғлиқлик мавжуд бўлиб, нархлар қанчалик паст бўлса харидорлар қупрок товар ва хизматларни сотиб олишни истаб қолишади.

Нархлар даражаси ва талаб қилинган миллий маҳсулот ҳажми уртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизик жами талаб эгри чизиги деб аталади. Бунини чизма қуринишида қуйидагича тасвирлаш мумкин:

5.2-чизма.

Шунга эътибор берингки, талаб эгри чизиги доимо пастга ва уннга сурилади. Нима учун ?

Бундай сурилишнинг сабаби хар хил. Яъни алохида олинган товарларда талаб эгри чизигининг сурилишига асосан даромад самараси ва урин босар товарлар сабаб булар эди. Айрим товарларнинг бахоси пасайганда, истеъмолчиларнинг пул даромадлари купрок махсулотлар сотиб олиш имконини беради (даромад самараси). Шунингдек, бахо пасайганда истеъмолчи ушбу товарни купрок сотиб олади, чунки у бошка товарларга нисбатан арзонрок булади (урнини босадиган товарлар).

Бундай изохлар жами талаб тугрисида гапирганда тугри келмайди. Чизмадан куришиб турибдики агар биз талаб эгри чизиги буйича пастга караб силжисак, барча товарларнинг бахоси пасаяди. Шунингдек алохида товарларга индивиднинг эгри талаби истеъмолчининг даромадига боглик булса, бу ерда эса умумий даромадлар микдорига богликдир. Агарда жами талаб эгри чизигини даромад ва уринини алмаштирадиган товарлар самараси билан тушинтириб булмас экан у холда нима учун у пастга силжийди ?

Аввалом бор жами талаб эгри чизигининг бундай холати учта омил билан богликдир. Яъни:

1. Фоиз ставкаси самараси.
2. Моддий кийматликлар самараси ёки реал касса колдиклари ёхуд бойлик самараси.
3. Импорт харидлар самараси.

Фоиз ставкаси самараси.

Фоиз ставкаси самараси шуни билдирадиги яъни, жами талаб эгри чизигининг силжиши нархлар даражаси узгаришининг фоиз ставкасига, демак истеъмол харажатлари ва инвестицияларга булган таъсирига боглик. Аник айтганимизда, агар бахо даражаси ошса фоиз ставкаси хам ошади, усган фоиз ставкалари уз навбатида истеъмол харажатлари ва инвестицияларни камайишига олиб келади.

Демак, товарларнинг бахо даражалари ошса истеъмолчиларга харид килиш учун катта микдорда накд пуллар керак булади. Ишбилармонлар учун хам иш хаки ва бошка харажатларни тулашга катта микдорда пуллар керак булади. Кискача айтганда товарлар бахоси даражалари юкори булса пулга булган талабни оширади.

Пул бирлиги хажмининг узгармаган холатида талабнинг ошиши пулдан фойдаланишни чигаллаштиради. Бу фоиз ставкасини курсатади. Фоиз ставкаларининг юкори шароитида ишбилармонлар ва ахоли харажатлари микдорини камайтиради. Яъни, тезда фоиз ставкаларини ошишига мослашади.

Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки нархларнинг усиши пулга булган талабни купайтириб, фоиз ставкасининг ошишига олиб келади

ва шу туфайли миллий махсулотнинг реал хажмига булган талабни кискартирар экан.

Бойлик самараси ёки реал касса колдиклари.

Бойлик самараси ёки реал касса колдиклари шуни билдирадики, нархлар даржасининг ошиши, жамгарилган пул активлари (омонатлар, облигациялар) реал харид қобилиятини тушириб юборади. Бундай шароитда аҳоли янада камбағаллашиб боради ва уз-узидан харажатлар микдорини кискартиради. Масалан, бирор-бир шахс узининг активида 10 млн. сум булса, ундан ҳеч иккиланмасдан бирорта автомашина сотиб олиши мумкин. Агарда инфляция ушбу шахс активининг тулаш қобилиятини 6 млн. сумга тушуриб юборса у машини сотиб олмаслиги мумкин.

Импорт харидлар самараси.

Импорт харидлар самараси шуни билдирадики бирор-бир мамлакатда товар ва хизматларнинг ички нархлари ташки нархларга нисбатан ошиб борса, у махсулотга булган талаб камаяди ва уз навбатида импорт махсулотларга булган талаб ошади. Ва аксинча ички нархларнинг камайиши импортнинг камайишига ва экспортнинг ошишига олиб келади ёки миллий махсулотга булган талабни оширади.

Юқорида куриб утилган омиллар жами талабнинг нарх омиллари деб аталади, чунки миллий ишлаб чиқариш реал хажмининг узгариши факат нархларгагини боғлиқдир. У эгилувчан нарх модели деб аталади.

Бундан ташқари жами талабнинг нархларга боғлиқ булмаган омиллари ҳам мавжуд. Демак жами талаб уй хужалиги, корхоналар, ҳукумат ва хорижий шериклар талабларидан ташкил топар экан. Унда уларнинг харажатлардаги узгаришлар жами талабнинг микдорида уз аксини топади ва унинг эгри чизигини чапга ёки унга силжитади. Жами талабнинг нархларга боғлиқ булмаган омилларига биз қуйидагиларни киритамиз.;

1. Истеъмол харажатларидаги узгаришлар;
  - а) истеъмолчилар қулларидаги моддий қийматликлар усганда;
  - б) истеъмолчилар келажакда уз даромадларини қупайишини қутиши натижасида қупрок харид қилишни афзал қуришса;
  - в) истеъмолчилар қарзлари микдори қамайса ва уларга ҳозирги қунда қупрок харид қилиш имконини берса;
  - г) истеъмолчилар даромадларидан олинадиган солиқлар ставкаси қамайса.
2. Инвестиция харажатларидаги узгаришлар.
  - а) фоиш ставкалари - пул массасининг қупайиши билан у ошиб боради ва шунга мувофиқ инвестиция харажатлари қискаради;
  - б) инвестициялардан қутилаётган фойда нормаси ошса;
  - в) корхоналардан олинадиган солиқлар микдори қамайса;
  - г) технология - янги техникаларни ишлаб чиқаришга жалб қилишса;
  - д) резервдаги қувватлар узгариши натижасида.
3. Давлат харажатларининг узгариши, яъни давлат янги-янги харажатлар микдорини оширганда. Масалан, харбий харажатлар ва янги қасалхона ва бошқа муассасалар қуришга қорор қилганда.
4. Соф экспорт харажатлари.

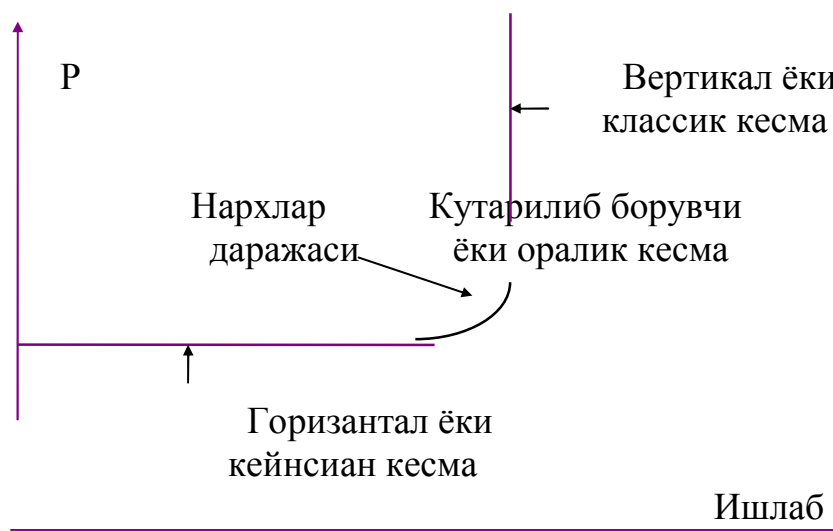
5. Бошқа мамлакатлар миллий даромадларининг усиб бориши.
6. Валюта курсларидаги узгаришлар.

5.3. AS эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

Жами таклиф деганда муайян нархлар шароитида реал ишлаб чиқариш мумкин булган тавор ва хизматларни реал хажмига тушинилади. Нархларнинг юкори даражаси ишлаб чиқарувчиларга кушимча махсулот ишлаб чиқаришга имконият яратади ва аксинча паст нархлар махсулот ишлаб чиқаришни кискартиради. Шунинг учун ҳам миллий ишлаб чиқариш хажми билан нархлар даражаси уртасида тугри алоқа мавжуд. Демак нархларнинг усиб бориши билан махсулотлар ишлаб чиқариш усиб боради. Пасайиши билан тушиб боради.

5.3-чизма.

Жами таклиф эгри чизиги.

чиқаришнинг реал хажми

Графикдан куришиб турибдики жами таклиф эгри чизиги уч кесмдан иборат. Яъни, горизантал ёки кейнсиан кесма, кутарилиб борувчи ёки оралик кесма ва вертикал ёки классик кесма. Бундан биз куриб турибмизки жами таклиф эгри чизиги миллий ишлаб чиқариш хажмининг ошиши ёки камайиши шароитида махсулот бирлигига кетган харажатлар микдорини узгаришини курсатади. Бизга маълумки махсулот бирлиги харажатлари ишлаб чиқарилган махсулотлар хажмини уларга кетган харажатларга булиш оркали топилади.

Жами таклиф эгри чизигидаги бу кесмалар қандай иктисодий вазиятларни акс эттиради.

1. Кейнсиан кесмада миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми тушинилади. Чунки у тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқариш хажмидан камдир. Демак горизантал кесмада иктисодиёт чуқур инкирозга учраган шароитда ва катта микдордаги ресурслардан фойдаланмаган шароитини курсатади. Ушбу фойдаланилмаётган ресурсларни нархлар даражасига таъсир курсатмаган холда ишга тушириш мумкин. Бу кесмада миллий ишлаб чиқариш хажми усиб бошласа, ишлаб чиқаришдаги ҳеч қандай вазият

нархлар ошишига таъсир курсатмайди. Чунки уч-турт ой ишдан буш юрган ишчилар уз иш жойларига кайтиши натижасида маошларини оширишни талаб килишмайди. Шунингдек ишлаб чикарувчилар узига зарур булган ресурсларни баркарор нархларда сотиб олишлари мумкин, ишлаб чикариш харажатлари купаймайди. Демак махсулотлар нархининг ошишига асос йук. Ушбу кесмада миллий ишлаб чикариш хажми узгарганда нархлар даражаси узгармас экан.

2. Вертикал ёки классик кесма эгри чизик буйича унга силжиши натижасида ишлаб чикаришнинг мавжуд хажмида иктисодиёт тулик бандлик шароитига ёки ишсизликнинг табиий даражаси шароитига эришган вазиятни курамиз. Иктисодиёт эгри чизикнинг бу нуктасида узининг ишлаб чикариш имкониятлари даражасида булади. Бу шуни билдирадики нархларнинг хар кандай ошиши ишлаб чикариш хажмининг ошишига олиб келмайди. Чунки иктисодиёт тулик кувватда фаолият курсатайди. Тулик бандлик шароитида айрим фирмалар бошка фирмаларга нисбатан ресурсларга юкорирок нархларни таклиф килиш оркали ишлаб чикариш хажмини оширишга харакат килади. Аммо бундай холатда айрим фирмалар ресурслар ва ишлаб чикариш хажмини ошириши мумкин, бошкалари эса йукотади. Натижада бу нархлар ошишидан махсулотлар нархи ошиши мумкин, аммо ишлаб чикаришнинг реал хажми узгармай қолади.

Жами таклиф эгри чизигининг вертикал кисмида иккита камчилик мавжуд;

а) бу кесма классик иктисодий фанлар нуктаи назаридан каралган ва тулик бандлик миъёр деб кабул килинган.

б) “тулик бандлик” ва “тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чикаришнинг реал хажми” -бу узгарувчан тушунчадир. Чунки ишчи куни ва ишчи кучлари айрим вақтларда миъёрдан ошиб кетиши хам мумкин.

3. Оралик кесма - ишлаб чикариш реал хажмининг усиши нархлар даражасининг усишига мос равишда усиб боради. Нима учун? Чунки иктисодиётнинг иктисодий пасайиш холатидан тулик бандликка утиш шароити нотекс ва турли вазиятларда руй беради. Масалан, айрим тармоқларда ресурсларнинг этишмаслигига дуч келинса бошка тармоқларда аксинча. Шунингдек улар ишлаб чикаришни кенгайтириш учун эски асосий воситалардан ва малакасиз мутахассислардан фойдаланишга тугри келади. Бу эса махсулотлар бирлигига кетадиган харажатларни ошишига ва натижада нархлар даражасининг усишига олиб келади. Жами таклиф эгри чизигидаги бу учта кесма айрим иктисодчилар уртасида тортишувларга сабаб булмокда.

Кейнсианчилик мактаби вакиллари жами таклиф эгри чизигини гох горизантал гох кутарилиб борувчи деб хисоблайдилар ва шу сабабли жами таклифдаги хар кандай узгаришлар ишлаб чикариш хажми ва бандликка таъсир этади дейдилар.

Классик ёки ноклассик мактаб вакиллари эгри чизик бутунлай вертикал куринишда булади деб хисоблайдилар. Уларнинг фикрича жами таклифни узгариши иктисодиёт учун унчалик сезиларли эмас. Чунки бу узгариш факат

нарх даражасига таъсир этиб ишлаб чикариш хажми ва бандлик узгаришига олиб келмайди.

Шунингдек ишлаб чикариш хажми купайиши ёки камайиши нархга боғлиқ булмаган омиллар хисобига ҳам руй бериши мумкин. Бу омиллар жами таклиф эгри чизигини гоҳ унғ томонга гоҳ чап томонга суриши мумкин. Нархга боғлиқ булмаган омилларнинг хусусияти шундаки улар махсулот бирлигига кетган харажатларга бевосита таъсир килади. Ва шу орқали жами таклиф эгри чизигининг сурилишига сабаб булади.

Бу омиллар куйидагилардан иборат;

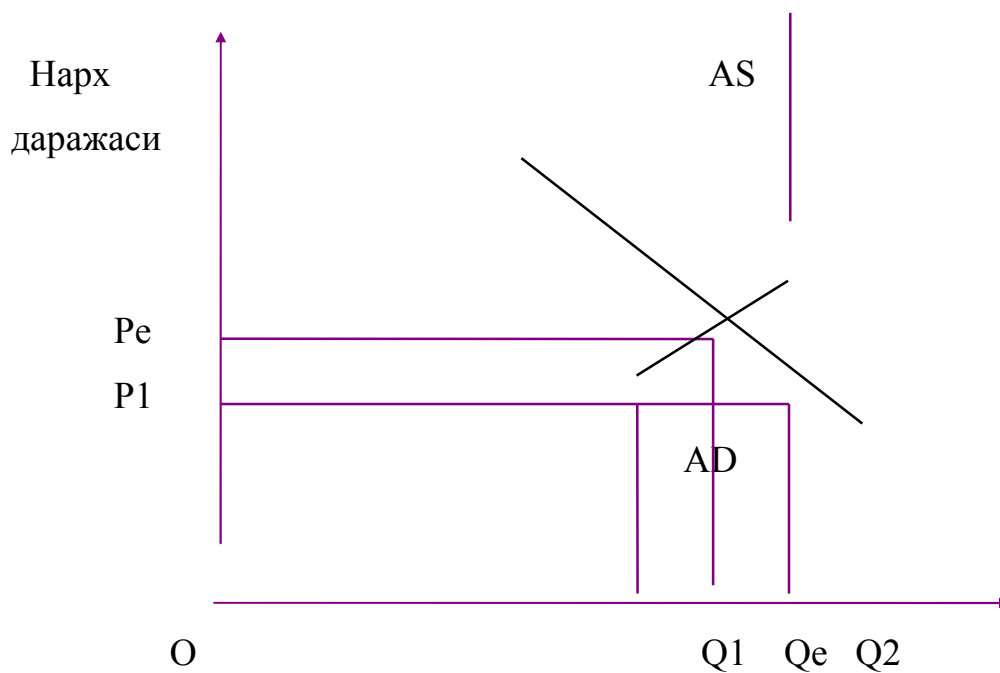
1. Ресурсларга булган талабнинг узгариши;
  - а) ички бозордаги ресурслар микдорининг камайиши;
    - ер ресурслари;
    - мехнат ресурслари;
    - капитал ресурслари;
    - тадбиркорлик қобилиятлари;
  - б) импорт ресурслар нархларидаги узгаришлар;
  - в) бозордаги ҳукмронлик ва монополия;
2. Унумдорликдаги узгаришлар;
3. Ҳукукий миърадаги узгаришлар;
  - а) солиқ ва субсидияларнинг узгариши;
  - б) давлатнинг тартибга солишдаги узгаришлар;

5.4. AD ва AS моделида нархлар ва миллий ишлаб чикариш реал хажмининг мувозанатли даражалари.

Нархларнинг мувозанатли даражаси деб шундай нарх даражасига тушиниладики унда жами талаб ва таклиф бир-бирига мос келиши ёки тенг булиши керак. Аввол бор жами талаб эгри чизиги ва жами таклиф эгри чизигининг оралик кесмада мос келишини куриб чиқамиз. Нархларнинг мувозанатли даражаси ва миллий ишлаб чикариш хажмининг мувозанатли даражалари мос равишда P_e ва Q_e лар билан белгиланган. Нима учун P_e нархларнинг мувозанатли даражаси ва Q_e миллий ишлаб чикаришнинг мувозанатли даражасини билдиришини курсатишимиз учун нархлар даражаси P_e билан эмас балки P_1 билан курсатилган. Жами таклиф эгри чизиги курсатаяпдики нархлар даражаси P_1 булган вазиятда корхоналар миллий ишлаб чикариш хажмини Q_1 микдоридан оширмайди.

5.4-чизма.

Жами таклиф эгри чизигидаги оралик кесмадаги мувозанат.

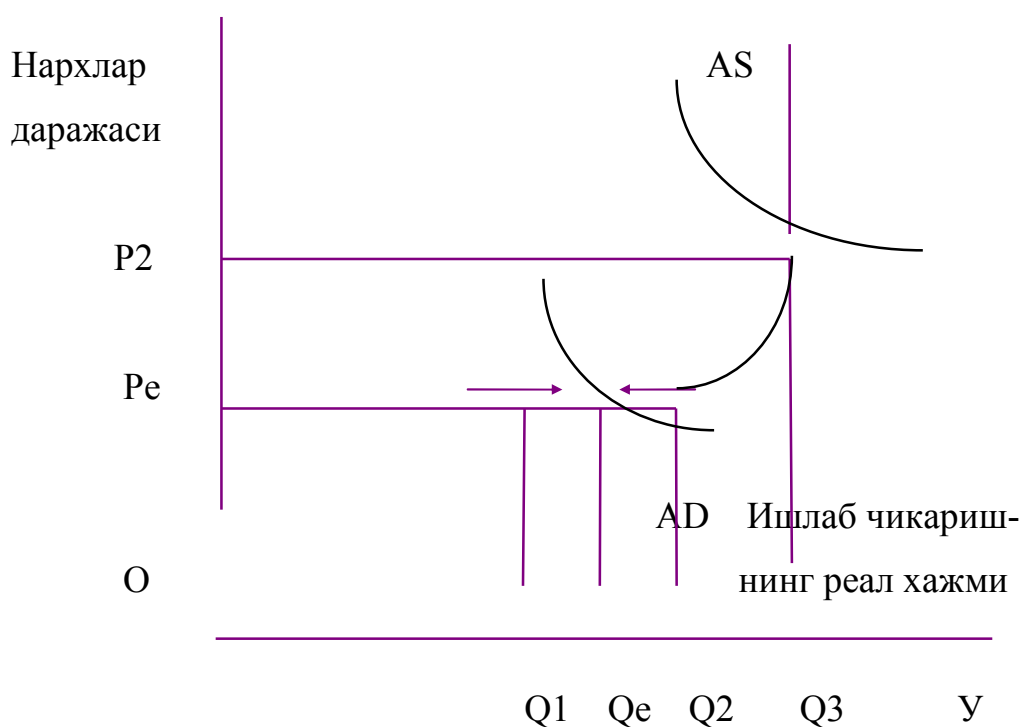

Истеъмолчилар бундай хажмдаги махсулотларни P_1 даражада сотиб олишга тайёр туради. Истеъмолчилар уртасидаги ракобат нархлар даражасини P_e гача суради. Чизмадаги стрелканинг курсатишича нархлар даражасини P_1 дан P_e гача кутарилиши ишлаб чикариш хажмини Q_1 дан Q_e гача оширишга ва истеъмолчиларнинг истеъмолини Q_2 дан Q_e гача камайтиришга олиб келади.

Кейинги графикда жами таклиф эгри чизиги кейнсиан кесма оркали утади. Бундай вазиятда нархлар даражаси ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Буни тушуниш учун аввалом бор биз миллий ишлаб чикаришни мувозанатли хажмини Q_e ва мувозанатли нархлар даражасини P_e билан белгилаймиз.

Жами таклифнинг кейинги усиши эгри чизикни янада йукорирок сурилишига олиб келади. Жами талаб эгри чизиги жами таклиф эгри чизигининг вертикал кесмасида кесишади. Бу ерда мувозанат нарх P_2 даражасида, ишлаб чикаришнинг мувозанат хажми Q_3 нуктасида урнатилади. Жами таклифнинг бу кесмасида талабнинг ҳар қандай узгариши фақат нархлар даражасининг узгаришга олиб келади. Ишлаб чикариш хажми эса тулик бандлик шароитида узгармай қолади.

Жами таклиф эгри чизигининг кейнсиан кесмадаги мувозанати.

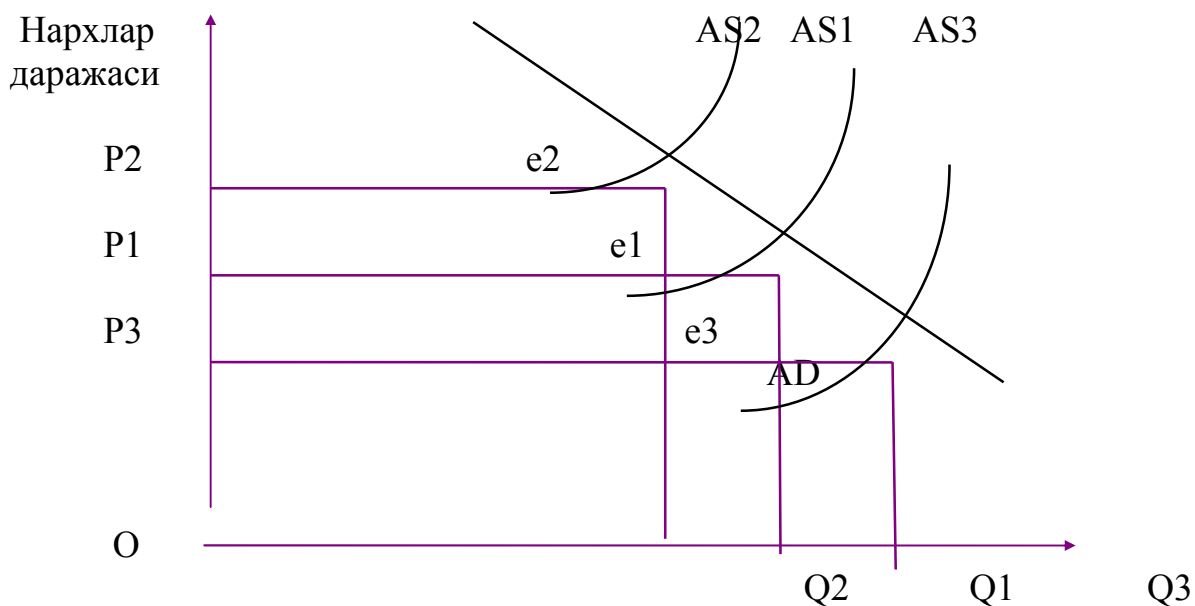
Оралик ва вертикал кесмаларда нархлар ушиб бориши билан кузатилган жами талабнинг купайиши талаб инфляцияси мавжудлигини курсатади.

Жами таклифнинг узгариши мувозанат нархлар даражасига ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг мувозанат даражасига қандай таъсир курсатишини куриб чиқамиз.

Биринчидан ташқи хамкорлар импорт маҳсулотларига булган нархни оширади деб фараз қилайлик. Импорт маҳсулотлари нархининг ошиши мамлакатда ишлаб чиқарилаётган барча маҳсулотлар ва импорт қилинаётган ресурслар нархини ошириб юборади. Шундай қилиб миллий ишлаб чиқаришнинг барча бугинларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бирлиги харажатларини ошириб юборади. Шунинг учун ҳам жами таклиф эгри чизиги AS_1 дан AS_2 га қараб силжийди. Бундай вазиятда нархлар даражасининг ошиши инфляцияга олиб келади.

Агарда жами таклиф эгри чизиги Q_1 дан Q_2 га қараб силжиса нархлар даражаси P_1 дан P_2 га қараб усади, бандлик камаяди ва инфляция келиб чиқади. Буни биз стагфляция деб атаймиз.

Жами таклиф узгаришининг таъсири.

У

Бошқа бир вазиятда масалан нархларга боғлиқ бўлмаган омиллардан бирортаси узгайиб жами таклифнинг узгайишига олиб келсин. Яъни, ернинг баҳоси пасайса, корхоналардан олинадиган солиқлар камайса ва бунинг оқибатида маҳсулот бирлигига кетган сарф-харажатлар қисқарса унда жами таклиф эгри чизиги E_3 нуктада кесиб утади. Бунда нархлар мувозанат даражаси P_1 дан P_3 га қараб силжийди. Ва ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми Q_1 дан Q_3 га ошади. Яъни, иқтисодий узиш ҳолати мавжуд бўлади.

Қисқача хулосалар.

1. Узок ва қисқа муддатли даврларининг бир-биридан асосий фарқи шундаки, узок муддатли даврларда нархлар эластик, қисқа муддатли даврларда нархлар ноэластик бўлади. AD-AS модели иқтисодий тебранишларни таҳлил қилиш ва баҳолаш учун асос яратади.
2. AD модели нархлар даражаси қанчалик паст бўлса тавор ва хизматларга бўлган жами талаб миқдорининг шунчалик куп бўлишини курсатади.
3. Узок муддатли даврларда AS модели вертикал жойлашади: ишлаб чиқариш ҳажми, меҳнат харажатлари, капитал ва мавжуд технологиялар орқали арикланади. Шунинг учун AD даги узгайишлар ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик даражасига эмас балки нархлар даражасигагина таъсир курсатади.
4. Қисқа муддатли даврларда AS модели горизантал жойлашади. Чунки, иш хақи ва нархлар қайд қилинган бўлади. Шунинг учун AD ги узгайишлар ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик даражасига таъсир курсатади.
5. AD ва AS моделлари томонидан бўлаётган таъсирлар иқтисодий тебранишларга сабаб бўлади.

Мавзуга оид тестлар:

1. «Баҳо»нинг ўсиши билан:
  - А) Таклифнинг ҳажми ошади;
  - Б) Таклифнинг ҳажми камаяди;
  - В) Таклифнинг ҳажми умуман ўзгармайди;
  - Г) Таклифнинг ҳажми талаб ҳажмига мос тушади.
2. Қуйидагиларнинг қайси бирида бозор мувозанатига эришилади?
  - А) Талаб ҳажми таклиф ҳажмига тенг бўлганда;
  - Б) Товарларнинг умумий ҳажми кўпайганда;
  - В) Ишлаб чиқаришнинг фойдаси ортганда;
  - Г) Талаб ва таклиф бир-бирига миқдор ва таркиб жиҳатидан мослашганда
3. Таклиф деб нимага айтилади?
  - А) истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган барча товарларга;
  - Б) айна пайтда бозорда мавжуд товарларга;
  - В) ишлаб чиқарилган барча товарларга;
  - Г) сотувчилар муайян вақтда турли нархларда бозорга товарни сотиш учун олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлган имкониятига;
4. Товарга бўлган талаб ва таклифнинг бир вақтда ўсиши натижасида:
  - А) мувозанат нарх ўзгармайди;
  - Б) мувозанат нарх пасаяди;
  - В) мувозанат нарх ўсади;
  - Г) мувозанат нарх ўзгаради.
5. Талаб эластиклиги бу: ...
  - А) талабнинг товар турига қараб ўзгариб бориши;
  - Б) талаб миқдорининг нархнинг ўзгаришига нисбатан ўзгарувчанлик даражаси;
  - В) талабнинг қай даражада ўзгара олишини ифода этувчи кўрсаткич;
  - Г) талаб миқдорининг таклиф миқдори томон интилиши.
6. Қуйидаги товарларнинг қайси бирига бўлган талабнинг эластиклиги энг катта?
  - А) электр энергияси;
  - Б) ўсимлик мойи;
  - В) телевизор;
  - Г) нон.
7. Агар товарнинг нархи ошса, талаб ...
  - А) камаяди;
  - Б) ўзгармайди;
  - В) нархи мос равишда кўтарилади;
  - Г) таклифдан ортиб кетади.

8. Талаб эгри чизиги нимани ифодалайди?

А) Товарларнинг баҳоси ошган шароитда унга бўлган талаб ва ишлаб чиқаришнинг камайиши;

Б) Ишлаб чиқарувчилар даромадининг камайиши билан ишлаб чиқаришнинг ҳам камайиши;

В) Ишлаб чиқарувчилар даромадининг кўпайиши билан ишлаб чиқаришнинг ҳам кўпайиши;

Г) Товар баҳоси ўсиши билан уни ишлаб чиқариш ҳам ошишини.

9. Таклиф қандай иқтисодий кўрсаткич билан белгиланади?

А) Товарлар баҳосининг ошиши таклиф ҳажмини оширади;

Б) Товарлар баҳосининг пасайиши таклиф ҳажмини пасайтиради;

В) Таклиф харидорлар даромадининг ўсишига боғлиқ;

Г) Талабнинг ортиши таклифнинг қисқаришига олиб келади.

10. Адам Смит тилга олган «кўзга кўринмас кўл» деганда қандай объектив иқтисодий қонун назарда тутилаяпти?

А) Қиймат қонуни;

Б) Талаб ва таклиф қонуни;

В) Вақтни тежаш;

Г) Рақобат қонуни.

Таянч иборалар.

Агрегатлаш, AD ва AS моделлари, фоиз ставкаси самараси, бойлик ва касса колдиги самараси, импорт харид самараси, AD ва AS эгри чизиклари, AD ва AS га таъсир этувчи баҳоли ва баҳосиз омиллар ва уларни ариклаш, макроиқтисодий мувозанат тушунчаси, AD ва AS ни узгаришини реал ЯММ ва баҳога таъсири, AS ни оралик кесими, AS ни классик кесими, AS ни Кейнс кесими, рецессион ва дефляцион оралик, инфляцияли оралик, даромад тенглиги, хусусий талаб, жами талаб ва таклиф ва бошқалар.

Назарот ва мулохаза саволлари.

1. Киска муддатлардаги ноэластик ва узок муддатлардаги эластик нархларга мисол келтиринг.

2. Нима учун AD эгри чизиги пастга йуналтирилган?

3. Киска муддатли ва узок муддатли даврларда пул таклифини ошишини тахлил килинг.

4. AD ва AS моделларидаги нархга боғлиқ булмаган омилларни санаб утинг.

5. Нима учун марказий молия ташкилотлари таклиф томонидан курсатилаётган фалажларга нисбатан талаб томонидан курсатилаётган фалажларни осонрок хал килади?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997г.
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург. 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. Т.: “Мехнат”. 1997

7-Мавзу Кейнс макроиқтисодий мувозанат назарияси.

- 6.1. Классик иқтисодчиларнинг иқтисодий мувозанат назарияси.
- 6.2. Кейнснинг иқтисодий мувозанат назарияси.
- 6.3. Классик иқтисодчилар ва Кейнсчиларнинг иқтисодий мувозанат назарияларида жами талаб ва унинг узгариши.
- 6.4. Кейнснинг бандлик назарияси.

6.1. Классик иқтисодчиларнинг иқтисодий мувозанат назарияси.

Маълумки бу саволга жавоб турли йилларда турлича булган, яъни вақт ўтиши билан узгариб турган. “Буюк депрессия” даврида купгина етук иқтисодчилар, яъни ҳозирги кунда классиклар деб аталадиган иқтисодчилар бозор иқтисодиёти иқтисодиётдаги ресурслардан тулик фойдаланиш имконини беради деб ҳисоблашган. Аммо улар иқтисодиётда айрим вақтларда, яъни уруш, сиёсий тунтариш, табиий офат ва шунингдек бошқа ҳолатларда узгаришлар булиб турушини тан олишса ҳам шу билан бирга бозор тизимининг узига хос хусусиятлари бу иқтисодий кийинчиликларни уз-узидан хал қилишади деб тушунтиришади.

Классиклар назарияси асосида иккита асосий тушунча мавжуд. Биринчидан, тулик бандлик шароитида маҳсулотларни сотиб олиш учун харажатлар миқдорининг етишмаслиги мумкин эмас. Иккинчидан, агарда умумий харажатлар миқдори етишмай қолган шароитда ҳам баҳо ва иш хақи каби дастаклар ишга тушади ва натижада харажатлар миқдорининг камайиши ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми, бандлик ва реал даромадлар миқдорининг камайишига олиб келмайди деб ҳисоблашади.

Классиклар назариясини тан олмаслик асосан Сей қонунидан бошланган. Сей қонуни буйича маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнининг узи ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қийматида тенг равишда даромад яратади деган оддий ғоядан иборатдир. Демак бу дегани маҳсулотларни сотиб олиш учун ҳар қандай маҳсулотлар ҳажмини ишлаб чиқариш уз-узидан даромад яратади. Яъни, таклиф узининг хусусий талабини пайдо қилади. Сей қонунининг моҳиятини маҳсулотлар айирбошлаш савдосида ҳам қуриш мумкин. Пойафзалчи пойафзал ишлаб чиқаради ёки узига зарур булган бошқа маҳсулотларга булган талабини қондириш учун пойафзал таклиф қилишади. Пойафзалчи томонидан пойафзалнинг таклиф қилиниши унинг талабидан иборатдир. Худди шундай бутун иқтисодиёт буйича маҳсулотлар алмашиши амалга оширилади.

Аммо Сей қонунининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш мос равишда пул даромадлари суммасини олиш имконини берса ҳам истеъмолчилар ушбу даромадларнинг ҳаммасини тулик харажат қилмаслиги умум қабул қилинган тушунчадир. Яъни, даромадларнинг қандайдир бир қисмини жамғаришади ва бу жамғарилган қисми юкоридаги баҳсда уз жавобини топмайди. Жамғариш даромадлар таркибидан маълум миқдордаги маблағларни узида

мужассамлаштиради. Демак, истеъмом харажатлари барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдорини сотиб олишга етмайди. Агарда уй хужаликлари уз даромадларининг бир қисмини жамғаришса, у холда таклиф узининг талабини пайдо қилмайди. Жамғариш истеъмомнинг етишмаслигига олиб келади. Натижада сотилмай қолган маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг қамаишига олиб келади.

Аммо классик иқтисодчилар ҳақиқатда жамғариш талабнинг етишмаслигига олиб келмайди, чунки ҳар бир жамғарилган сум тадбиркорлар томонидан инвестициялашади деб таъкидлашади. Агарда тадбиркорлар уй хужаликларининг жамғармалари миқдорида инвестиция қилишса Сей қонуни амал қилади ва ишлаб чиқариш ҳамда бандлик даражаси доимий бўлиб қолади. Иқтисодиётнинг тулик бандлик шароитидаги даромадлар ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таъминлаши учун харажатлар даражасига эришиши ва саклаб қолиши тадбиркорлар томонидан уй хужаликлари жамғармалари миқдорида инвестициялашига боғлиқдир.

Классик иқтисодчилар таъкидлашадики, капитализмнинг узига ҳос пул бозори мавжуд ва бу бозор жамғарма ва инвестициянинг тенглигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам тулик бандлик мавжуд дейишади. Бу шуни билдирадики, пул бозорида (фоиз ставкалари) жамғарма тарикасида даромадлар ва харажатлар миқдоридан чиққан маблағлар уз-узидан инвестицион маҳсулотларга сарф қилинган маблағлар миқдорида қайтадан қелиши устидан назорат олиб боради. Фоиз ставкалари ёрдамида жамғарма ва инвестицияларни бошқаришни тушунтириш оддий ва ҳаммага тушинарилади. Классик иқтисодчиларнинг таъкидлашича бошқа вазиятларда уй хужаликлари жамғариш урнига истеъмом қилишни афзал қуришади. Товар ва хизматлар истеъмоли инсоният талабини қондиради, фойдаланилмаган маблағлар йук. Бундан шундай хулосага қелиш мумкинки, истеъмомчилар уларнинг тежамқорлигини рағбатлантириш тарикасида фоиз ставкалари туласагина жамғариши мумкин. Фоиз ставкалари қанчалик йукори бўлса шунчалик қуп маблағлар жамғарилади. Жамғармалардан фойдаланиш учун қимлар тулов ишларини олиб боришади. Албатта қорхоналар хужайинлари, инвесторлар, яъни, узининг ишлаб чиқаришини қенгайтириш ва янгилаш учун пул капиталини изловчилар ҳисобланишади. Биз биламизки фоиз ставкалари ишбилармонларнинг ишлаб чиқариш харажатларига бевосита таъсир қурсатади. Демак, улар уз вақтида фоиз ставкаларининг пастрок бўлишига интилишади. Қискача айтганда фоиз ставкаларининг узғариши Сей қонунини қупрок миқдорда жамғармалар мавжуд бўлган иқтисодиётда ҳам фаолият қурсатишини таъминлайди. Фоиз ставкаси жамғарма ва инвестицияни боғлаб турар экан бутун иқтисодиёт шундай бўлиши қерак деб таъкидлашади.

Классик иқтисодчилар узларининг гоёларини яна бир тушунча билан исботлашга ҳаракат қилишади. Яъни, тадбиркорлар томонидан таклиф қилинган маҳсулотлар ҳажмининг даражаси нафакат умумий харажатлар миқдорида, балки маҳсулотлар баҳоси даражасига ҳам боғлиқдир. Бу шуни

билдирадигани, агарда фоиз ставкалари айрим сабабларга кура жамгармаларни инвестициялар тарикасида ишлаб чиқаришга қайтармаса, қамайган хар қандай харажатлар миқдори мос равишда баҳонинг пасайиши билан қопланади. Бошқача айтганда 40 сумга 10 сумдан туртга қуйлак сотиб олишса, нархлар 5 сумга қамайданда 20 сумга шунча қуйлак сотиб олиш мумкин. Сотувчилар уртасидаги рақобат баҳонинг эгилувчанлигига олиб келади. Бундан ташқари талабнинг қамайиши ортикча маҳсулотлардан қутилиш учун нархларнинг пасайишига олиб келади. Сум тулов қобилиятларининг ошиши жамгармаси мавжуд бўлмаган шахсларга мавжуд пул маблағлари шароитида қупрок маҳсулотлар сотиб олишга ундайди. Шунинг учун жамгарма ишлаб чиқариш ва бандликнинг пасайишига эмас, балки нархларнинг пасайишига олиб келади.

Нархларнинг пасайиши ресурслар нархининг пасайишига олиб келади. Хусусан иш ҳақининг пасайишига ҳам олиб келади. Классик иқтисодчиларнинг фикрича иш ҳақи миқдори қамаяди ва қамайиши қерак. Иш ҳақининг қамайиши ишсизлар сонини оширади. Аммо ишбилармонлар ишсизларни олдингидек йуқори иш ҳақи ставкаларига жалб қилмасдан иш ҳақининг паст ставкаларига жалб қилишади. Меҳнатга бўлган талаб тезда қамаяди. Йуқори иш ҳақи ставкаларида ишлайдиган ишчилар паст иш ҳақи ставкаларида ишлашга мажбур бўлишади. Рақобатнинг мавжудлиги бу ишчиларга шунга рози бўлишга мажбур қилади. Буш иш жойларига бўлган рақобат иш ҳақини шу даражагача пасайишига олиб келадигани токи ишбилармонлар барча ишсизларни ишга жалб қила олишсин. Шунинг учун классик иқтисодчилар мажбурий ишсизлик мавжуд бўлмайди деб ҳисоблашади. Бундан ташқари классик иқтисодчиларнинг фикрича давлатнинг иқтисодиётга аралашуви умуман мумкин эмас.

6.2. Кейнснинг иқтисодий мувозанат назарияси.

Классик иқтисодчиларнинг бандлик назариясига иқтисодиётда мавжуд бўладиган ишсизлик ва инфляция тугри қелмайди. Биз қиламизки иқтисодиётда тулик бандлик шароитига эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам иқтисодчилар классик назариянинг асосий жаҳатларини танқид қила бошладилар.

1936 йили инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс капитализм иқтисодиётига янги иш билан бандлик назариясини яратди. У узининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси” асосида унинг нотугри жиҳатларини исботлашга уринди.

Кейнс назариясининг энг қаътий жиҳати шуки, у бозор иқтисодиётида иш билан тула бандликни таъминлайдиган ҳеч қандай механизм йуқлигини исботлади. Макроқуламда иқтисодиёт мувозанатга эришиши мумкин, лекин шунда ҳам маълум миқдорда ишсизлик ва инфляция сақланиб қолинишини, тула иш билан бандлик қонуний ҳолат эмас, балки тасодифдир, капитализм уз-узидан тартибга тушиб қивожланиб қетавермаслигини исботлаб берди. Шунингдек иқтисодиётдаги тебранишлар қакат уруш, табиий офат ва шу қаби қазиятларгагина боғлиқ эмас, балки у тинчлик йилларида ҳам ички

омилларнинг салбий окибатларидан келиб чиқишини асослаган. Ишсизлик ва инфляциянинг келиб чиқиши инвестиция ва жамгармаларга бевосита боғлиқ. Нархларнинг ошиши ва иш хакининг пасайиши бошқа салбий омиллар билан бирга иктисодиётнинг бекарорлигига олиб келади. Кейнс назарияси Сей конунини ҳам маълум даражада инкор этади. Сей конуни буйича тадбиркорлар фаолияти ва жамгариш режалари фоиз ставкасида мутоносиблашади. Кейнсчилар фикрича эса агар тадбиркорлар жамгармаларни купайтиришса фирмалар инвестицияларни купайтиришлари мумкин.

Чунки жамгарувчилар субъекти ва инвесторлар ҳар хил гуруҳдаги одамлардир. Корхоналар айниқса корпорациялар катта микдордаги инвестиция қарорларини қабул қилишади. Катта ҳажмдаги ишлаб чиқаришга эга бўлган иктисодиётда уй хужаликлари қуп микдорда жамгаришади. Шунинг айтиб ўтиш керакки жамгариш ва инвестицияларни ҳар хил гуруҳлардаги одамлар қабул қилишади.

Жамгарувчилар ва инвесторлар субъектлари ҳар хил сабабларга қура бошқарилади. Кейнсчилар фикрича жамгарма ва инвестициялар битта омилга боғлиқ бўлмаган ҳолда турли сабаблар асосида амалга оширилади. Масалан, айримлари қиймати узининг иш хаки микдоридан ортиқ бўлган маҳсулотларни сотиб олиш учун, уй хужаликлари эса автомобил ёки телевизор сотиб олиш учун жамгаришади. Жамгармалар бирор бир шахс ёки унинг оиласининг келажакдаги истеъмолини қондириш мақсадида; яъни уй хужаликлари оила бошлигининг нафақага чиқишлари ёки болаларини коллежларда ўқишини таъминлаш мақсадида жамгаришади. Бундан ташқари жамгарма тасодифий вазиятларда фойдаланиш мақсадида жамгарилади. Кейнсчилар таъқидлашча жамгарма ва инвестицияларни аниқлашнинг энг асосий омили бўлиб миллий даромад ҳисобланади.

Нима учун тадбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олишади. Инвестициялаш учун пул капиталига эга бўлишга туланидиган туловлар, яъни фоиз ставкаси инвестиция режасини тузаётганда ҳисобга олинади. Аммо, фоиз ставкаси ягона омил бўлиб ҳисобланмайди. Инвестициялар микдорини аниқлашда асосий омиллардан бири бўлиб фойда нормаси ҳисобланади.

Классиклар фикрича пул бозорида инвестициялашнинг асосий манбаи бўлиб жорий жамгарма ҳисобланади. Кейнсчилар фикрича эса пул бозорида бошқа иккита манба мавжуд. Биринчидан уй хужалиқларининг нақд жамгармалари ва иккинчидан пул таклифини купайтирадиган кредит ташкилотлари фаолият қурсатади.

Кейнсчилар назарияси буйича аҳоли уз маблағларини нафақат қунлик харидларни амалга ошириш учун, балки уз бойликларини ошириш учун ҳам сақлашади. Бу пул воситалари бир қисмининг қамайиши ва уларни пул бозорида инвесторларга бериш жорий жамгармаларга нисбатан солиштирганда воситаларнинг ортиқчалигига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш кредит берадиган муассасалардан ссудаларнинг берилиши пулнинг таклифини купайтиради. Банк ёки бошқа молиявий ташкилотлардан

кредитларнинг берилиши жорий жамгармалар купайишига асос булади. Натижада уй хужаликлари кулидаги пул воситаларининг камайиши ва банклар томонидан ссудаларнинг берилиши инвестициялар микдорини жорий жамгармалар микдоридан ошишига олиб келиши мумкин. Бу шуни билдирадики Сей конуни фаолият курсатмайди.

Классик назариячилар барча жорий жамгармалар пул бозорига чиқарилади деб нотугри айтишади. Чунки, биринчидан уй хужаликлари жамгармаларнинг кандайдир бир кисмини пул бозорига юбормасдан кулида олиб қолиши мумкин, иккинчидан жорий жамгармалар банк фоизларини тулаш учун ишлатилади.

Кейнсчилар ёндошуви шундан иборатки, жамгариш ва инвестициялар режаси бир-бирига мос келмайди ва шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш, даромад, бандлик, нархлар даражасида узгаришлар булиб туради. Бундан ташқари Кейнсчилар фикрича нархлар даражаси ва иш хаки хакикатда пасайишга йўналтирилган эгулувчанликдан иборат эмас. Хатто улар шундай булган такдирда ҳам шубхалидир. Чунки нархлар ва иш хакининг пасайиши кенг тарқалган ишсизликни бироз юмшатиши мумкин, холос.

Президентимиз маърузасида алоҳида эътибор қаратилган жиҳат – бу 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий устувор йўналишларини белгилашдан иборат бўлди.

Мамлакатимизнинг тарихан қисқа даврлик мустақил тараққиёт йилларида бу қадар салмоқли ютуқ ва натижаларнинг қўлга киритилиши асосий сабабларидан бири – бу самарали иқтисодий сиёсатнинг тўғри танланганлиги ва изчил равишда амалга оширилганлиги ҳисобланади. Бунда ҳар йиллик белгиланаётган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўналишлари, дастурлари ва чоратадбирлари муҳим ўрин тутди. Шунга кўра, моҳиятан йил давомида асосий эътибор қаратиш, барча куч ва саъй-ҳаракатларни йўналтириш, имконият ва салоҳиятни сафарбар этишнинг муҳим соҳалари ва жабҳаларини ифодаловчи устувор йўналишларнинг белгилаб

2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси – бу ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборатдир.

И.Каримов (маърузадан)

олиниши ушбу муваффақиятларнинг манбаларидан бири ҳисобланади.

Ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш – 2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси сифатида белгилаб берилди.

Иқтисодий ислоҳотлар – иқтисодиётнинг таркибий тузилишини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, унинг барқарор ва мутаносиб ривожланишини таъминлаш имконини берувчи, мақсадга мувофиқ ҳолда ва изчил равишда амалга оширилувчи туб ўзгаришлар, чора-тадбирлар мажмуи.

Иқтисодий ривожланиш суръатлари – мамлакат ижтимоий-иқтисодий кўрсаткич ва натижаларининг миқдор жиҳатидан кўпайиши ва сифат жиҳатидан такомиллашуви даражаси.

Иқтисодий ривожланиш самарадорлиги – иқтисодиётни ривожлантириш натижаларининг бу борада қилинган сарф-харажатларга нисбати.

Макроиқтисодий мувозанат – иқтисодиёт турли томонларининг ўзаро тенглиги бўлиб, энг аввало ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенглиги орқали намоён бўлади.

6.3. Классик ва Кейнсианчилар иқтисодий мувозанат назарияларида жами талаб ва унинг узгариши.

Классик иқтисодчилар фикрича жами талаб эгри чизиги вертикал тугри чизикдан иборат ва факат ишлаб чиқаришнинг реал хажмини ифодалайди. Иккинчи томондан пастга эгилган жами талаб эгри чизиги барқарор булишга интилади ва факат нархлар даражасини аниқлайди. Бу икки умум курсаткичларни караб чикамиз.

1. Вертикал жами таклиф. Вертикал жами таклиф эгри чизиги ишсизликнинг табиий даражасига ёки тулик бандлик шароитдаги ишсизлик даражасига тугри келади. Классиклар фикрича иқтисодиёт, Сей конуни, барқарор фоиз ставкаси, эгилувчан нарх ва иш хаки каби омиллар таъсирида тулик бандлик шароитида фаолият курсатади. Улар фикрича нархлар узгариши билан бир вақтда ишлаб чиқариш хажми узгармайди.

Олдинги мавзуларда куриб утдикки нархларнинг паст даражасида ишлаб чиқариш фойдалилиги камаяди ва ишлаб чиқарувчиларни камрок махсулотлар таклиф килишга мажбур килади ва шунингдек камрок ишчиларни жалб килиши мумкин. Классиклар фикрича ишлаб чиқаришга киритилаётган омилларга харажатлар, нархлар пасайиши билан бир вақтда камаяди ва натижада реал фойда ва ишлаб чиқариш хажми узгармай қолади.

2. Барқарор жами талаб. Классиклар хисобича жами талаб асосида пул ётади. Яъни, ишлаб чиқаришнинг реал хажмини сотиш биринчидан, уй жихозлари ва ишбилармонлардаги мавжуд пул миқдорларига, иккинчидан, ушбу пулларнинг нархлар даражаси билан аникланадиган тулов қобилиятига ва реал кийматига боғлиқ. Вертикал чизик буйича пастга тушсак нархлар даражаси камаяди. Бу шунин билдирадики хар бир сумнинг тулов қобилияти ошади ва шунинг учун ушбу пулларга купрок махсулотлар сотиб олиш мумкин.

Классиклар фикрича давлат молия ташкилотлари пул таклифини доимий равишда куллаб туради. Ушбу таклиф эгри чизигида пул миқдорини купайтириш инфляцияга олиб келади, пул миқдорини камайтириш эса

дефляцияга олиб келади. Шунинг учун нархлар баркарорлигини сақлаб туришда пул таклифи устидан назорат олиб бориш керак.

Кейнсианчилар фикрича махсулотлар нархи ва иш хаки эгилувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиги горизонтал уқдан иборат. Бундан ташқари, жами таклиф талабдаги нарх омиллари бирортасининг узғаришига боғлиқ равишда даврий узғариб туради.

1. Горизонтал жами таклиф эгри чизиги. Пасайишга қараб нарх даражаси ва иш хакининг ноэластиклиги жами таклиф эгри чизигини горизонтал жойлаштиради. Бундай ҳолатда ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши нахларнинг пасайишига олиб келмайди. Шунингдек тесқариси реал ишлаб чиқариш ҳажмининг қупайиши нархларнинг ошишига олиб келмайди. Шунинг учун ҳам Кейнсиан кесма ишлаб чиқариш ҳажмининг ноль даражасидан тулик бандликка эришиши ёки ишлаб чиқаришнинг потенциал ҳажмига эришгунгача булган қисмидан иборат. Кейнсианчилар фикрига тулик иш билан бандликка эришгандан кейин жами таклиф эгри чизиги вертикал йуналиш олади.

2. Нобарқарор жами талаб. Кейнсианчилар фикрича пул таклифида ҳеч қандай узғариш булмаса ҳам жами талаб нобарқарордир. Хусусан, жами талабдаги инвестиция қабии омиллар узғаришга олиб келади. Масалан, жами талабнинг узғариши ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликка таъсир қурсатади. Нархлар даражаси эса узғармай қолади.

Классиклар фикрича пул таклифида қатта узғариш булмаса жами талаб узғармайди, яъни барқарор ҳисобланади. Жами талаб қамайган тақдирда ҳам нархлар ва иш хакининг эгилувчанлиги ишлаб чиқариш реал ҳажмининг барқарорлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам давлатнинг макроиктисодий сиёсати ортиққадир. Кейнсианчилар фикрича жами талабнинг узғарувчанлиги ва нархларнинг ноэгилувчанлиги ишсизлар даражасини оширишга олиб келади. Иктисодиётда қатта йуқотишлар қилмаслик учун давлат жами талабни бошқариб туриш учун макроиктисодий сиёсат юритиш лозим деб ҳисоблайди. Кейнсианчилар фикрича жами талабни таҳлил қилишда нархларнинг ноэгилувчанлигидан ташқари ЯММ ни ҳисоблашда туртта қомпонент, яъни, истеъмол, инвестиция давлат хариди ва соф экспортларни ҳам қараб чиқиш керак.

6.4. Кейнснинг бандлик назарияси.

Олдинги саволларда қурдиққи Кейнснинг иктисодий назариясига бииноан бозор иктисодиётда иш билан бандликни тула таъминлайдиган ҳеч қандай автоматик механизм йуқ. Демақ, ишлаб чиқариш ва иш билан бандликни боғлиқлиги қандай аниқланишини билиш учун товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳажми, иш билан бандлик ва ишлаб чиқаришнинг умумий ҳаражатлари қабии қурсатқичларни қараб чиқиш лозим экан.

Кейнс моделида мувозанат даражадаги ишлаб чиқаришни аниқлашда иқкита бир-бири билан боғлиқ усуллардан фойдаланилган.

1. Умумий харажатлар ва ишлаб чиқаришни таккослаш усули, яъни, $(C + In) = СММ$;

2. Инъекция ва тортиб олиш усули.

Демак, ушбу усуллардан биринчисини, яъни, ялпи харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усулини караб чиқамиз. Бу усул кискача қилиб “ харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усули ” деб ҳам айтилади.

Ишлаб чиқариш хажми деганда амалиётда ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган СММ хажмига айтилади. Унда СММ ишлаб чиқаришнинг турли микдордаги потенциали билан таккосланади. Бу ерда энг асосий курсаткич бўлиб, ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар микдорида ялпи даромадларни олиши ҳисобланади. Масалан, бирор бир тадбиркор юз минг сумлик маҳсулотни таклиф этиб юз минг сумлик даромад олсагина у ишлаб чиқаришни давом эттириши мумкин.

Ялпи харажатлар деганда ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар микдори тушунилади. Ёки бошқача айтганда ЯММ ни ҳисоблашдаги истеъмол ва инвестиция харажатларидан иборатдир. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки СММ ни ҳисоблаётганда, яъни, ялпи инвестициялар микдори эмас, балки соф инвестициялар микдори ҳисобга олинади, яъни $СММ = ЯММ - А$

Бундан ташқариш умумий ҳисобларда соф инвестицияларни жорий микдори эмас, балки режа микдори эътиборга олинади. Чунки ишлаб чиқариш хажми билан ялпи харажатлар уртасидаги мувозанатнинг бузилиши режадан ортикча инвестицияларга бўлган талабни келтириб чиқаради.

СММ Кейнснинг иш билан бандлик назариясининг асосини ташкил этади. Мувозанат хажмидаги СММ ни аниқланиши иқтисодийнинг барқарорлигини таъминлайди.

Мувозанатли ишлаб чиқариш режаси бу ялпи харажатлар режаси харид қилинган товар ва моддий ресурслар тенглигини таъминловчи СММ хажмини ишлаб чиқаришдир. Мувозанатли хажмдаги СММ ни ишлаб чиқариш иш билан тулик бандликни, ишлаб чиқариш харажатлари ва олинаётган даромадларнинг биргаликдаги мувозанатини бирлаштиради.

Инъекция ва тортиб олиш усули тугридан-тугри мос келмаса ҳам унинг маъноси шундан иборатки, яъни, мувозанатли даражадан ташқари ҳолатларда СММ ва ялпи харажатлар мувозанатининг бузилишига қаратилади. Биз биламизки ҳар қандай хажмдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш узига мос равишда солиқлар тулангандан кейинги даромадлар микдорини беради. Яна шу маълумки уй хужалиқлари ушбу даромадларнинг бир қисмини жамғариши мумкин. Жамғариш уз навбатида тортиб олишни билдиради. Жамғариш натижасида истеъмол ишлаб чиқаришнинг умумий хажмидан ёки СММ дан кам бўлади. Бундай ҳолатда истеъмол бозорда жами ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хажмини сотиб олишга етмайди. Натижада эса ишлаб чиқариш хажмини камайтиришга олиб келади. Маҳсулотларнинг бир қисми ишлаб чиқариш воситалари шаклини олади. Шунинг учун инвестицияни даромадлар ва харажатлар микдоридаги харажатлар

инъекцияси деб караш мумкин. Бошқача айтганимизда инвестиция жамгармага олинган воситаларни коплаш имкониятини билдиради.

Агарда жамгармага олинган воситалар инвестиция инъекциясидан куп булса, жами харажатлар СММ дан кам булади. Бошқача айтганда СММнинг хар кандай даражаси яъни жамгариш инвестициядан куп булган вазиятда мувозанат нуктадан юкори булади. Аксинча инвестиция инъекцияси жамгармага олинган воситалар микдоридан куп булса жами харажатлар СММ дан куп булади. Инвестициялар жамгармалардан куп булган хар кандай шароитда СММ хажми мувозанат нуктадан паст булади. Жамгармага олинган воситалар микдори инвестиция инъекцияси томонидан тулик копланса жами харажатлар умумий ишлаб чикариш хажмига тенг булади. Инъекция бу мамлакат ичкарисида ишлаб чикарилган махсулотларга булган истеъмол харажатларига кушимча булиб хисобланади.

Мавзуга оид: тестлар:

1. Иктисодий мувозанатдеб:

- А) иктисодий жараёнлар, ходисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир-бирига тенг келган ҳолатига айтилади;
- Б) бозор мувозанатига айтилади.
- В) Ялпи талаб билан бозор талабининг мувозанатига айтилади;
- Г) нотугри жавоб йук.

2) Иктисодий мувозанат:

- А) хусусий мувозанат ва умумий мувозанат;
- Б) иктисодий мувозанат ва циклик мувозанат;
- В) циклик мувозанат ва умумий мувозанат
- Г) барча жавоб тугри.

3. Инвестицион сарфларнинг купайиши:

- А) ишлаб чикариш хажми ва даромад даражасининг усишига олиб келади;
- Б) ишлаб чикариш харажатларининг купайишига олиб келади;
- В) жамият харажатларининг купайишига олиб келади;
- Г) иктисодий мувозанатга эришишга олиб келади.

4. Иктисодий мутаносиблик куйидаги турларга булинади;

- А) умумий иктисодий тавсифдаги мутаносибликлар;
- Б) тармоқлараро мутаносиблик, тармоқ ичидаги мутаносибликлар;
- В) худудий мутаносибликлар, давлатлараро мутаносибликлар;
- Г) барча жавоб тугри.

5. Иктисодий мувозанат даражасини аниқлашда асосан 2 та усулдан фойдаланилади. Булар:

- А) ялпи сарфлар ва ишлаб чикариш хажмини таккослаш усули;
- Б) ялпи даромад ва жамгарма хажмини таккослаш усули;
- В) ялпи сарфлар ва ишлаб чикариш хажмини таккослаш усули ва жамгарма ва инвестицияларни таккослаш усули.
- Г) жамгарма ва истеъмолни таккослаш усули ва даромад ва харажатларни таккослаш усули.

Кискача хулосалар.

1. Классик иктисодчилар бир нечта назарияларни олдинги суришади. Шулардан энг асосийси булиб тулик бандлик шароитида махсулотларни сотиб олиш учун харажатлар микдорининг етишмаслиги мумкин эмас. Шундай булган шароитда хам бахо ва иш хаки каби дастаклар ишга тушиб барча муаммоларни хал килишади деб хисоблашади.
2. Классик иктисодчилар назарияларини биринчилардан булиб инглиз иктисодчиси Жон Кейнс узининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси”да уларнинг нотугри жихатларини исботлаб берган.
3. Классиклар фикрича жами талаб эгри чизиги вертикал тугри чизикдан иборат ва ишлаб чикаришнинг реал хажмини ифодалайди. Кейнсианчилар фикрича махсулотлар нархи ва иш хаки эгилувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиги горизантал укдан иборат.
4. Кейнс моделида мувозанат даражадаги ишлаб чикаришни аниклашда бир-бири билан боглик иккита усулдан, яъни умумий харажатлар ва ишлаб чикаришни таккослаш хамда инъекция ва тартибга солиш усулларидан иборатдир.

Таянч иборалар.

Классиклар назарияси, Сей конуни, тулик бандлик, умумий харажатлар, бахо, иш хаки, Кенс назарияси, пул бозори, жамгарма, истеъмол, фоиз ставкаси, инвестиция, кунлик харажатлар, вертикал жами таклиф, баркарор жами талаб, горизантал жами таклиф, нобаркарор жами талаб, умумий харажатлар, ишлаб чикаришни таккослаш, инъекция ва тортиб олиш ва бошкалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Классик иктисодчилардан кимларни биласиз ва уларнинг кандай назариялари билан танишсиз.
2. Сей конунининг мохиятини, унинг камчиликлари ва ютуқларини тушунтириб беринг.
3. Нима учун классиклар назарияси танкидга учраган. Кимлар бу назарияларнинг камчиликларини очиб берган?
4. Кейнснинг умумий харажатлар ва ишлаб чикаришни таккослаш усулини мохияти нимада?
5. Инъекция ва тортиб олиш усули деганда нимани тушинасиз?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судоистроение. 1998

5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. Т.: “Мехнат”. 1997

8-Мавзу: Пулга талаб функцияси.

1. Пул тушунчаси, унинг функциялари ва пул агрегатлари.

2. Пулнинг миқдорий назарияси. .

Номинал фоиз ставкаси ва пулга бўлган талаб.

1. Пул тушунчаси, унинг функциялари ва пул агрегатлари.

Пул - бу бизнинг буюк ихтироларимиздан биридир. Пул инсонларни сеҳрлайди. Унга эга булиш учун кийналамиз ва меҳнат киламиз. Пул-ундан кутилиш йули билан фойдаланиш мумкин булган ягона товардир. Уларни сарф ёки инвестиция килмасангиз сизни улар кийинтирмайди ҳам, корнингизни туйгазмайди ҳам, яхши дам олишингиз учун шароит ҳам яратмайди. Инсонлар пул учун ҳамма нарсага тайёр ва пул ҳам уз навбатида инсонлар учун ҳамма нарсага тайёр туради.

Пул барча иктисодий фанларнинг энг асосий булимларидан бири булиб ҳисобланади. Пул тизимининг тугри фаолияти даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланишига ҳаётий куч беради. Яхши ишлаётган пул тизими ишлаб чиқариш кувватлари ва бандликдан тулик фойдаланиш имконини беради. Аксинча ёмон ишлаётган пул тизими иктисодиётдаги инкирозларга, яъни, ишсизлик, инфляция ва шунингдек бошқа салбий оқибатларга олиб келади.

Демак, пул махсус хусусиятларга эга булган товар ҳисобланиб, барча турдаги товар ва хизматларни айирбошлаш воситаси ҳисобланар экан. Пул товарлар айирбошлашда умумий тенг кийматлилик (эквивалент) ролини бажаради. Пуллар махсус хусусиятга ликвидлик (яъни, тез алмаштириш) хусусиятига эга булганлиги учун ҳам идеал восита ҳисобланади. Хар қандай буюмнинг ликвидлиги уни сезиларсиз сарф харажатлар билан бошқа буюмга айирбошланиш қобилиятини билдиради. Айирбошлаш кенгайиши билан кредит пуллар деб аталувчи векселлар, банкнотлар, чеклар, сертификатлар, кредит карточкалари ва бошқа шунга ухшаш кийматликларга эга булган пуллар пайдо булади.

Пул уз табиатига кура уч хил хусусиятга эга, яъни, ҳамма нарсага айирбошладиган муҳим харид воситаси, бойлик тимсоли, меҳнатнинг киймат шаклидаги улчов воситаси.

Умуман пулнинг бешта вазифаси мавжуд:

1. Киймат улчови.
2. Айирбошлаш воситаси.
3. Ҳазина туплаш ва жамғариш воситаси.
4. Тулов воситаси.
5. Жаҳон пули.

Пул уз хизмати мазмуни ва миқёсига қараб турли тоифаларга булинади.

1. Ҳазина билетлари - бу пул оддий муомилада ишлатилади.
2. Банкнот - кредит пуллари - бундай пуллар қарз олиш ва бериш жараёнида ишлатилади.

Пул товар сифатида кийматга эга. Хозирги кунда пулнинг кийматидан фойдаланиб унинг турли куринишларидан фойдаланилмокда. Яъни, когоз пулларга товар ва пулли хизматлар эквивалент алмашинади. Бундан ташкари банк чекларидан ҳам кенг фойдаланилмокда. Шунингдек, кредит карточкаларидан ҳам фойдаланилмокда.

Пул муомиласидаги энг асосий масалалардан бири мамлакатда зарур буладиган пул массасини аниклаш ва муомилага чикариш хисобланади. Бу эса макроиктисодиётнинг асосий муаммоси хисобланади ва давлат томонидан тартибга солиб турилади.

Пул массаси - муомилага чикарилган металл тангалар ва когоз пуллар (хазина ва банк билетлари)нинг жами микдори. Хужалик муомиласидаги пул воситаларининг умумий хажмига нақд пулдан ташкари банкларнинг жорий хисобдаги пул воситалари ҳам киради.

Хозирги замон бозор иктисодиётида пул массасининг асосини ташкил этувчи ёки пул агентларини билиш энг зарур муаммолардан биридир. Чунки пулнинг энг самарали микдордаги массасини чикариш пулнинг харид килиш қобилияти барқарорлигини таъминлайди. Пулнинг харид килиш қобилияти барқарорлиги товар ва хизматлар нархининг кескин узгариши олдини олади. Хозирги даврда Ўзбекистонда пул муомиласи икки куринишда юритилади.

1. Нақд пул муомиласи.

2. Нақд булмаган пул муомиласи.

Ривожланган мамлакатларда зарур булган пул микдорини аниклашда “Шартнома тузиш учун пул ёки тор маънодаги пуллар” - М1 ва “кенг маънодаги пуллар” - М2;М3;М4 микдори хисобланади.

М1 - уз ичига танга пуллар, когоз пуллар жорий хисобдаги пуллар ва йул чекларини олади.

М2 -уз ичига М1 ва тезкор жамгарма хисобларини олади.

М3 - уз ичига М2 ва ликвидли кимматбаҳо когозларни олади.

$$М3=М2+ЛКБ+СБО+СКВ;$$

ЛКБ-ликвид кимматбаҳо когозлар (облигациялар, сертификатлар, хазина мажбуриятлари ва бошкалар)

СБО - жамоат ва бюджет ташкилотлари хисобларидаги маблаглар;

СКВ - капитал маблагларни молиялаштирувчи маблаглар;

Энг умумлашган шаклдаги “кенг маънодаги пуллар” булиб М4 хисобланади.

$$М4=М3+НЛС;$$

НЛС - пул булмаган ликвид маблаглар (олтин, бриллиант, кумуш, платина ва шу қаби кимматбаҳо пул булмаган маблаглар).

Жами пулнинг таклифи деб маълум вақт бирлиги ичида иктисодиётга хизмат килаётган пулларга айтилади. Пул эгаси пулни қандай шаклда саклаш самарали булса худди шу куринишдан фойдаланади. Энг мухими пул таклифи давлат томонидан тартибга солинади.

Мавзуга оид тестлар:

1. Пул инфляциясидан аҳолининг қайси қисми кўпроқ жабр кўради?
А) Ишлаб чиқарувчилар;
Б) Ютуқли пул заёмлари эгалари;
В) Қарз олувчилар;
Г) Нафақахўрлар.

2. Давлатнинг монетар сиёсати нима?
А) Пулнинг таклифи билан фоиз миқдорига таъсир ўтказиш сиёсати;
Б) Таклиф ўзининг талабини келтириб чиқаради деган назарияга асосланган сиёсат;
В) Талаб ўзининг таклифини келтириб чиқаради деган назарияга асосланган сиёсат;
Г) ялпи фарвонликка эришишни одамларнинг ўзлари хал қиладилар деган назарияга асосланган сиёсат.

3. Пулнинг қадрсизланишидан аҳолининг қайси қисми ютади?
А) Қатъий даромад олувчилар (пенсия, нафақа, стипендия) ва бошқалар;
Б) Суғурталанувчилар;
В) Қарз олувчилар;
Г) Омонат кассаларига пул қўйганлар.

4. Ўзбекистон давлати миллий валютаси (сўм) қачон муомалага киритилган?
А) 1994 йил, июн ойида;
Б) 1994 йил, июл ойида;
В) 1994 йил, сентябрь ойида;
Г) 1993 йил, октябрь ойида.

5. Инфляциянинг қандай турлари мавжуд?
А) Ўрмалаб боровчи, жадал ва гиперинфляция;
Б) ўрмалаб боровчи, гиперинфляция, судралувчи;
В) гиперинфляция, жадал, кутилаётган инфляция.

6. Пул тизимининг икки типи мавжуд:
А) металл пулларга асосланган пул тизими, кредит ва қоғоз пул муомаласи тизими;
Б) биметаллизм, монометаллизм;
В) олтин монета стандарти, қўйма олтин стандарти;
Г) кредит ва қоғоз пул муомаласи тизими, биметаллизм.

9-мавзу.Пул таклифа.Пул бозорида мувозанат.

- 1.. Пул таклифи ва талаби назарияси.
- 2.. Пул бозори.
- 3.. Пул-кредит тизими ва пул мультипликатори.

Пул таклифи ва талаби назарияси.

Авваломбор биз пул таклифи асосида нималар ётишини билиб олишимиз лозим. Яъни, биринчидан пул таклифининг асосий қисми булиб қогоз пуллар ва чек қуйилмалари ҳисобланади. Қогоз пуллар - республика марказий банкининг муомилага қуйилган қарз мажбуриятларидир. Чек қуйилмалари эса тижорит ёки халқ банкларнинг қарз мажбуриятларидан иборат.

Бундан ташқари қогоз пуллар ва чек қуйилмалари ҳақиқий қийматга эга эмас. Ун сумлик қупёр бу бир булак қогоз ёки чек қуйилмалари эса ҳисобхона қитобидаги оддий ёзувдан иборатдир. Танга пуллар эса, биз биламизки, унинг ҳақиқий қиймати номинал қийматдан кам. Давлат сизнинг қулингиздаги қогоз пулларни қиймати юқорироқ бўлган, масалан, олтинга алмаштирамайди.

Иккинчидан, пул қиймати. Агарда қогоз пуллар ва чек қуйилмалари қиймат беридаган ички хусусиятга эга бўлмаса ва улар олтин ёки бошқа металл қийматликларга алмашинмаса нима учун улар унда пул булиб ҳисобланади. Ун сумлик қупёрга ёки юз сумлик чекларга қиймат қандай берилади. Бу саволларга жавоб олиш учун биз қуйидги ўчта жиҳатни қараб чиқамиз.

1. Яроқлилиги. Нақд ва чек қуйилмалари оддий сабабга қура, яъни, уларни инсонлар пул сифатида қабул қилади, амалиётда улар асосан пул вазифасининг асосий қисмини бажаришади ва муомила воситаси сифатида қабул қилинган. Масалан, сиз магазинда қогоз пулларни қийим кечакга алмаштирасиз. Нима учун. Сотувчи бу қогоз булагини қабул қилиб олади. Жавоб оддий, яъни сотувчи биладикки уни бошқа бировлар ҳам товарга алмаштиради.

2. Қонуний тулов воситаси. Қогоз пулларга бизнинг ишончимиз қонунларга асосланган. Давлат нақд пулларни қонуний тулов воситаси сифатида эълон қилган.

3. Нисбий қамлиги. Яъни, пул қиймати унинг фойдалилигига нисбатан қамлиги билан аниқланади. Пулнинг фойдалиги унинг ҳозир ва келажакда товар ва хизматларга эркин алмаштириш қобилиятидан қелиб чиқади. Иқтисодиётда пулга бўлган талаб бажарилган ишларнинг сумдаги қиймати плус қорхона ва индивидларнинг қейинчалик бирор бир ишни амалга ошириш учун зарур бўладиган пуллар миқдори орқали аниқланади.

Пулнинг реал киймати ёки тулов қобилияти - пул бирлигига сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори орқали аниқланади. Товар ва хизматларни сотиб оладиган пулнинг киймати баҳо даражаси билан тесқари алоқага эга. Нархлар қанча юқори бўлса пулнинг тулов қобилияти шунчалик қам бўлади ва аксинча. Умумий пул таклифи нафакат жорий ҳисоблардаги маблағлардан (Д) балки аҳоли қулидаги нақд пуллардан (С) ҳам ташкил топади. Шунинг учун пул таклифининг умумий модели пулларни банк депозитларидан нақд пулга мумкин бўлган оқиб утишини ҳисобга олиб тузилади. Нақд пуллар миқдорини омонатлар ҳажми билан боғлиқлигини депонентлаш коэффициентини СЧ ифодалайди. Бу коэффициентни ва банк мультипликаторини 1/ч қуллаб пулнинг умумий таклифини аниқлаш мумкин.

$$M=(C_k + 1) * x \quad B / (C_k + k_k)$$

Бунда: М - пулнинг умумий таклифи.

Ск-С/Д тенг бўлган депонентлаш коэффициенти. У пул маблағларининг нақд пулга (С) ва омонатларга (Д) тақсимланишини аҳоли томонидан мақбуллигини билдиради.

кк-К/Д бўлган банк резервлари нормаси (резервларни омонатларга нисбатан).

В- С+К га тенг бўлган пул базаси ёки қуввати қучайтирилган пуллар., яъни нақд пуллар плюс банк резервлари.

Юқоридаги C_k+1/C_k+k_k ифодани пул мультипликатори деб аталади ва одатда m билан белгиланади. Бу ҳолатда пулнинг умумий таклифи қуйидагича аниқланади:

$$M=m \times B$$

Пулга бўлган умумий талаб битимлар учун пулга талабдан ва молиявий активлар учун пулга талабдан иборат.

Битимлар учун пулга бўлган талаб бу аҳолига ва қорхоналарга товар ва хизматларни харид қилиш учун зарур бўлган пул миқдоридир. У номинал ЯММни ўсиши билан ортиб боради.

Молиявий активлар томонидан пулга бўлган талаб пулнинг жамғариш воситаси сифатидаги функциясига асосланган, яъни одамлар ўзларининг молиявий активларини акциялар, облигациялар, банкдаги омонатлари қуринишида қулларида тутиб туради.

Пулга бўлган талаб умумий талаб фоиз ставкаси миқдorigа ёки пулнинг ишлатилиши баҳосига нисбатан тесқари боғлиқликда бўлади. Фоиз ставкаси қанчалик юқори бўлса, пулга бўлган талаб шунча паст бўлади ва аксинча, фоиз ставкасини пасайиши билан пулга бўлган талаб ошади.

2.. Пул бозори.

Биз пулга бўлган талаб ва таклифни бирлаштириб пул бозорини ва фоиз ставкасининг тенглигини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Тугри қизик шаклида берилган пул таклифи умумий ҳолда берилган. Яъни, пул-кредит ва

молия ташкилотлари иктисодиётни маълум бир микдордаги пул хажми билан таъминлаб туради. Ресурслар ва махсулотлар бозорига ухшаб пулга талаб ва таклиф тугри чизикларининг кесишиши мувозанат нуктани билдиради. Бундай холатда бахо тенглиги булиб фоиз ставкасининг тенглиги хисобланади. Яъни, пулдан фойдаланганлик учун туланган баходан иборатдир.

Уни содда куринишда куйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

$$M \times V = P \times Y :$$

Бунда: M - муомилага чикарилган пул;

V - пулнинг айланиш тезлиги;

P - ЯММ дефлятори;

Y - реал ЯММ.

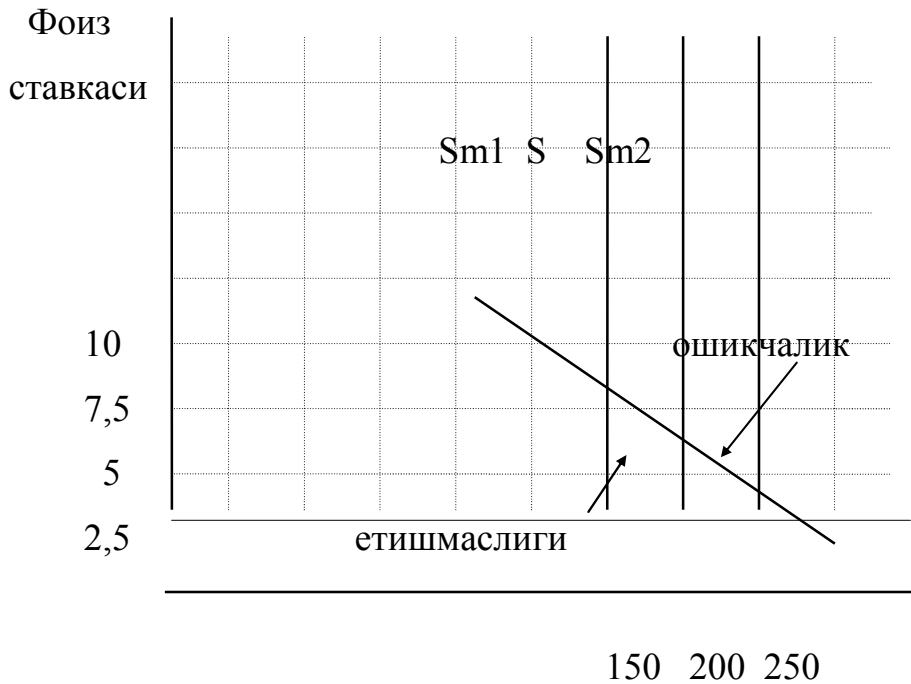
Ушбу айниятни пулнинг микдорий назарияси тенгламаси деб айтилади.

Унинг унг кисми (M+Y) бу реал пул захирасининг таклифини, чап кисми (P+Y) номинал ЯММ ифодалайди. Масалан, иктисодиётда 1000 бирлик пул муомилада булса, унда хар бир пул бирлиги йил давомида уч марта кулдан-кулга утса ёки бир йилда 3 та биримга (олди-сотди) хизмат килса (V), унда пул захираси таклифи реал хисобда 3000 га тенг (M+Y). У мамлакатдаги битимларниниг умумий сонига, яъни номинал ЯММ хажмига (P+Y) мувофик келиши мумкин.

Пул бозорида тенгликга эришилмаса нима булиши мумкин. Пул бозорида кандай килиб тенгликга эришиш мумкин ?

7.1-чизма.

Пул бозорида тенгликга эришиш.

Таклиф килнган ва талаб килинган пуллар микдори (млярд сум)

Кейинги графикда курунганидек пул таклифи 200 млрд сумдан 150 млрд сумга камайган булсин. Талаб килинаётган пуллар микдори таклиф килинган пуллар микдоридан 50 млрд сумга олдинги мувозанатга нисбатан куп. Бундай холатда одамлар узларида мавжуд булган молиявий активларни сотиш оркали мослаштиришга харакат килишади. Облигацияларни сотиш оркали пулга эга булиш бошка бировлар учун пулни йукотиш хисобланади.

Умуман 150 млрд сум накд пул мавжуд. Облигацияларни сотиш оркали жамоа булиб, куп накд пулларга эга булиш бозорга облигациялар талабига нисбатан таклифни купайтиради ва уларнинг нархини туширади. Облигациялар нархининг пасайиши фоиз ставкаларини оширади. Масалан, минг сумлик номинал кийматидаги облигацияни сотиш натижасида 50 сумлик доимий фоизлар туланса, йиллик уртача фоиз ставкаси 5 фоизга тенгдир.

$$50 / 1000 = 5\%$$

Облигациялар таклифининг купайиши натижасида облигациялар нархи 667 сумга тушиб колди дейлик. Облигацияларни сотиб олувчилар учун облигациянинг 50 сумлик доимий фоиз ставкаси 7,5 фоизга тенг булади.

$$50 \text{ сум} / 667 \text{ сум} = 7,5\%$$

Графикдан куруниб турибдики, 200 млрд сумлик пул таклифи давридаги 5 % ли фоиз ставкаси 150 млрд сумлик пул таклифи шароитида 7,5 % ошган. Фоиз ставкаларининг ошиши пулни саклашдаги харажатларни оширади ва пул микдорини камайтиради. Бошкача айтганда талаб килинаётган пуллар 200 млрд сумдан 150 млрд сумга тушади. Шунга эътибор беришимиз керакки, 7,5 % ли фоиз ставкаси шароитида пулнинг талаби ва таклифи 150 млрд сумга тенглашади. Аксинча пул таклифи 200 млрд сумдан 250 млрд сумга купайтириш 50 млрд сумлик пулнинг ортикчалигига олиб келади. Одамлар облигацияни купрок сотиб олиш хисобига пулдан кутилишга харакат килишадилар. Айримлар томонидан пулнинг харажат килиниши бошка бировларнинг пулга эга булишидан иборатдир. Шунинг учун жамоа тарикасида облигацияларни куп микдорда сотиб олиш уларга булган талабни оширади ва нархнинг ошишига олиб келади. Облигациялар нархининг ошиши фоиз ставкаларини пасайтиради. Масалан, йиллик нормаси 50 сумлик фоиз ставкасига эга булган облигациялар энди 2000 сум булсин.

$$50 \text{ сум} / 2000 \text{ сум} = 2,5\%$$

Юкорида куриб утилган мулохазаларни умумлаштириб шундай хулосага келамизки, биринчидан облигациялар нархи ва фоиз ставкалари тескари богликга эга, иккинчидан пул бозоридаги номувозанат холат облигациялар нархининг узгаришига ва у оркали фоиз ставкасининг узгаришига, учинчидан фоиз ставкаларининг узгариши инсонларнинг пулни саклашга тайёрланишига таъсир килади, туртинчидан, инсонларнинг пулни саклашга тайёргарлигининг узгариши пул бозоридаги мувозанатни тиклайди ва бешинчидан мувозанатли фоиз ставкаси таклиф килинаётган ва талаб килинаётган пуллар микдорини тенглаштиради.

Юкори даражали фоиз ставкаси инвестиция ва истеъмол харажатларини камайтиради ва аксинча фоиз ставкаларининг пас даражаси инвестиция ва истеъмол харажатларини оширади. Ушбу вазиятларнинг иккаласи ҳам ишлаб чиқариш, бандлик ва баҳо даражаларига таъсир этади.

3. Пул-кредит тизими ва пул мультипликатори.

Аксарият купчилик мамлакатларда давлат пул чиқаришга монопол ҳуқуқига эга. Шунинг учун у бутун пул массаси микдорини тартибга солиб туради. Уни амалга ошириш ҳуқуқи нисбатан мустақил муассаса Марказий банк ихтиёрида, пул таклифини қупайтиришга ёки пул яратиш қобилиятига тижорат банклари ҳам эга. Улар кредитлар бера бориб, тулов воситалари эмиссиясини ёки кредит мультипликациясини амалга оширади. Масалан, А банкнинг депозити 2000 га усган бўлса, резерв нормаси 20 % га тенг бўлганда (резерв нормаси - бу резервларнинг депозитларга нисбати) у 400 сумни узида қолдириб қолган 1600 сумни қарзга беради. Шундай қилиб А банк пул таклифини 1600 га қупайтиради ва у энди $2000 + 1600 = 3600$ ни ташкил этади. Яъни, омонатчиларнинг депозитлардаги 2000 дан ташқари яна 1600 қарз олувчиларнинг қулларида қолади. Агар 1600 сум яна банкга тушса (масалан Б банкга) унда 20 % ни тенг бўлган резерв нормасида у 320 ни резервда қолдириб, 1280 ни кредитга беради. Ҳамда шу микдорда пул таклифини оширади. Кредит беришнинг бу жараёни сунги пул бирилигидан фойдаланишга қадар давом этади ва провард натижада жами пул таклифи қуйидагича аниқланади:

$$\text{Дастлабки омонат} = 2000$$

$$\text{А банкнинг ссудаси} = (1-0,2) \times 2000 = 1600$$

$$\text{Б банкнинг ссудаси} = (1-0,2) \times (1-0,2) \times 2000 = (1-0,2)^2 \times 2000 = 1280 \text{ ва х.к.}$$

Жами пул таклифи тенг бўлади

$$(2000 + (1-0,2) \times 2000 + (1-0,2)^2 \times 2000 + \dots) = X(1 + (1-0,2) + (1-0,2)^2 + \dots) \times 2000 = 1 / (1 - (1-0,2)) \times 2000 = 1 / 0,2 \times 2000. (*\text{-квадратни билдиради}).$$

Бу ифодани қуйидаги формула қуринишида ёзиш мумкин:

$$M = (1 / \text{кк}) \times D;$$

Бунда - М- ҳажми пул таклифи.

кк - банк резервлар нормаси.

Д - дастлабки омонат.

Келтирилган формуладан қуриниб турибдики, пул таклифи $1/\text{кк}$ коэффицентига боғлиқ бўлиб, уни банк мультипликатори ёки пул *экспансияси мультипликатори* деб аталади. У ушбу банк резервлар нормасида ортикча резервларнинг бир пул бирлиги билан яратилиши мумкин бўлган янги кредит пулларининг энг қуп микдорини билдиради.

Кредит - қайтариб бериш шарти билан маълум муддатга қарз бериш маъносини беради. Капитализмда кредитнинг ссуда капитали ҳаракат шакли бўлиб банк ва тижорат кредити қуринишида амалга оширилади. Қарзга маблағ берувчи томон кредитор, яъни, кредит берувчи, ссуда олувчи томон эса қарздор, яъни кредит олуви ҳисобланади.

Банк кредитларининг асосий коидалари булиб, куйидагилар хисобланади: - муддатлилик;- аник мақсадга йуналтирилганлик;- фоиз; - тулаш;- моддий таъминланганлик ва бошқалар;

Кредит узок ва киска муддатли булади. Киска муддатли кредит корхона ва ташкилотларнинг айланма фоизларини шакллантиришга хизмат килади. Узок муддатли кредит эса моддий ишлаб чиқариш тармоқларига капитал маблағлар ажратиш манбаи булиб хисобланади.

Кредит пул тизимининг асосини банклар ташкил этади. Пул кредит сиёсатининг урта асосий воситасини ажратиб курсатилади. Марказий банк улар ёрдамида пул таклифини узгартиради ва шулар орқали пул кредит муомиласини тартибга солиб туради:

1. Хисоб ставкаси;
2. Мажбурий резервлар нормаси;
3. Очик бозордаги операциялар;

Хисоб ставкаси деб марказий банк томонидан банкларга бериладиган ссуданинг фоиз ставкаси тушунилади. Бу ссудаларни тижорат банклари айрим кузда тугилмаган зарурат тугилганда ва молиявий ахволи мустахкам булган холлардагина оладилар. Хисоб ставкасининг пасайиши билан тижорат банкларида марказий банкдан кушимча резервларни олиш имкониятлари кенгайди. Уз навбатида бу тижорат банкларини резервлардан янги кредитлар бериш билан пул таклифини кўпайтиради. Яна шундай холлар мавжудки, марказий банк хисоб ставкасини кутара бориб, тижорат банклари томонидан кушимча резервларни олиш йулидаги тусикларни биров кутаргандай булади ва кредитлар бериш буйича уларнинг фаолиятни пасайтиради. Яъни, шу йул билан пул таклифини чеклайди.

Мажбурий резервлар - бу кредит мақсадлари учун ишлатилмайдиган банк омонатларининг бир қисмидир. Улар миқозлар томонидан уз омонатларини талаб қилиб олганда зарур булади. Марказий банк тижорат банкларини ушлаб туришга мажбур булган резервларнинг энг куйи нормасини урнатади ва шу восита ёрдамида улар кредитлаш қобилиятига, имкониятига таъсир этади. Бу миёёр қанчалик юқори булса, ортиқча резервлар шунчалик кам ва тижорат банкларининг кредит бериш йули билан “пулларни барпо этиш” қобилияти паст булади.

Очик бозордаги операциялар - марказий банк томонидан давлат облигацияларини (қимматбаҳо қозғаларни) тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш. Марказий банк тижорат банкларидан ёки аҳолидан бу қимматбаҳо қозғаларни сотиб олар экан шу билан тижорат банклари резервларини сотиб олинган облигациялар миқдори хажмида кўпайтиради. Бу резервлардан кредит бериб тижорат банклари пул таклифини кенгайтиради. Облигацияларни сотиш салбий натижага олиб келади, яъни марказий банк тижорат банклари ва аҳолига облигацияларни сотиш билан резервларни ҳамда тижорат банкларининг кредит бериш қобилиятини кенгайтиради. Бу ҳолда пул таклифи қисқаради.

Банкларда яратиладиган янги пулнинг захира салмоғига нисбати *пул таклифининг мультипликатори* дейилади ва у куйидагича аниқланади:

$$\text{МДП} = 1 / \text{захира салмоги} ;$$

Банкларга куйилган пулнинг асосий кисми накд булмаган пул сифатида сакланади. Турли банкларда накд пулнинг салмоги 3% дан 15 % гача тугри келади. Пул куйган корхоналарга (шахсларга) бериладиган накд пул захира пуллар дейилади.

Масалан, захира пуллар салмоги 10 % га тенг булсин. У холда банклардаги баланс хисоби куйидагича аникланади:

Банкларнинг 1 баланс хисоби.

Активлар
захира - 1 млн.сум
ссудалар - 9 млн.сум
жами -10 млн. сум.

Пассивлар
жамгарма - 10 млн.сум
жами - 10 млн. сум

Шундай килиб, пулнинг микдори 10 млн. сумдан 19 млн.сумгача давом этади. 9 млн. сум банкларда яратилган пулдир. Бу билан пулни банкларда яратиш тугалланмайди. Пулнинг бундай харакати биринчи куйилган пулнинг хаммаси захира сифатида ишлатилгунча давом этади. Демак мисолимизда захирадаги хар бир сум 10 сум пулни яратар экан. Бу ерда пул мультипликатори куйидагича:

$$\text{МДП} = (1 / (1/10)) = 10 ;$$

Кредит берувчи корхоналарнинг фойдаси улар берган маблагларининг (%) фоизидан жамгармага куйган корхона (шахс) ларнинг (%) фоизини айириб топилади. Банк фойдаси - маржа деб хам юритилади.

Кредит тизимига авваллари факат банклар кирган булса, бозор иктисоди муносабатларининг ривожланиши билан яна бошкалари хам кушилади.

Кредит тизимини уч гурухга булишимиз мумкин:

1. Марказий банк;
2. Тижорат банклари;
3. Махсус банклар ва молия кредит институтлари;

Мавзуга оид тестлар:

1. Кредит тизими нима?
  - А) Пулнинг банкларда жамғарилиши;
  - Б) Банклардаги пулларнинг халқ хўжалиги тармоқларига фойдаланиш учун тақсимланиши;
  - В) Банклар томонидан фойдаланиш учун бериладиган пуллар устидан назорат қилиш;
  - Г) Молия-кредит муассасалари мажмуи.
2. Банклар нима билан шуғилланади?
  - А) Мижозлар билан ҳисоб-китоб қилиш ишлари билан;

- Б) Ўзларининг қимматбаҳо қоғозларини сотиш ва сотиб олиш билан;
- В) Пулларни сотиш ва сотиб олиш билан;
- Г) Корхоналар ўртасидаги нақд пул билан ва ҳисоб-китоб ишлари бўйича пул ўтказиш билан.

3. Банк қуйида кўрсатилган операцияларнинг қайси бири билан шуғилланади?

- А) Пассив операциялар билан;
- Б) Актив операциялар билан;
- В) Пассив ва актив операциялар билан;
- Г) Нақд пулсиз бўладиган операциялар билан.

4. Кредит қандай тамойилларга асосланади?

- А) муддатлилиқ, қайтаришлиқ, кафолатланганлиқ, мақсадлилиқ, ҳақ тўлашлиқ;
- Б) муддатлилиқ, кафолатланганлиқ, мақсадлилиқ, ўзаро келишув;
- В) қайтаришлиқ, кафолатланганлиқ, муддатлилиқ, мақсадлилиқ, ҳақ тўлашлиқ, тақсимлаш;
- Г) барча жавоблар тўғри.

5. Кредит турлари:

- А) банк кредити, хўжаликлараро кредит, тижорат кредити, истеъмол кредити, ипотека кредити, давлат кредити, халқаро кредит;
- Б) халқаро кредит, банк кредити, лизинг, факторинг, фарфейтинг;
- В) банк кредити, истеъмол кредити, ипотека кредити, давлат кредити, лизинг, факторинг;
- Г) барча жавоблар тўғри.

6. Банк тизими икки босқичли бўлиб:

- А) марказий банк ва тижорат банкларининг тармоқ отган шаҳобчаларини;
- Б) Халқ банки, Давлат банкини;
- В) Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ва Марказий банкни;
- Г) Ипотека банки, Инвестицион банкларни ..... ўз ичига олади.

Кискача хулосалар.

1. Хар қандай ишлаб чиқариш тизими фаолият курсатиши учун зарур буладиган ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар пул ёки унинг воситалари ёрдамида амалга оширилади, улчанади, баҳоланади. Демак пул махсус хусусиятга эга булган товар хисобланиб, айирбошлашнинг ривожланиши натижасида пайдо булган. Унинг махсус хусусияти ликвидлилигидир (яъни тез алмаштириш).
2. Махсулотлар бозоридаги каби пул бозорида ҳам пулга булган умумий талаб ва таклиф мувозанат нуктада кесишади. Махсулотлар бозорида

мувозанат нуктани нархлар тенглиги, асосласа пул бозорида эса бундай тенгликни фоиз ставкаси билдиради. Умуман пуллар кенг маънодаги ва тор маънодаги пулларга булинади. Буларга пул агрегатларини киритиш мақсадга мувофиқдир.

3. Пул инсонларга узларининг кундалик эhtiёжларини кондириш ва жамгариш учун зарур булади. Шунинг учун ҳам пулга булган умумий талаб битимлар учун пулга талаб ва молиявий активлар учун пулга талаблардан иборат булади. Шунингдек умумий пул таклифи нафакат жорий хисоблардаги маблаглардан, балки ахоли кулидаги нақд пуллардан ҳам ташкил топади.

4. Пул-кредит тизимининг учта асосий воситасини ажратиш курсатиш уринлидир. Буларга хисоб ставкаси, мажбурий резерв нормалари ва очик бозордаги операцияларни киритамиш. Пул мультипликатори, банк мультипликатори, кредит мультипликатори каби курсаткичларни хисоблаш пул-кредит тизимининг асосий вазибаларидан бири булиб хисобланади. Кредит тизими учта гуруҳга булинади. Яъни, марказий банк, тижорат банклари, махсус банклар ва молия институтлари.

Таянч иборалар.

Пул тушунчаси, пул бозори, пулнинг хусусиятлари, пулнинг вазибалари, пулнинг киймати, пулли хиизматлар, пул муомиласи, кредит карточкалари, пул массаси, нақд пул, нақд булмаган пул, пул агрегатлари, тор маънодаги пуллар, кенг маънодаги пуллар, ликвидли кимматбахо когозлар, тезкор жамгарма, танга пуллар, когоз пуллар, пул булмаган ликвид маблаглар, пул талаби ва таклифи, пулнинг яроклилиги, пулнинг нисбий камлиги, конуний тулов воситаси, депозитлар, пул мультипликатори, банк мультипликатори, кредит мультипликатори, омонатлар, депонентлаш коэффициенти, пулнинг айланиш тезлиги, пул захираси, пул экспанцияси мультипликатори, банк резервлари, фоиз ставкаси, мажбурий резерв нормаси, очик бозордаги операциялар, кредит, марказий банк, тижорат банклар, махсус банклар, молия институтлари, чек куйилмалари ва бошкалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Республикада пул муомиласи кандай тартибда олиб борилади? Пул массаси кандай аникланади? Пул агрегатларини аниклай оласизми?
2. Пул таклифи асосида нималар ётади? Пуллар ва чек куйилмаларини деганда нимани тушунисиз? Банк мультипликатори ва пул мультипликатори кандай аникланади ҳамда уларнинг бир-биридан фарки нимада?
3. Пул бозоридаги мувозанат нуктани нима билдиради? Пул бозорида тенгликга эришилмаси нима булиши мумкин? Пул бозорида кандай килиб тенгликга эришилади?
4. Пул-кредит сиёсатини ким олиб боради ва унинг кандай воситалари мавжуд? Кандай килиб бир сумни ун сум килиш мумкин? Пул таклифининг мультипликатори кандай аникланади?

5. Кредит нима ва уни беришнинг кандай шартларини биласиз? Кредитни кимлар бера олиши мумкин ва кредит тизимини нечта гуруҳга булишимиз мумкин?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Ёулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета.: 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. - С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

8-Мавзу: Бозор иктисодиётида Давлат

- 8.1. Давлатнинг иктисодий функциялари ва унинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувининг зарурлиги.
- 8.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиктисодий сиёсатларнинг қуринишлари.
- 8.3. Ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олган ҳолда қайта тақсимлаш.
- 8.4. Давлатнинг иктисодиётга аралашуви ва унинг усиши.

8.1. Давлатнинг иктисодий функциялари ва унинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувининг зарурлиги.

Давлатнинг иктисодий вазифалари куп ва турли хилдир. Шунинг учун бизнинг таҳлилимизга асос сифатида давлатнинг қуйидаги иктисодий фаолиятларини қараб чиқамиз.

Биринчидан, давлатнинг айрим иктисодий вазифалари бозор тизими ривожланишини енгиллаштириш ва қўллаб қувватлаш мақсадига эгадир. Бу соҳага давлатнинг қуйидаги икки фаолиятини қиритишимиз мумкин:

1. Бозор тизими самарали фаолият курсатишини таъминлайдиган ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;

2. Рақобатни ҳимоя қилиш;

Иккинчи гуруҳ вазифаларини бажаришда давлат бозор тизими фаолиятини қучайтиради ва турлайди. Бу ерда давлатнинг қуйидаги учта вазифаси асосий аҳамиятга эга.

1. Даромад ва бойликларни қайта тақсимлаш;

2. Миллий маҳсулот таркибини узгартириш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш;

3. Иктисодиётни барқарорлаштириш, яъни иктисодий конъюктуранинг эгилувчанлиги натижасида пайдо буладиган ишсизлик ва инфляция даражаларини назорат қилиш ҳамда иктисодий усишни рағбатлантириш;

Давлат бозор иктисодиётининг самарали фаолият курсатиши учун асос буладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини олади. Ҳуқуқий базаларни таъминлаш асосан хусусий корхоналарга ҳақ-ҳуқуқлар бериш, хусусий мулкчиликни аниқлаш ва шартномаларни бажаришни назорат қилиш ва шунингдек бошқа соҳаларда намоён булади.

Бозор иктисодиётида рақобат асосий тартибга солувчи механизм бўлиб ҳисобланади. Бу ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларни узига буйсинтирадиган ягона қучдир. Бозор тизимига буйсинадиган ишлаб чиқарувчилар рақобат натижасида фойда олишни режалаштиради. Қимқи бу қонунни бузса зарар қуради ва оқибатда батомом тугатилиши мумкин. Рақобат шароитида истеъмолчи - бу ҳужайин, Бозор - уларнинг таъминотчиси (агенти), корхона эса - уларнинг хизматқори ҳисобланади.

Монополиянинг узиши бу вазиятни тезда узгартиради. Монополия ракобат билан алмашинар экан сотувчилар бозорга таъсир килиши мумкин ёки узларининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда нархларни ошириш орқали мамлакатга зарар олиб келади.

Бозор тизими ривожланиши билан мамлакат аҳолиси оладиган даромадлар ва киладиган харажатлари уртасида номутаносибликлар пайдо бўлади. Бу каби муаммоларни ҳал қилишда давлат асосий аҳамиятга эгадир. Яъни, давлат жамиятдаги даромадлар номутаносиблигини камайтириш вазифасини бажаради. Бу вазифалар бир нечта сиёсий тадбирлар ва дастурларда уз ечимини топган. **Биринчидан**, трансферт туловлари орқали ёрдамга муҳтож, боқиманда, ногирон ва ишсизларни нафақалар билан таъминлайди. **Иккинчидан**, давлат бозорга аралашуви орқали даромадлар тақсимланишини узгартиради. Фермерларга кафолатланадиган баҳо ва минимал иш хақи тугрисидаги қонунчилик давлатнинг айрим гуруҳ аҳолиларининг даромадларини тенглаштириш мақсадида баҳони тартибга солиб туришга мисол бўла олади. Бундан ташқари аҳолидан олинадиган даромад солиқларининг фоизлар бўйича табақаланиши ҳам кам таъминланган аҳолини қуллаб-қувватлаш мақсадида олиб борилаётган дастурлардан биридир.

Иқтисодчиларга бозор фаолияти бузилишининг икки ҳолати маълум. **Биринчидан**, керак бўлмаган товар ва хизматларни ишлаб чиқаришда қандай ресурслар бўлишидан қатъий назар иқтисодий жихатдан фойдалилигини аниқлашда ажратиб қурсата олмайдди. Биринчи ҳолатда ресурсларни тусланиши билан ёки қушимча самара, иккинчидан эса давлат ёки ижтимоий манфаатга боғлиқ.

Олдинги мавзуларда қурдикки ракобатли бозор тизимининг қулайликларидан бири бўлиб ресурсларни самарали тақсимлашлардан иборат экан. Ёки бошқача айтганда, ҳар бир турдаги товар ва хизматларларни ишлаб чиқаришда ресурслар ”туғри” ёки мақбул тақсимланади. Шу билан бирга ракобатли бозордаги ресурсларнинг самарали тақсимланишида яширинча равишда қамчиликлар ҳам мавжуд. Яъни, ҳар хил турдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда қушимча самара ёки товланиш бўлмайдди деб ҳисобланади. Товланиш товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган имконият ва харажатлар учинчи бир томонга яъни бевосита сотувчи ёки сотиб олувчи бўлмаган томонга утади. Товланиш шунингдек қушимча самара деб ҳам юритилади. Чунки, у бозор олди - сотдисида қатнашаётган индивид ёки гуруҳлар ҳисобига туғри келадиган имконият ва харажатларни билдиради.

Товланиш харажатлари товарларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда учинчи бир томондан қутилмаган харажатлар пайдо бўлиши товланиш харажатларини билдиради. Бу харажатларнинг қупгина қисми атроф муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Давлат харажатларининг товланиши натижасида ресурсларнинг номутаносиб тақсимланишини олдини олиш учун қонунлар ва узига ҳос солиқлар қабул қилади.

Узбекистоннинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувидан асосий мақсади, иктисодиётга янги демократик усуллар билан раҳбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иктисодий интеграцияга ўтиш, ИТТ ютуқларидан самарали фойдаланиш асосида ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш ва аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришдир.

8.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиктисодий сиёсатларнинг қурилишлари

Бозор иктисодиёти шароитида давлат мамлакат иктисодиётига бевосита аралашади. Давлатнинг мамлакат иктисодиётига аралашуви макроиктисодий сиёсат орқали амалга оширилади. Бу сиёсатларга биз асосан қуйидагиларни қиритамиз:

1. Бюджет;

2. Пул-кредит;

3. Дотация; Субвенция; Субсидия;

4. Халқ ҳужалиги баланси;

5. Солиқ механизми;

6. Чегараланган баҳолар ва бошқалар.

Давлат бюджет харажатларини (давлат харажатлари ва трансферт туловлари) қўпайтирилиши ёки қисқартирилиши орқали мамлакат иктисодиётига аралашади. Давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари ёки бюджет сиёсатида товар ва хизматларнинг давлат хариди, ЯММ ни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ижтимоий дастурларни ишлаб чиқариш ва амалга ошириш давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар қисмидаги мутаносибликни таъминлаш, ишлаб чиқарувчиларга молиявий ёрдам шакллари курсатиш, нархлар устидан назорат урнатиш, экспорт ва импорт қилинадиган товарларга квоталар урнатиш ва шунингдек мамлакат аҳолисини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борилаётган чора-тадбирлар мажмуасидан иборат. Аввалом бор у мамлакатда пул массасини тартибга солишга қаратилган ва унинг асосий вазифаси бўлиб нархлар ва реал миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига мос келадиган пул эмиссиясидан иборат. Бу сиёсатнинг асосий воситаси бўлиб, Марказий банк томонидан амалга ошириладиган ҳисоб ставкасини тартибга солиш, тижорат банкларининг мажбурий равишда Марказий Банкда сақлайдиган резерв нормасини ўзгартириш, қимматбаҳо қозғалар бўйича очик бозордаги операцияларни йўлга қўйиш ва шунингдек бошқа тадбирлардан иборат.

Давлат томонидан ҳужалиқларга курсатиладиган молиявий ёрдамлар дотация, субвенция ва субсидия шаклларида олиб борилади.

Дотация - бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан қайтариб олмаслик шарти билан ҳужалиқларнинг зарарларини қоплаш, шунингдек маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш учун ажратилган пул маблағларидир.

Субвенция - қатъий мақсадлар учун бериладиган дотация тури бўлиб, ундан фойдаланиш шарти бўзилганда уларни қайтариб олиш мумкин.

Субсидиялар - бу пул еки натура курунишидаги ёрдам тури булиб, бюджет ва бюджетдан ташкари фондлардан курсатилади. Субсидиялар бевосита ва билвосита булиш мумкин. Тугри субсидиялар капитал куйилмалар, илмий тадкикотлар, кадрларни кайта тайёрлашларга ажратилган маблаглар. Эгри субсидиялар солик имтиёзлари, имтиёзли шартларда кредитлар бериш, пасайтирилган божхона божлари ва хакозолар.

Бундан ташкари давлат ахолини давлат трансфертлари курунишида химоя килади.

Баланс - бу икки кисмдан иборат булган иктисодий хисоб-китобдир. Биринчи булимда, ресурсларни ташкил этиш манбалари, иккинчисида улардан фойдаланиш йуллари курсатилади. Икки булимнинг бир - бирига тенглиги ресурслар ва улар истеъмоли мутаносиблигини билдиради. Баланслар - моддий баланслар, мехнат баланслари, молиявий балансларга булинади. Баланслар яна хисобот ва режа балансларига булинади.

Баланслар ёрдамида халк хужалиги тармоклари, турли хужалик юритувчи субъектларнинг иктисодий фаолиятлари хамда моддий ва молиявий булимлар харакати уртасидаги богликлик таъминланади. Балансларнинг энг асосийларидан бири халк хужалиги баланси хисобланади. Бу баланс жадваллар тизими булиб, унда миллий иктисодни ривожланиш курсаткичлари, ижтимоий махсулот ва миллий даромаднинг хажми ва усиш суръатлари, жамгариш ва истеъмол фондлари, ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, ахолининг пул даромадлари ва уларни махсулотлар билан таъминлаш ва бошқалар уртасидаги асосий нисбатлар урин олади.

Бозор иктисодиёти шароитида куп киррали соликлар тизимидан фойдаланилади. Ахоли давлат бюджетига хар ойда олган даромадларига караб даромад солиги тулайди, корхоналар эса олган фойдасига караб фойдадан солик тулайдилар. Шу каби жуда куп мавжуд солик турларидан окилона ва илмий асосда фойдаланиш оркали давлат солик тизими сиёсатини, солик ставкалари микдорларини ва имтиёзлари турларини аниқлайди. Ва шу билан бутун макроиктисодий вазиятга таъсир курсатади. Яъни, соликларни узгартириш оркали инвестициялар ва жамгармалар рағбатлантирилади.

Давлат бозор тизимининг фаолият курсатишида бахо механизмидан, хусусан чегараланган бахолардан кенг фойдаланилади. Жумладан чегараланган бахолар ахолини химоя килиш максатида айрим турдаги озик - овкат махсулотларига белгиланган. Чегараланган бахо унинг хақикий кийматларидан бир неча бароварига кам булиши мумкин. Давлат чегараланган бахони белгилашда унинг бозор бахосидан юкори ва кам белгилаши мумкин.

Кайд этилган нархлар давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари тизимида алохида урин тутати. Бозор тизимида нархлар талаб ва таклифни тартибга солувчи асосий восита хисоблансада, бироқ дунёнинг барча мамлакатларида давлат нархларни шакллантириш жараёнига бевосита ва билвосита таъсир курсатади.

8.3. Ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олган холда қайта таксимлаш

Товар ва хизматларнинг индивидуал истеъмолдаги хусусиятларини караб чиқадиган булсак, аввалом бор бу товарлар маълум бир микдорда булади. Яъни индивидуал сотиб олувчилар учун қулайдир. Бундан ташқари бу товарларни сотиб олувчилар товар қийматиغا мос равишда нархларни туласагина унга эга бўлиши мумкин, аксинча булган шароитда эса ушбу товардан олиши мумкин булган имкониятга эга булмайди.

Айрим турдаги товар ва хизматлар мавжуд, яъни давлат ёки ижтимоий манфаат деб аталадиган товарларни бозор тизими умуман ишлаб чиқаришни мулжалламаган, чунки уларнинг хусусиятлари индивидуал истеъмолчиларга мулжалланган товарларнинг хусусиятлари тесқаридир. Бундан ташқари ижтимоий манфаатлар бўлинмайди ва уларни индивидуал истеъмолчиларга сотиш мумкин эмас. Масалан, бундай товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга давлат ҳимояси сув тошқинларини тартибга солиш, ҳашоротларга қарши қураш ва бошқалар. Жамият ушбу хизматлардан манфаат олиш учун уларни давлат ишлаб чиқариши керак.

Бундан ташқари шундай хизмат турлари мавжудки, уларга қандайдир микдорда нарх белгилаш мумкин. Масалан, қуча ва автомагистраллар, милиция ва ёнгина қарши қураш, кутубхона ва музей, профилактик медицина хизматлари ва бошқалар.

Демак, бозор тизимидаги баҳо ижтимоий манфаатларни қулаб ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга булган ресурсларни ажратмас экан, у холда уларни ишлаб чиқариш механизми қандай олиб борилади.

Ушбу товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришга зарур буладиган ресурслар таксимоти асосан Давлат орқали гуруҳ ёки жамоа қарорларида қабул қилинади. Янада аниқроқ айтадиган булсак демократик давлатларда сиёсий усул яъни овоз бериш орқали аниқланади. Ижтимоий манфаатлар истеъмолини ҳажми давлат сиёсатини билдиради. Сиёсий ареналарда қабул қилинган бу гуруҳ қарорлари уй ҳужалиқлари ва қорхоналарининг бешта фундамента саволларга берган жавобларига қушимча бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий манфаатларининг ишлаб чиқариш учун шахсан индивидуал истеъмолдаги қандай ресурслар қайта таксимланади. Тулик бандлик шароитида фаолият қурсатаётган иқтисодиётида давлат олдида ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун индивидуал истеъмолдаги товарларнинг ишлаб чиқаришдан ресурсларни ажратиш муаммоси туради. Оддий усул бўлиб, хусусий тармоқдан товарларни ажратиб олиш учун хусусий талабни қисқартирилади. Бунга асосан уй ҳужалиқлари ва қорхоналардан солиқларни олиш орқали эришилади. Уй ҳужалиқлари ва қорхоналар қам даромад олиш натижасида узларининг инвестицион ва истеъмол харажатларини қамайтиришади. Қисқача айтганда, солиқлар хусусий истеъмолдаги товар ва хизматларга булган талабни қисқартиради, бу уз навбатида ресурсларга хусусий талабни қисқаришига олиб қелади.

Давлат бу солиқларни тақсимлашда ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни эътиборга олади ва шу соҳага маълум бир қисмини йуналтиради.

8.4. Давлатнинг иқтисодийга аралашуви ва унинг усиши.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодийга аралашуви янада ошади. Хусусан, давлат иқтисодийга кредит тизими орқали фаол таъсир курсата бошлайди. Бунда ссудага бериладиган пул миқдорини узгартириш учун фоиз воситасидан фойдаланади. Маълумки, кредит муносабатларида Марказий банклар марказий резерв тизими вазифасини утайди ва улар давлат таъсирида булади. Давлат, кредитга булган талаб ва тақлифни марказий резерв тизими орқали узгартиради. Ушбу жараёни уч хил йул билан амалга оширади.

Биринчидан Давлат марказий резерв тизими орқали банклар маблағининг қарзга бериладиган ва резервда турадиган қисмлари улушини узгартиради. Резерв оширилса, кредитга бериладиган маблағ қисқаради ва аксинча, резерв камайтирилса, мазкур маблағ қуяди. Натижада қарзга бериладиган пул миқдори узгаради, яъни пул қуяйса унинг тақлифи ошади, бинобарин фоиз (%) камайди, аксинча, у қисқарганда, тақлиф камайди, демак фоиз (%) ошади. Фоизнинг камайиши кредитни арзонлаштиради, унга интилишни қучайтиради, олинган қарз эса инвестиция қилиниб, иқтисодий усишни таъминлайди. Фоизнинг ошиши кредитни қимматлаштириб, унга булган қизиқишни камайтиради, бинобарин инвестиция қисқаради ва натижада иқтисодий усиш камайди.

Иккинчидан, марказий резерв тизими узи бошқа банклардан оладиган фоизларни узгартиради. У бошқа банкларга паст фоиз ҳисобидан қарз бериб, уларга молиявий ёрдам курсатади. Имтиёзли қарз олиш банкларга қувват берганидан улар кредитлаш ишида фаол қатнашиб иқтисодий усишга таъсир эта оладилар.

Учинчидан, давлат марказий резерв тизими орқали хазина векселларини (мажбурийларини) таркатади, уз заёмларни сотади ёки қимматбаҳо қозғаларни сотиб олади. Давлат векселларни банкларга ёки бошқа молия ташкилотларига сотиш орқали уларнинг маблағини уз ихтиёрига олиб, қарзга бериладиган пул миқдорини қисқартиради. Векселларни харид этиш орқали эса давлат уларнинг қарз пули миқдорини оширади. Натижада қарзга тақлиф этилган пул миқдори узгариб фоизга таъсир этади, бинобарин, қарзга олиниб ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган пул миқдори қуяйиб ёки камайиб туриши иқтисодийга таъсир этмасдан қолмайди.

Давлатнинг пулга булган талаб ва тақлифни узгартириш борасидаги сиёсати монетар сиёсат деб юритилади. Ушбу сиёсатни утқизиш орқали давлат иқтисодийни тартибга солиб туради.

Бундан ташқари давлат антиинфляцион тадбирлар билан ҳам иқтисодийга аралашади. Яъни, инфляцияни юмшатиш учун иш хақи ва нархларни тутиб туриш “музлатиш” йулидан фойдаланади.

Иктисодиётни тартиблаш воситаларидан яна бири булиб давлат томонидан иктисодиёт келажагини олдиндан тахминлаш (прогнозлаш) ва уни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ҳамда ҳаётга тадбиқ этиш ҳисобланади. Давлат бюртмасига асосан узок ва қиска муддатларга мулжалланган прогнозлар тузилади. Прогнозларда ресурслар, технология, ички бозор ҳажми ва таркиби, экспорт ва импорт, давлат харажатлари, ишлаб чиқариш таркибидаги узгаришлар, математик моделлар асосида ҳисоб-китоб қилинади ва иктисодиётни қайси йуналишда ривожланиши аниқланади.

Қискача ҳулосалар.

1. Бозор иктисодиёти шароитида давлатнинг иктисодиётга аралашувидан энг асосий кузлаган мақсади мамлакат иктисодиётини халқаро иктисодий ва сиёсий рақобатлардан ҳимоя қилиш, эркин бозор иктисодиёти учун ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни яратиш, даромадлар ва бойликларни, шунингдек ресурслар тақсимотини қайта тақсимлаш ва макроиктисодий муаммоларни ҳал қилишдан иборат.
2. Давлатнинг мамлакат иктисодиётига аралашуви асосан макроиктисодий сиёсатлар асосида олиб борилади. Яъни, бюджет, пул-кредит, солиқ, молиявий ёрдамлар, нархларни барқарорлаштириш ва халқ ҳужалиги баланслари ёрдамида олиб борилади.
3. Бозор иктисодиёти ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларнинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тақсимлайди ва қайта тақсимлайди. Аммо шундай турдаги товар ва хизматлар борқи уни ишлаб чиқариш бозор тизимига батомом тесқаридир. Шунинг учун ҳам давлат бундай турдаги товар ва хизматлари ишлаб чиқариш вазиқасини уз зиммасига олади. Бундай товар ва хизматларни биз ижтимоий манфаатларни қузлаб ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибига қиритамиз.
4. Бозор иктисодиётини янада ривожлантириш давлатнинг иктисодиётга аралашувини оширади. Хусусан, давлат иктисодиётга қредит тизими орқали фаол таъсир қурсата бошлайди. Давлат қредитга булган талаб ва тақлиқни марқазтй резерв тизими орқали бошқаради. Давлатнинг бу сиёсатини монитар сиёсат деб қуритилади.

Таянч иборалар.

Давлатнинг иктисодий вазиқалари, бозор тизими ва унинг самарали фаолияти, ҳуқуқий база, ижтимоий муҳит, иктисодий қонунлар, рақобат, соф ва гирром рақобат, даромад, бойлик, фойда, харажат ва уларни тақсимлаш, миллий маҳсулот, ресурс тақсимоти, барқарорлаштириш, қонъюқтура, инфрақструктура, эқилувчанлик, ишсизлик, инфляқия, трансферт туловлари, рақобатли бозор, товланиш харажатлари, бюджет, солиқ, пул-кредит, дотация, субвенқия, субсидий, баланс, солиқ механизми, нарх, таннарх, бахо механизми, ижтимоий манфаат, қредит тизими, фоиз, имтиёз, қарз, ҳазина вексиллари ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Бозор иктисодиётида нима учун давлат иктисодиётга аралашини зарур? Давлатнинг кандай вазифаларини биласиз? Даромад ва бойлик самараси нимани билдиради?
2. Кандай вазиятларда бозор фаолияти бузилади? Давлатнинг харажатлари нималардан ташкил топади? Республика ҳукуматининг бозор иктисодиётга аралашувидан мақсад нима?
3. Макроиктисодий сиёсатни кандай тушинасиз? Давлатнинг макроиктисодий сиёсатларини санаб утинг?
4. Нима учун ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олиб қайта тақсимлаш зарур? Бозор тизимининг ижтимоий манфаат деб аталувчи маҳсулотларни этиштиришга муносабати кандай?
5. Бозор иктисодиёти шароитида давлатнинг иктисодиётга аралашуви нима учун зарур ва кандай қурилишларга эга?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” -М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М. Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

10--Мавзу; Давлат бюджети.Солиқлар.

- 9.1. Молия ва молиявий сиёсат. Давлат бюджети ва унинг таркиби
- 9.2. Нодискрецион фискал сиёсат.
- 9.3. Муаммо, танкид ва мураккаблашиш.
- 9.4. Очик иктисодиётда фискал сиёсат.

Ялпи миллий маҳсулотни яратиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш жараёнида пул мустақил ҳаракат қилиб, турли хўжалик юритувчи бўғинлар, уй хўжаликлари ва давлатнинг пул маблағлари фондини ташкил этади. Пул фондлари ҳосил бўлиш манбалари ва амал қилиш тавсифи, мақсадлари ва фойдаланиш усулларига қараб молия ва кредит шакллари тусини олади. Мавзуда молия тизими, унинг асосий бўғини бўлган давлат бюджети ва бюджет маблағларининг шаклланишида солиқларнинг роли баён этилади. Шунингдек, пул муомаласи қонунлари, пулга бўлган талаб ва таклиф, инфляциянинг моҳияти очиқ берилади. Таҳлилнинг кейинги босқичи кредит тизими, банклар ва уларнинг бозор иктисодиётидаги ролига бағишланади.

1. Молия ва молиявий сиёсат.Давлат бюджети ва унинг таркиби.

Молия – пул маблағларидан фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизими бўлиб, унинг воситасида турли даражада пул маблағлари фондлари вужудга келтирилади ва улар такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида тақсимланади.

Молия иктисодиёт доирасида ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор **вазифаларни** бажаради.

1. Молия иктисодий жараён ва тадбирларни **молиявий таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш вазифасини** бажаради.

2. Молиянинг **тақсимловчи вазифаси** моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган ялпи миллий маҳсулотни, айниқса, унинг миллий даромадни ташкил қилувчи қисмини давлат ва мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, иктисодиёт тармоқлари, моддий ишлаб чиқариш соҳалари, мамлакат ҳудудлари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашда намоён бўлади.

3. Молиянинг **рағбатлантирувчилик вазифаси**, биринчидан, яратилган маҳсулот қийматини тақсимлаш жараёни орқали, иккинчидан, пул фондларини ташкил қилиш ва сарфлаш механизми орқали амалга оширилади.

4. Молиядан ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол устидан **назорат қилиш воситаси** сифатида фойдаланилади. Молиявий назорат корхона (фирма)ларнинг молия интизомига риоя қилиш учун моддий жавобгар бўлиш

тизими, турли солиқлар ундириб олиш ва маблағ билан таъминлаш тизими орқали амалга оширилади.

Молия тизими ўз ичига турли даражадаги бюджетларни, ижтимоий, мол-мулк ва шахсий суғурта фондларини, давлатнинг валюта захираларини, корхона ва фирмалар, тижорат ва нотижорат тузилмаларининг пул фондларини, бошқа махсус пул фондларини олади.

Энг аввало, корхоналар (тармоқлар) ва умумдавлат молиясини бири-биридан фарқлаш лозим.

Корхона ва тармоқлар молияси улардаги такрор ишлаб чиқариш жараёнида ҳамда алоҳида фондлар яратиш йўли билан ходимларнинг ижтимоий эҳтиёжларига хизмат қилади.

Умумдавлат молияси давлат бюджетини, ижтимоий суғурта фондини ҳамда давлат мол-мулкӣ ва шахсий суғуртаси фондини ўз ичига олади. Давлат пул маблағларининг асосий марказлашган фонди бўлмиш давлат бюджети молия тизимининг асосий бўғини бўлиб хизмат қилади. **Давлат бюджети – бу давлат харажатлари ва уларни молиявий қоплаш манбаларининг йиллик режасидир.** Давлат даромадлари ва харажатларининг асосий қисми давлат бюджети орқали ўтади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодиётни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир.

Давлат бюджетининг икки томони бўлиб, бир томонида бюджетга келиб тушадиган даромадлар таркиби ва уларнинг манбалари, иккинчи томонида эса асосий харажатларнинг таркиби ва миқдори ўз ифодасини топади.

Давлат мол-мулк ва шахсий суғуртаси умумдавлат молиясининг кейинги бўғини ҳисобланиб, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар ва фуқароларга жорий қилинади. У мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Бу мақсадлар учун фондлар корхона ва аҳолининг тўловлари ҳисобига шаклланади. Фонд маблағлари мол-мулкӣ суғуртасига ва шахсий суғуртага пул тўлашни кўзда тутаяди.

Шахсий суғурта аҳолининг пул жамғармаларини ташкил қилишнинг шаклларида бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан жамият молия тизимида турли хил суғурта (ижтимоий суғурта, тиббий суғурта) фондлари ва бюджетдан ташқари молия фондлари (пенсия фонди, аҳолини иш билан таъминлаш фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий ёдгорликларни сақлаш фонди, тадбиркорларга кўмак бериш фонди ва бошқалар)нинг аҳамияти ортиб боради.

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари мувозанатда бўлишини тақозо қилади. **Лекин кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатларининг даромадлардан ортиқчилиги кузатилади, бунинг оқибатида бюджет тақчиллиги рўй беради.** Бу ҳолнинг сабаблари кўп бўлиб, уларнинг ичида, давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ролининг узлуксиз ўсиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий

вазифаларининг кенгайиши алоҳида ўрин тутлади. Бюджет тақчиллигининг ўсиши ёки камайиши мутлақ миқдорда ва унинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)га нисбатида аниқ намоён бўлади.

Ўрнатилган халқаро стандартларга кўра бюджет тақчиллиги ЯИМнинг 5% даражасидан ошмаслиги лозим. Бюджет тақчиллиги асосан давлат қимматли қоғозларини сотиш, нобюджет фондлари (суғурта фонди, ишсизлик бўйича суғурталаш фонди, пенсия фонди)дан қарз олиш кўринишидаги давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳисобига қопланади.

Бюджет тақчиллигини молиялаштириш (қоплаш)нинг муҳим кўринишларидан бири давлат кредити ҳисобланади. **Давлат кредити деганда, давлат қарз олувчи ёки кредитор сифатида майдонга тушадиган барча молиявий-иқтисодий муносабатлар йиғиндиси тушунилади.**

Молиявий ресурсларни давлат томонидан қарзга олишнинг асосий шакли – бу давлат қарз мажбуриятлари (заёмлари)ни чиқариш ҳисобланади. Уларни жойлаштириш жараёнида давлат аҳоли, банклар, савдо ва саноат компанияларининг вақтинча бўш турган пул маблағларини жалб қилади.

Давлат ўз мажбуриятларини нафақат хусусий секторда жойлаштириши, балки уларни Марказий банкда ҳисобга олиши ҳам мумкин. Бунда банк муомалага пулнинг товар ҳажмининг кўпайиши билан боғлиқ бўлмаган кўшимча миқдорини чиқаради. Давлат қарзларининг тўхтовсиз кўпайиб бориши, миллий даромадни фоиз тўловлари шаклида, тобора кўпроқ қайта тақсимланишга олиб келади.

Катта бюджет тақчиллиги ва давлат мажбуриятлари бўйича фоиз тўловлари ўсиш шароитида, давлат қарзларини тўлаш вақтини имкон даражада чўзишга ҳаракат қилади. Бунинг учун турли хил усуллардан фойдаланиш мумкин. Жумладан давлат ўзининг қисқа муддатли мажбуриятларини, ўрта ва узок муддатли заёмларга алмаштиради. У ўзининг қисқа муддатли мажбуриятларини, анча юқори фоиз бўйича янги, узок муддатли заёмлар чиқариш ҳисобига ҳам сотиб олиш мумкин. Бундай турдаги тадбирлар қисқа даврли самара бериши ва вақтинча давлатнинг молиявий аҳволини энгиллаштириши мумкин, чунки у одатда келгусида фоиз ставкасининг ошиши ва қарзлар умумий миқдорининг ўсиши билан боғлиқ.

Хўжалик ҳаёти байналминаллашув жараёнларининг тез ўсиши, халқаро кредитнинг жадал ривожланиши натижасида давлат ўзига зарур бўлган молиявий ресурсларни жалб қилиш учун бўш пул маблағларининг миллий чегарадан ташқаридаги манбаларидан фаол фойдаланади. Бунинг натижасида ташқи қарз вужудга келади.

2. Солиқ тизими ва унинг вазифалари

Давлат бюджети даромадлар қисмининг асосий манбаи бўлиб солиқлар ҳисобланади.

Солиқ иқтисодий категория сифатида, соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил қилади. **Солиқ - бу давлатнинг ўз вазифаларини амалга ошириши учун зарур бўлган молиявий маблағларни шакллантириш**

мақсадида жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан бюджетга мажбурий тўловларни ундириш шакли.

Солиқ ёрдамида миллий даромаднинг тегишли қисми тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Давлат томонидан олинадиган солиқлар ҳамда уларнинг ташкил қилиниш шакл ва усуллари биргаликда солиқ тизимини ташкил қилади.

Миллий иқтисодиётда солиқлар қуйидаги учта муҳим вазифани бажаради:

- давлат харажатларини молиялаштириш (фискал вазифаси);
- ижтимоий тангликни юмшатиш (ижтимоий вазифаси);
- иқтисодиётни тартибга солиш (тартибга солиш вазифаси).

Давлат сарфлари солиқ тушумлари ҳисобига амалга ошсада, давлат сарфлари миқёсининг ўсиши ўз навбатида солиқларнинг ўсишини тақозо қилади ва унинг даражасини белгилаб беради.

Ҳозирги даврда умумий тенденция бўлган давлат сарфларининг ва шунга мос равишда солиқ ҳажмининг ўсиб боришини қуйидаги омиллар тақозо қилади.

1. Аҳоли сонининг ўсиши.

2. Ижтимоий соҳа хизматлари сифатига талабнинг ортиши ва урбанизация.

3. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши.

4. Даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастурларини амалга ошириш.

5. Миллий мудофаа, давлат хавфсизлигини таъминлаш харажатлари ҳажмининг ўсиши.

Корхоналар фаолиятини солиқ ёрдамида тартибга солиш қуйидаги умумий тамойиллари асосида амалга оширилади:

- барча даромадлардан, уларнинг манбаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда солиқ ундиришнинг мажбурийлиги;

- солиқ ундиришда барча учун ягона умумдавлат сиёсати;

- самарали ишловчи корхоналарда ҳамда хўжалик юритишнинг илғор шакллари учун солиқ меъёрларининг рағбатлантирувчи ролини таъминлаш;

- солиқ тўлови бўйича барча субъектлар мажбурияти устидан молиявий назорат.

Солиқ ставкасини белгилаш бир қатор тамойилларга асосланади.

1. Нафтлилик тамойили – турли шахслардан, уларнинг солиқлар ҳисобига молиялаштириладиган дастурлардан фойдаланиши даражасига қараб турлича солиқ ундирилиши кераклигини билдиради.

Солиқ суммасининг (R) солиқ олинадиган суммага (D) нисбатининг фоиздаги ифодаси солиқ ставкаси (R') дейилади:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. Тўловга лаёқатлилик тамойили – солиқ миқдори солиқ тўловчининг бойлиги ва даромадлари даражасига мос келиши зарур.

Бошқача айтганда, солиқ солиш даромадларнинг адолатли тақсимланишини тақозо қилиши зарур.

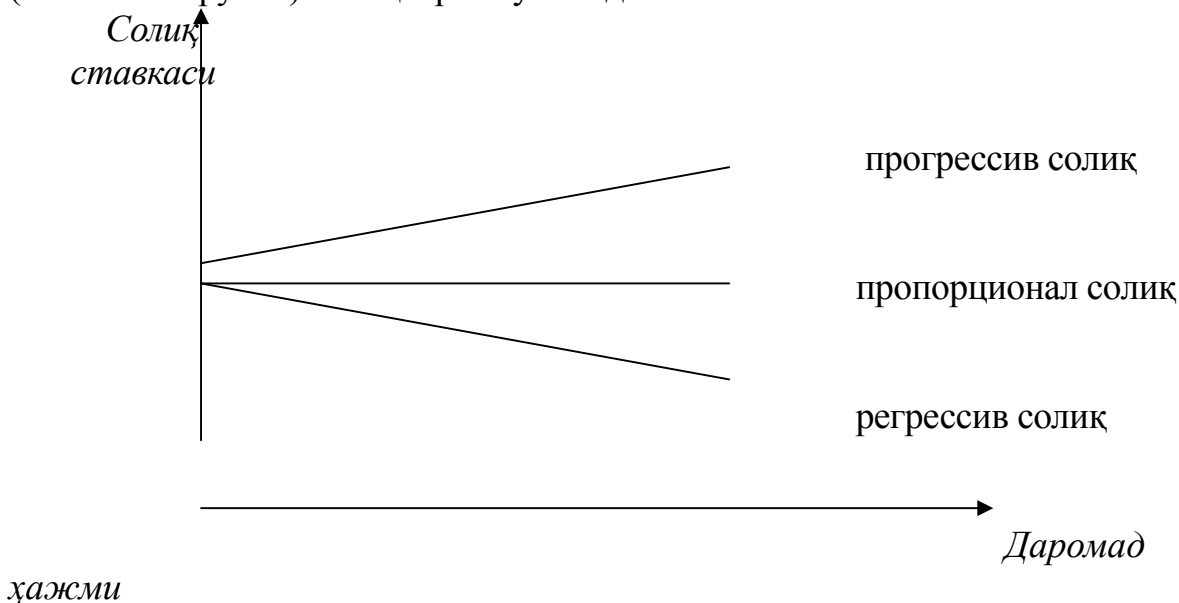
3. Адолатлилик тамойили – даромадлари ва ҳукумат дастурларидан фойдаланиш даражаси бўйича тенг бўлган кишилар тенг миқдорда солиқ тўлаши зарур.

Солиқ бўйича имтиёзлар қонунчилик битимларида белгиланган тартиб ва шароитлар асосида ўрнатилади. Амалиётда солиқ имтиёзларининг куйидаги турлари кенг тарқалган:

- объектларнинг солиқ олинмайдиган энг кам даражасини белгилаш;
- солиқ тўлашдан алоҳида шахс ёки маълум гуруҳларни (масалан, уруш фаҳрийларини) озод қилиш;
- солиқ даражаси (ставкаси)ни пасайтириш;
- солиқ олинадиган суммадан чегириш;
- солиқли кредит (солиқ олишни кечиктириш ёки солиқ суммасини маълум миқдорга камайтириш).

Солиқларни туркумлашга турли хил мезонлар асосида ёндашилади.

Солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга асосланиб, солиқлар одатда прогрессив (ўсиб боровчи), пропорционал (мутаносиб) ва регрессив (камайиб боровчи) солиқларга бўлинади.

2-чизма. Прогрессив, пропорционал ва регрессив солиқларнинг график кўриниши.

1. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўсиб боровчи солиқлар прогрессив солиқлар дейилади.

2. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб боровчи солиқлар регрессив солиқлар дейилади.

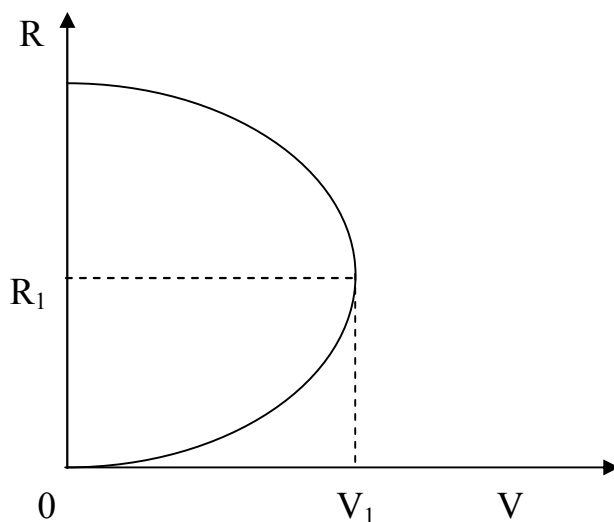
3. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўзгаришсиз қолувчи солиқлар пропорционал солиқлар дейилади.

Солиқлар амал қилиш доираси (марказий ва маҳаллий солиқлар), маҳсулот таннархига кўшилиш усули (тўғри ва эгри солиқлар) ва иқтисодий мазмунига қараб ҳам туркумланади.

Солиқларни пасайтириш иқтисодий юксалиш ва давлат даромадларининг ўсишига олиб келишини биринчи бўлиб америкалик иқтисодчи А.Лаффер асослади. А.Лаффернинг мулоҳазаларига кўра, корпорациялар даромадига солиқлар ставкасини ҳаддан ташқари ошириш уларнинг капитал қўйилмаларига бўлган рағбатини сусайтиради, фан-техника тараққиётини тўхтатади, иқтисодий ўсишни секинлаштиради ва булар охири оқибатда, давлат бюджети тушумларига салбий таъсир кўрсатади.

Давлат бюджетининг даромадлари ва солиқ ставкаси ўсиши ўртасидаги боғлиқликнинг графикда тасвирланиши **“Лаффер эгри чизиғи”** номини олди (3-чизма). График тик ўқида солиқ ставкаси (R), ётиқ ўқида - давлат бюджетига тушумлар (V) акс этган. Солиқ ставкасининг оптимал миқдори (R_1) давлат бюджетига энг юқори тушум (V_1) ни таъминлайди. Солиқлар янада оширилганда ишлашга ва тадбиркорликка қизиқиш сусаяди, 100 фоизли солиқ олишда давлат даромади нолга тенг бўлади, чунки ҳеч ким текинга ишлашни хоҳламайди. Бошқача айтганда, узок муддатли истикболда ҳаддан ташқари юқори ўрнатилаган солиқларни пасайтириш жамғармалар, инвестициялар, бандликнинг ортиши орқали солиқ ундириладиган ялпи даромад ҳажмининг ўсишини таъминлайди. Натижада солиқ тушумлари суммаси кўпаяди, давлат даромадлари ҳажми ўсади, тақчиллик камаяди ва инфляциянинг сусайиши рўй беради. Лекин ўз-ўзидан тушунарлики, Лаффер самараси фақат эркин бозор механизми меъёрида амал қилган ҳолдагина намоён бўлади.

3-чизма. Лаффер эгри чизиғи.

Шунингдек, мамлакатнинг турли минтақаларида солиқ юкининг бир хил даражада бўлиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борада ЮНЕСКО халқаро ташкилоти томонидан тавсия этилган таққослама усуллардан фойдаланилади. **Солиқ юки даражасини миқдоран аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқлар миқдорини тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичига нисбати ёки солиқ тўлангандан кейинги даромад миқдорини тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичига нисбати сифатида ифодалаш мумкин:**

$$K_{\text{солик юки}} = \sum H_x / П \text{ ёки}$$

$$K_{\text{солик юки}} = ДН / ПН ,$$

бу ерда: H_x – аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқларнинг ўртача миқдори; $ДН$ – аҳолининг солиқлар тўлангандан кейинги даромади; $ПН$ – аҳолининг тўловга лаёқатлилиги.

Солиқ юки даражасини солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$K_{\text{солик юки}} = \sum H / \sum ЯИМ ,$$

бу ерда: H – солиқлар миқдори;

$ЯИМ$ – ялпи ички маҳсулот ҳажми.

9.1. Дискрецион фискал сиёсат.

Давлатнинг фискал ҳаракатлари иктисодиётни мувофиқлаштиришда катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун реал миллий ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликни узгартириш, инфляция ва иктисодий узишни назорат қилиш мақсадида давлат харажатлари ва солиқлар орқали бошқариладиган дискрецион фискал сиёсатни куриб чиқамиз. Бунинг учун аввалом бор куйидаги мулохазаларни куриб чиқамиз;

1. Инвестция ва соф экспортнинг соддлаштирилган моделидан фойдаланиш давом этсин;
2. Давлат хариди дастлаб хусусий харажатлар миқдорига ҳеч қандай таъсир қурсатмасин;
3. Давлатнинг соф солиқ даромадлари индивидуал солиқларни йиғишдан ташкил топсин;
4. Давлат соф миллий маҳсулот миқдоридан қайтй назар йиғилган солиқлар суммасини олсин;
5. Нархлар даражаси доимий булсин;
6. Фискал сиёсат макроиктисодиётда талаб омиллариғагина таъсир қилсин, жами тақлифға эса умуман таъсир қилмасин.

Бу мулохазалар бизга давлат харажатлари ва солиқларининг иктисодиётга қандай таъсир қурсатиш тугрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Масалан, давлат СММ миқдори қандай булишидан қайтй назар 20 млрд сумлик товар ва хизматларни сотиб олишға қарор қилди дейлик. Хусусий харажатларнинг ошиши қаби давлат харажатларининг

ошиши ҳам жами харажатлар графигини биссектирисага нисбатан силжишига ва СММ мувозанат микдорининг усишига олиб келади. Шуни ҳам таъкидлаб утишимиз лозимки давлат харажатлари мультипликатор самараси билан тисдикланган. Давлат харажатининг 20 млрд сумга ошиши СММни 80 млрд сумга ошишига олиб келади. Яъни, мультипликатор 4 га тенг.

Бундан ташкари давлат харажатларининг 20 млрд сумга ошиши солиқ тушумлари ҳисобидан молиялаштирилмайди. Чунки солиқларнинг ошиши СММ микдорининг камайишига олиб келади. Бошқача айтганимизда давлат харажатлари бюджет камомади билан копланиши керак.

Агарда давлат харажатлар микдорини камайтирса жами харажатлар графиги пастга караб силжийди. Яъни, ҳар қандай шароитда СММ микдорини камайтиради. Масалан, давлат харажатлари 20 млрд сумдан 10 млрд сумга қисқарса СММ микдори 40 млрд сумга камаяди. Мультипликатор самараси 4 га тенг булади.

Давлат 20 млрд сум микдорида солиқ жорий қилсин. Яъни, давлат СММнинг ҳар қандай микдорида 20 млрд сумлик солиқ тушимига эга булсин. Бу уз навбатида солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдорига таъсир қилади. Чунки бу таъсир истеъмол ва жамғариш микдорининг камайишига олиб келади. Хусусий истеъмол ва хусусий жамғармалар мультипликатори солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдори камайишининг қанча қисми истеъмолга ва қанча қисми жамғармага тугри келишини аниқлаб беради. Яъни, MPC ва MPS лар буйича ҳисоблаганимизда ҳар қандай микдордаги СММ дан 20 млрд сумлик солиқларнинг олинishi истеъмол харажатларини 15 млрд сумга, жамғармани эса 5 млрд сумга камайтиради. Бу камайишлар СММ микдорини 60 млрд сумга камайишига олиб келади.

Демак солиқларнинг олинishi СММ микдорида нисбатан солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдорининг камайишига олиб келар экан. Бу камайиш уз навбатида СММ нинг ҳар қандай микдорида истеъмол ва жамғармалар микдорининг камайишига олиб келади. Жамғарма ва истеъмоллар камайиши микдорлари MPC ва MPS лар билан аниқланар экан.

Давлат харажатлари ва солиқлар микдорининг бир хил микдорда усиши СММ микдорининг усишига олиб келади. Бизнинг миослимизда G ва T ларнинг 20 млрд сумга ошиши СММ микдорининг 20 млрд сумга ошишига олиб келган. Бу бизга баланслашган бюджет мультипликаторини тушиниш имонини беради. Давлат харажатларининг узғариши солиқ микдорининг узғаришига нисбатан жами харажатлар микдорида купрок таъсир курсатади. Давлат харажатлари жами харажатлар микдорида бевосита, солиқлар микдори эса билвосита таъсир курсатади.

$$\text{Жами харажатлар} = C + I + X_{п} + G ;$$

$$\begin{array}{ccccccc}
 T = + 20 & \rightarrow & S = - 5 & & \text{СММ} = - 60 & \rightarrow & \text{СММ} = + 80 \\
 G = + 20 & & & & & & \\
 \hline
 & & \text{С} = - 15 & & & &
 \end{array}$$

Бундан курииб турибдики баланслашган бюджет мультипликатори бирга тенг. Солиқлар микдоринг 20 млрд сумга ошиши солиқлар тулагандан кейинги даромадлар микдорини 20 млрд сумга кискартиради ва истеъмол харажатларини 15 млрд сум камайишига олиб келади. Уз навбатида истеъмол харажатларининг 15 млрд сумга камайиши СММ ни 60 млрд сумга камайишига олиб келади. Аммо, давлат харажатларининг 20 млрд сумга ошиши СММ ни 80 млрд сумга оширади. Демак мос равишда давлат харажатлари ва солиқлар 20 млрд сумга ошиши СММ ни 20 млрд сумга (80-60 = 20) оширади.

Фискал сиёсатнинг фундаментал максоди ишсизлик ёки инфляцияни тугатишдир. Иктисодиётнинг пасайиш даврида рағбатлантирувчи фискал сиёсат тугрида гап кетади. Яъни, у биринчидан давлат харажатларини оширади, иккинчидан солиқларни камайтиради, учинчидан биринчи ва иккинчи йуналишлари бирга кушиб олиб боради. Бошқача айтганимизда баланслашган бюджет булса иктисодиёт инкирозга учраган пайтда фискал сиёсат давлат бюджети камомати йуналишига харажат килади.

Тескарсини иктисодиётда керагидан ортикча талаб инфляциясига жой булса бундай шароитга босик фискал сиёсат тугри келади. Яъни, биринчидан давлат харажатларини камайтириш, иккинчидан солиқларни ошириш ва учинчидан иккаласини бир-бирига кушиб олиб бориш. Агарда иктисодиёт олдида инфляция устидан назорат урнатиш муаммоси турган булса фискал сиёсат давлат бюджетининг ижобий колдигига йуналтирилган булади.

Лекин, шуни хам эсдан чиқармаслик керакки СММ киймати нафакат давлат харажатлари ва солиқлар уртасидаги фаркка боғлиқ, балки бюджетнинг абсолют микдорига хам боғлиқдир.

Давлат бюджетига камомат булган шароитда унинг иктисодиётни рағбатлантириши камоматни рағбатлантиришига боғлиқ. Мамлакат бюджет камоматини икки хил йул билан молиялаштириш мумкин. Яъни, аҳолидан қарз олиш хисобига (фоизли қозғаларни сотиш хисобига) ёки кредиторлари томонидан янги пулларни печат қилиши орқали.

Агарда давлат пул бозорига чикса ва у ерга узининг қарзларини олиб чикса, у молиявий воситалар учун хусусий тадбиркорлар билан рақобатга қиришади. Молиявий воситаларга булган бу қушимча талаб фоиз ставкалари мувозанат нуктасини оширади. Чунки, олдинги мавзулардан маълумки инвестиция харажатлари фоиз ставкалари билан тескари пропорционалликка эга. Демак, давлат томонидан қарзлар олиш фоиз ставкалари даражасининг ошишига олиб келади. Агарда давлат бюджети камомати янги пулларни чиқариш орқали молиялаштирилса хусусий инвестициялар таъсиридан қутилиши мумкин. Давлат харажатлари инвестиция ва истеъмолга қучли таъсир қилмаган ҳолда усиши мумкин. Демак, давлат бюджети камоматини

молиялаштиришда янги пулларни чикариш давлат карзларини кенгайтиришга нисбатан яхшироқ усул булиб хисобланар экан.

9.2. Нодескрецион фискал сиёсат.

Давлат харажатлари ва солиқлар микдорининг узгариши айрим ҳолатларда автоматик равишда амалга оширилади. Буни биз биринчи саволга киритмаган эдик. Чунки СММ нинг ҳар қандай даражасида бир микдордаги солиқлар олинишини куриб чиккан эдик.

Барча турдаги солиқлар ҳам СММ усишига мос равишда соф солиқлар тушумини купайтиради (соф солиқ умумий солиқлар тушимидан давлат трансферт туловларини айирмасига тенг). СММ микдорининг усиб бориши билан индивидуал даромад солиқлари, корхоналар даромад ва фойда солиқлари, ККС, акцизлар микдори ошиб боради. Ва аксинча СММ микдори камайса солиқ тушумлари камаяди. Бу ерда трансферт туловлари карама-карши хусусиятга эга. Чунки иктисодий усиш шароитида ишсизларга туланадиган нафакалар, фермерларга бериладиган субсидиялар камаяди ва иктисодиёт инкирозга учраётганда эса купаяди.

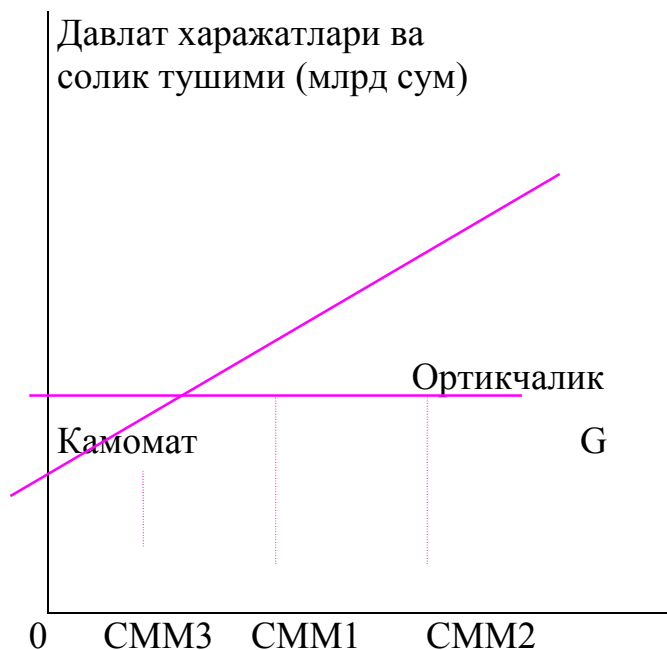
Куйидаги чизма бизга солиқ тизими қандай қилиб барқарорликни оширишини тушуниш имконини беради.

Ушбу графикда давлат харажатлари СММ маҳсулот микдори қандай булишидан қатъий назар давлат томонидан бир хил қилиб белгиланган. Солиқ тушумлари эса СММ микдори билан мос равишда усиб боради.

СММ микдори ва солиқ тушумлари уртасидаги бу тугри богликлик икки ҳолатда қатта аҳамиятга эгадир.

9.1-чизма.

Соф миллий маҳсулот (СММ, млрд сум)

Биринчидан солиқлар иктисодиётнинг потенциал сотиб олиш қобилятини йукотиш хисобланса, иккинчидан барқарорлик нуқтаи назаридан иктисодиёт инфляцияга қараб кетаётган бўлса бундай солиқ

тушумлари микдорини ошириш лозим. Аксинча, усиш даражаси камайган вазиятларда солик тушумларини камайтириш керак.

Урнатилган баркарорликни янада кенгрок аниклайдиган булсак иктисодиётда иктисодий камайиш булган шароитда давлат бюджетининг ижобий колдигини камайтиришга ва инфляция шароитида эса ижобий колдикни ошириш (ёки унинг камомadini камайтириш) борасида олиб бориладиган хар кандай чора тадбирлардан иборатдир. Юкоридаги чора тадбирлардан куруниб турибдики солик тизими шахсан ушбу вазифаларни бажаради. СММ микдори ошганда солик тушумлари купаяди. Аксинча, СММ микдори камайганда эса солик тушумлари хам камаяди. Жадвалдан фойдаланган холда шуни айтишимиз мумкинки, СММ микдорининг кам микдори (СММ 3) автоматик равишда рагбатлантирувчи бюджет камомadini пайдо булишга чорлайди, инфляция билан боглик булган шароитдаги СММ микдори эса автоматик равишда босик бюджет ортикчалигининг пайдо булишига чорлайди.

Фараз килайлик, мамлакат тулик бандлик шароитида яъни, балансланган бюджет шароитида фаолият курсатади. Йил давомида истеъмол, инвестиция ва соф экспорт харажатларида кискариш мавжуд булсин ва у СММ камайишига олиб келсин. Давлат ушбу вазиятдан чикиш тугрисида бирорта хам чора кулламаган булсин ва G ва T графикда курсатилган вазиятда колсин. Иктисодиётнинг СММ3 га караб харакатида солик тушумлари камаяди ва давлат харажатларининг узгармаган шароитида камомад келиб чикади. Бу даврий камомад давлатнинг фискал сиёсатлари натижасини билдирмайди. Асосий тушунча шундан иборатки бу ерда давлатнинг фискал сиёсати тугрисида хеч нарсани таъкидлаб булмаиди.

Иктисодчилар бу муаммони бюджетга тулик бандлик тушунчасини киритиш оркали хал килишди.

Соддалаштириб айтсак тулик бандлик шароитида бандлик агарда мамлакат иктисодиёти тулик бандлик шароитида фаолият курсатганда бюджет ортикчалиги ёки камомади кандай булган булар эди. Тулик бандлик шароитидаги бюджет билан кейинги утгиз йилдаги хакикий бюджет микдорини солиштириш натижасида иктисодчилар иккита хусусиятини аниклашди. Биринчидан хакикий бюджет одатда камомад билан чиккан булса, тулик бандлик шароитидаги бюджет бюджет ортикчалигига ёки баланслашган бюджетга томон интилган. Иккинчидан, хакикий бюджет камомади ва бюджет тулик бандлик шароитида камоматининг куплигига эътибор беринг. Мамлакат иктисодиёти тулик бандликка эришишга якинлашганда ёки потенциал ишлаб чикариш даражасига якинлашганда хакикий комомадларнинг купгина кисми давлат харажатлари хисобига тугри келган. Бу структурали камомад билдираяптики, солик тушумлари давлат харажатлари микдоридан иктисодиёт тулик бандликга эришган шароитда хам кам булган.

Давлатнинг фискал сиёсатида туланадиган соликлар микдори катта ахамиятга эгадир. Шунинг учун ишлаб чикариш корхоналари тулайдиган соликлар таркибини караб чикамиз.

Корхоналар учун кандай манбалардан соликларни тулашни билиш лозим. Соликлар уларнинг туланадиган манбаларга кура куйидаги гурухларга булинади.

- 1) Харажатлари - махсулот таннархига киритиладиган соликлар: ер солиги, автомобил йуллардан фойдаланганлик учун туланадиган солик, транспорт солиги, транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солик;
- 2) Харажатлари - махсулотларни сотишдан тушадиган тушумлар таркибига киридиладиган соликлар; ККС, акцизлар, экспорт таърифлари;
3. Харажатлари молиявий натижаларга кушиладаган соликлар: - фойда солиги, мол-мулк, реклама, атроф-мухитни тоза саклаш, уй-жой фонди ва ижтимоий соха объектларин саклаб туриш соликлари ва бошкалар.
- 4) Харажатлари корхона ихтиёрида коладиган фойдадан копланадиган соликлар: хисоблаш техникаси ва автомобилларни сотиш учун туланадиган соликлар, савдо килиш учун бериладиган лицензиялар йигими, биржа амалга оширган ишлар учун йигимлар, дам олиш ва курорт зоналарида ишлаб чикариш объектларини куриш учун туланадиган соликлар ва бошкалар.

9.3. Муаммо, танкид ва мураккаблашиш.

Когоздаги фискал сиёсат билан амалдаги фискал сиёсат уртасида катта фарк бор. Шунинг учун фискал сиёсатни амалга оширишда тускинлик киладиган айрим муаммоларга тухталиб утмокчимиз.

Фискал сиёсатни амалга ошириш айрим вақт муаммоларини хал килишни талаб килади.

1) Вақтинчалик босиб утилган йулни аниклаш - бу асосан иктисодиётда ишлаб чикариш пасайишига кетиш олдидаги ёки инфляция олдидаги киска вақт хисобланади. Бу вақтда иктисодиётнинг келажакдаги ривожланиши тугрисида аниқ бир фикр айтиш кийин. Иктисодий прогнозлаштириш иктисодий ривожланиши тугрисида маълум бир йул-йурик курсатса хам, иктисодиёт турт ёки олти ойлик камайишни ёки инфляцияни босиб утган булади.

2) **Маъмурий сусткашлик.** Одатда Хукумат томонидан иктисодиётни тургунликдан олиб чиқиш учун кабул килинадиган фискал сиёсат анча вақт утказиб кабул килинади. Бу вақтда эса иктисодий вазият узгаради ва кабул килинган чора-тадбирлар умуман керак булмаётти.

3) Вазифавий кечикиш. Шунингдек хукуматнинг кабул килган тадбирлари ишлаб чиқишга жорий килгунча анча вақт утиб кетади.

Мамлакат фискал сиёсати сиёсий аренада ташкил топади ва бу иктисодиётни баркарорлаштириш учун фойдаланишда кийинчиликларга олиб келади.

1. Бошка мақсадлар. Харажатлар ва солик тизими иктисодий баркарорликка эришишда ягона давлат сиёсати булиб хисобланмайди. Шунингдек давлат умумий истеъмол ва даромадларни кайта таксимлаш ва бошка жараёнларни товар ва хизматлар билан таъминлаш муаммоларини хал килиш каби вазифаларни хам бажариши керак.

2. Рағбатлантирувчи чора-тадбирларга кизиқиш. Бюджет камомати сиёсий жихатдан маълум бир микдорда куллаб-қувватланса, бюджет ортикчалиги эса катта муаммо ҳисобланади. Сиёсий жихатдан солиқларни камайтириш ва харажатларни ошириш кенг тарқалган тадбир ҳисобланади. Солиқларни ошириш аҳоли нарозилигига олиб келса, харажатларни камайтириш сиёсий жихатдан анча хавфлидир.

3. Сиёсий сабабларга кура бир-бири билан боғланган давра. Айрим иктисодчилар ҳисоблашадики купгина сиёсий кучларнинг асосий мақсади мамлакат иктисодиётини кутариш эмас, балки ҳукуматга сайланиш, яъни мансаб эгаллашдан иборатдир. Шунинг учун купгина иктисодчилар сиёсий сабабларга кура бир-бири билан боғланган ишчан давра тушунчасини киритишган. Яъни, уларнинг фикрича сиёсатчилар узларининг савловчиларини максимум куллаб қувватлаш мақсадида иш олиб боришади. Бундай вазиятда фискал сиёсат иктисодиётни издан чиқаришини билса ҳам хийла-найранглар ишлатишга ҳаракат қилишади. Демак, бундан келиб чиққан ҳолда шундай ҳулосага келишимиз ҳам мумкинки фискал сиёсат иктисодий тебранишлар сабабчиси ҳам булиши мумкин экан.

Урин алмашиш самараси. Урин алмашиш самараси моҳияти шундан иборатки, рағбатлантирувчи (камомадли) фискал сиёсат фоиз ставкалари узиши ва инвестицион харажатлар камайишига мойиллик яратади. Масалан, иктисодиёт камайиш жараёнида ва давлат фискал сиёсат тарикасида давлат харажатлари микдорини оширади. Давлат пул бозорига камомадни молиялаштириш мақсадида чиқади. Чунки, харажатлар фоиз ставкаси билан тесқари боғлиқликка эга. Демак, айрим инвестициялар қабул қилинмайди. Агарда инвестициялар давлат харажатларининг усган қисми микдорида камайса фискал сиёсат самарасиз булган булар эди.

9.4. Очик иктисодиётда фискал сиёсат.

Ҳозирги шароитгача бизнинг мулоҳазаларимиз ёпик иктисодиёт шароитида олиб бориладиган фискал сиёсат тугрисида чекланган эди. Агарда мамлакат жаҳон иктисодиётининг бир қисмини ташқил қилса, яъни, очик иктисодиёт шароитида фаолият курсатаётган булса қушимча қийинчиликлар келиб чиқади.

Олдинги мулоҳазаларимиздан маълумки, чет мамлакатларда руй бераётган ходисалар ва улар томонидан қабул қилинаётган сиёсий тадбирлар мамлакат экспортига ва иктисодиётига таъсир қилади. Буни биз бугунги таҳлилимизда ифода қилар эканмиз, яъни ялпи талабнинг халқаро зарбасига дучор булишимиз мумкин, чунки у бизнинг (СММ) ни қисқартириш ва фискал сиёсатимиз тадбирларини қадрсизлантириши мумкин. Масалан, тахмин қилайлик бизни республикамизда ишлаб чиқаришни пасайишини кутаяпмиз ва давлат харажатлари ва солиқларини микдорини шу даражагача қисқартирдикки, яъни ялпи талабни узишини таъминлашга етарлидир. Энди фараз қилайлик, бизни асосий савдо ҳамкоримиз булган давлатлар иктисодиёти қутилмаганда ва тезлик билан усиб бошлайди. Таъминланганлик даражасининг узиши ва даромадларининг узиши бу мамлакатларда бизни республикамиздан товарларни сотиб олишининг

усишига олиб келади. Бизнинг соф экспортимиз усади. Ялпи талаб нихоятда тез усади ва биз талаб инфляцияси муаммоси олдида турибмиз. Агар биз олдиндан билган булсак, яъни бизни соф экспортимиз шунчалик усишини биз рағбатлантирадиган кулай фискал сиёсат юритган булар эдик.

Соф экспорт самараси, фискал сиёсат самарадорлигини халқаро савдо орқали барбод қилишга ҳаракат қилади. Биз урин алмашиш самарасини қарашни тугатдик ва рағбатлантирувчи фискал сиёсат орқали фоиз ставкаларини ошиши мумкинлиги ҳақида хулосага келдик, яъни инвестицияни қисқаришига олиб келади шундай экан фискал сиёсатни бекорга чиқаради. Энди биз ишонишимиз керакки, фоиз ставкаларини усиши бизни соф экспортга қандай таъсир қилади. Кейин фараз қилайлик, биз рағбатлантирувчи фискал сиёсат олиб бораяпмиз, яъни иктисодиётга юқори ставкали фоиз олиб келади. Бундай фоиз ставкалари четдан молиявий капиталларни жалб қилади. Четдан келган молиявий инвесторлар четдан қимматбаҳо қозғаларни сотиб олишдан олдин, узининг ҳисобида уша мамлакатнинг валютасига (мос, республикамизнинг суми) эга бўлиши керак.

Биз биламизки, товарга талабни ошиши ҳозирги шароитда сум баҳосининг ошишига олиб келади. Шундай қилиб, сумни нархи бошқа валютага тенглаштирилган нарҳда ошади, бошқача айтганда сум қимматлашяпти.

Соф экспортни фискал сиёсатга таъсири олдинги саволларда қуриб утганимиздек вақт омили, иктисодий муаммо, инфляция ва урин алмашишлар билан мос равишда амалга ошади ва ялпи талабни нихоятда қийинлаштиради.

Кейинги жадвалда фискал сиёсатга соф экспортнинг таъсири икки йуналиш бўйича берилган. Ушбу жадвалда соф экспортга таъсир икки йуналишда ҳам руй беради. Яъни, ички фоиз ставкасини қамайтириш, босик фискал сиёсат, соф экспорт миқдорини усишига имконият яратади.

1-Жадвал.

Фискал сиёсат ва уни соф экспортга таъсири

1) Рағбатлантирувчи фискал сиёсат.	2) Босик фискал сиёсат.
Муаммо: инкироз, секин усиш. Рағбатлантирувчи фискал сиёсат. Энг катта ички фоиз ставкаси. Сумга ташки талабни ошиши. Сумни қимматлашуви. Соф экспортни қамайиши, (рағбатлантирувчи фискал сиёсатни қисман қарама-қаршилигидан ялпи талаб қамайд).	Муаммо: инфляция. Босик фискал сиёсат. Энг кичик ички фоиз ставкаси. Сумга ташки талабни қамайиши. Сумни арзонлашуви. Соф экспортни қупайиши (босик фискал сиёсатни қарама-қаршилигидан қисман ялпи талаб усади).

Мавзуга оид тестлар :

1. Молия нима?

- А) Давлат қўлидаги пул маблағлари;
- Б) Давлат корхоналарининг пул маблағлари;
- В) Жамоа хўжаликлари ва аҳолининг пул даромадлари;
- Г) Пул ресурсларининг махсус фондларда тўпланиши ва уларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланиши.

2. Давлат бюджети нима?

- А) пул маблағларини жамғарувчи;
- Б) пул маблағларини тақсимловчи;
- В) пул маблағларини сарфловчи;
- Г) Умумжамият миқёсида марказлашган ҳолда давлат иштирокида тўпланадиган ва сарфланадиган молиявий ресурслар.

3. Давлат бюджети тақчиллиги нимада?

- А) Пул эмиссияси;
- Б) Муомилада пулнинг етишмаслиги;
- В) Солиқ даражасининг етишмаслиги;
- Г) Харажатларнинг даромадга нисбатан кўплиги.

4. Қуйида айтиб ўтилган манбалардан қайси бири давлат бюджетига пул маблағлари тушумининг манбаи ҳисобланмайди?

- А) Фойда солиғи;
- Б) Пул ва қимматли қоғозлар эмиссияси;
- В) Ташқи иқтисодий фаолиятдан олинадиган даромад;
- Г) Жисмоний шахслардан олинадиган даромад;

5. Солиқ ставкалари қуйидаги турларга бўлинади?

- А) прогрессив, пропорционал, регрессив;
- Б) прогрессив, билвосита, бевосита;
- В) пропорционал, эгри, тўғри;
- Г) регрессив, билвосита, бевосита.

6. Солиқ ставкасини белгилаш қуйидаги тамойилларга асосланади?

- А) нафлилик, тўловга лаёқатлилик, адолатлилик;
- Б) нафлилик, тўловга лаёқатлилик, муддатлилик;
- В) тўловга лаёқатлилик, кафолатланганлик;
- Г) адолатлилик, кафолатланганлик, нафлилик.

Кискача хулосалар.

1. Давлатнинг фискал сиёсатлари иктисодиётни мувофиқлаштиришда хал қилувчи сиёсатлардан бири ҳисобланади. Фискал сиёсатлар дискрецион ва нодекрецион сиёсатларга булинар экан. Бу сиёсатларни олиб бориш ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишсизлик ва инфляцияни камайтириш, иктисодий ўсишга эришиш йулларини излаб топишда асосий омил булиб ҳисобланади.
2. Фискал сиёсат асосан давлат харажатлари миқдорини ошириш орқали СММ миқдорини қупайтириш ва солиқлар ҳажмини ошириш орқали эса СММ миқдорини камайтириш, шунингдек ушбу усулларни баровар олиб бориш натижасида СММ миқдорини оширишга эришиш йулларини қурсатади. Бу ерда асосан мультипликатор самарасига асосланилади.
3. Фискал сиёсатлар босик ва рағбатлантирувчи фискал сиёсатларга булинар экан. Рағбатлантирувчи фискал сиёсат иктисодиётнинг пасайиш даврида олиб борилса, босик фискал сиёсат иктисодиётда керагидан ортикча талаб инфляциясига жой булган шароитда олиб борилади.
4. Умуман олганда коғоздаги фискал сиёсат билан амалдаги фискал сиёсат уртасида катта фарқ мавжуд. Шунинг учун фискал сиёсатни олиб боришда тусқинлик қиладиган муаммолар, яъни вақтинчалик босиб утилган йулни аниқлаш, маъмурий сустқашлик, вазифавий кечикиш, узга мақсадларни қулаш, рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, айрим сабабларга қура бир-бири билан боғланган давра ва бошқа жиҳатларига тухталиб утилади.
5. Очик иктисодиётда олиб бориладиган фискал сиёсат ёпик иктисодиётдаги фискал сиёсатдан тубдан фарқ қилар экан.

Таянч иборалар.

Фискал сиёсат, дискрецион ва нодекрецион фискал сиёсат, давлат харажатлари, солиқлар, инвестиция ва соф экспорт, хусусий харажатлар, соф солиқ даромадлари, нархлар даражаси, талаб омиллари, мультипликатор самараси, MPC, MPS, фискал сиёсатнинг фундаментал мақсади, ишсизлик, инфляция, давлат қарзи, нафақалар, қамомат, ортикчалик, бюджет ортикчалиги ва бюджет қамомати, вақтинчилик босиб утилган йулни аниқлаш, маъмурий сустқашлик, вазифавий кечикиш, бошқа мақсадлар, рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, сиёсий арена, сиёсий сабабларга қура боғланган давра, урин алмаштириш смараси, ёпик иктисодиёт, очик иктисодиёт, очик иктисодиётда фискал сиёсат, соф экспорт самараси, фоиз ставкаси ва бошқалар.

Назорот ва мулоҳаза саволлари.

1. Фискал сиёсатнинг моҳияти ва унинг воситалари. Давлат харажатлари, солиқ мультипликатори. Баланслашган бюджет мультипликатори.
2. Бюджет такчиллиги ва ортикчалиги, уларни тугатиш усуллари қандай олиб борилади?
3. Фискал сиёсатнинг жами таклифга таъсир қилиш усулларини аниқланг.
4. Очик иктисодиёт билан ёпик иктисодиётдаги фискал сиёсатларнинг фарқини тушинтиринг.

5. Давлат харажатлари мультипликатори, давлат трансперт туловлари мультипликатори, солик мультипликатори, бюджет экспансияси сиёсати, бюджет камомати ва тулик бандлик шароитидаги бюджет тушунчаларини изохлаб беринг.

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судоистроение.: 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М. Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. -Т.: “Мехнат”. 1997

12-Мавзу; Пул-кредит сиёсати ва банк тизими.

- 10.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсади ва турлари.
- 10.2. Давлат узининг пул-кредит сиёсатида нималарга асосланади.
- 10.3. Банклар ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги вазифалари.
- 10.4. Жаҳон банк тизими ривожига йўналишлар.

10.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсадлари ва турлари.

Пул-кредит сиёсати деганда, тулик бандлик шароитида жами маҳсулотни ишлаб чиқаришга инфляцияни таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида муомаладаги пул миқдорини узгартириш тушинилади. Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат, мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга тақдим этади.

Ҳозирда ҳамма мамлакатларда пул миқдорини тартибга солишда очик бозорда операцияларни, яъни давлат қимматбаҳо қозғаларини тақлиф қилиш усулидан кенг фойдаланилмоқда. Ушбу операцияларни Марказий банк асосан нуфузи қатта банклар гуруҳи билан биргаликда амалга оширади. Бозорда Марказий банк ҳазина қимматбаҳо қозғаларини сотиш ёки харид қилиш йули билан пул тақлифига таъсир этади, яъни пул бозоридаги талаб ва тақлиф мувозанатини таъминлайди.

Пул бозорида муомалада пул миқдори ортиқчалиги мавжуд деб фараз қиламиз. Табиийки Марказий банк ортиқча пул массасини камайтириш ёки йук қилишга ҳаракат қилади. Бунинг учун, у очик бозорда узининг қимматли қозғаларини аҳоли ва банкларга тақлиф этади, улар эса уни харид қила бошлайдилар. Давлат қимматбаҳо қозғаларининг (сотиш ёки харид қилиш йули билан) тақлифи ошиб борган сари, унга булган баҳо пасаяди, уз навбатида унга булган фоиз (яъни, қимматбаҳо қозғаларини сотиб олганларга фоиз шаклида ҳақ туланади) ошади, бу эса унга булган талабни оширади. Банклар ва аҳоли қимматли қозғаларини қупрок харид қила бошлайдилар, пировард натижада банкларнинг захираларини қисқаради, уз навбатида бу ҳол пул тақлифини банк мультипликаторига тенг нисбатда қисқаришига олиб келади. Бу банк захира ва пул тақлифининг ортишига олиб келади.

Пул - кредит сиёсатини амалга оширишнинг яна бир воситаси, бу ҳисоб-китоб ставкаси сиёсатидир. Ҳисоб-китоб ставкасини Марказий банк белгилайди. Агар ушбу ставка паст булса, унда тижорат банклари қупрок кредит олишга ҳаракат қиладилар. Бунинг натижасида банкларнинг ортиқча банк захиралари ортиб боради ва муомаладаги пул массаси миқдорининг ошиб боришига олиб келади. Агарда ҳисоб ставкаси миқдори юқори булса, унда банклар қупрок кредит олишга, олганларини эса қайтариб беришга ҳаракат қиладилар, пировард натижада, ортиқча банк захиралари қисқаради, бунинг натижасида эса муомаладаги пул миқдори қамаяди.

Амалиётда, давлатлар хисоб ставкаси сиёсатини очик бозордаги операциялар сиёсати билан мувофиқлаштирилган холда олиб боришга ҳаракат қиладилар.

Пул кредит сиёсатининг воситаларидан яна бири бу мажбурий банк захира миёрини узгартириш сиёсатидир. Мажбурий банк захира миёрини Марказий банк белгилайди ва уни узгартириб туради. Агар Марказий банк мажбурий банк захирасини камайтирса, ортикча банк захиралари ортади, бу эса пул таклифининг мультипликацион ортишига олиб келади. Масалан, ушбу миёёр 25 % булса, унда банкка куйилган 800 сумдан 200 сум мажбурий банк миёрини ташкил этади. Бунда банк фақат 600 сумни қарзга бериш мумкин булади. Энди фараз қилайлик миёёр 10 % га туширилади, унда банк 720 сумни қарзга бериш имкониятига эга булади.

Мажбурий банк захира миёрини қутариш ёрдамида давлат пул таклифини камайтиради. Зеро бу банкларнинг ортикча банк захираларининг қисқаришига олиб келади. Пул-кредит сиёсатини утказишда бу восита бутун банк тизимини асосларига таъсир этади. Шунинг учун у қупчилик мамлакатларда ута зарур булгандагина қулланилади.

Хуш пул-кредит сиёсатларининг оқибатлари қандай? Давлат томонидан амалга ошириладиган пул-кредит сиёсати ЯММ, бандлик ва баҳолар даражасига бевосита таъсир қурсатади, фараз қиламизки, иқтисодиётда ишлаб чиқариш қисқармоқда ва ишсизлар сони ортиб бормоқда. Бундай шароитда давлат Марказий банк орқали пул таклифини оширишга, биз юқорида қуриб чиққан воситалар ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида пул таклифи усади, фоиз ставкаси эса қамаяди. Бу эса инвестицияларга булган талабни оширади ва уз навбатида ЯММ микдорининг қупайишига олиб келади. Бу билан давлат маълум даврда уз максадига эришади, ишлаб чиқаришнинг орқага кетиши тухтайди, ишсизлар сони қамаяди, жамиятнинг даромадлари эса ошади.

Пул-кредит сиёсатининг оқибати тугрисида гапирганда қиска муддатли ва узок муддатли оқибатларини фарқлаш қерак. Агарда қиска муддатли даврда давлат пул таклифини ошириш ва бунинг натижасида ЯММ микдорини усишини рағбатлантирган булса, бу билан у маълум даражада самарадорликка эришган булса, узок муддатли даврда эса бу қораларнинг самарадорлиги пасаяди.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик қеракки, пул-кредит сиёсати асосида яхлит иқтисодиётга пул-қредаит сиёсатининг таъсир қараёнларини урганувчи пул назарияси ётади. Ушбу назария икки хил ёндошувчи иқтисодчилар уртасида қуп йиллардан бери тортишувлврга сабаб булиб қелмоқда. Булар тақомиллаш-тирилган кейнсиан назария ва замоновий пул микдори назарияси. Ушбу икки назария тарафдорлари ҳам пул таклифини номинал ЯММ га таъсирини инқор этмайдилар, аммо бу таъсирнинг ахамиятига хар хил баҳо берадилар. Кейнсчилар фикрича монетар сиёсат асосига фоиз ставкаси даражаси асос қилиб олиниши зарур, монетаристлар фикрича эса пул таклифининг даражаси асос қилиб олинган. Кейнсчилар

бозор иктисодиётини тартибга солишда давлат аралашуви шарт деб ҳисоблашадилар, монетаристлар эса уни ортикча деб ҳисоблайдилар.

Кейнсчилар пул таклифини ЯММ га таъсирини куйидаги кетма-кетликда амалга ошади деб ҳисоблашади; пул таклифининг узгариши фоиз ставкасининг узгаришини, у эса уз навбатида инвестицияларга булган талабни узгариши оркали ЯММ га таъсир этади. Монетаристлар эса бу борада шундай дейдилар; пул микдорининг узгариши билан ЯММ узгариши уртасида якинрок алоқа мавжуд; яъни пул микдорининг узгариши бевосита ЯММ узгаришига олиб келади.

Кейнсчиларнинг асосий тенгламаси куйидагича;

$$ЯММ = C + I + Q + NX ;$$

Бу ерда, C - аҳоли истеъмол харажатлари; I - инвестициялар; Q - давлатнинг товар ва хизматларни сотиб олиш харажатлари; NX - соф экспорт.

Монетаристлар $M \times V = P \times Q$ тенгламага асосланадилар. Агар $P \times Q = ЯММ$ булса, унда тенгламани куйидагича ёзиш мумкин булади; $M = ЯММ / V$; Бу ерда, M - пул таклифи; V - пулнинг айланиш тезлиги ёки айланишлар сони; P - товар ва хизматларнинг уртача баҳоси; Q - сотилган товарлар сони.

Бунда монетаристлар пулнинг айланиш тезлигини барқарор деб ҳисоблайдилар, кейнсчилар эса аксинча нобарқарор дейдилар.

Хозирда мавжуд булган монетаристик сиёсатнинг моделлари бу икки ёндошувнинг синтез килинган вариантдир. Яъни, бу ёндошувларнинг ижобий жихатларини кушиб узида акс эттирган монетаристик сиёсатнинг вариантдир. Узок муддатли даврда монетаристик ёндошув купрок ишлатилади. Шу билан бирга қисқа муддатли даврларда эса давлат фоиз ставкасига таъсир этишдан воз кечмайди.

Ўзбекистонда пул-кредит сиёсатининг куйидаги йуналишлари мавжуд;

- давлат томонидан пул массасини олдиндан билиш, уни доимий назорат қилиш;

- Марказий банк томонидан тижорат банкларининг операцияларини пул билан таъминлаш, бунда Марказий банкнинг тижорат банкларига фоиз ҳисобида кредит бериши назарда тутилади, бу эса уз навбатида Марказий банк томонидан, умуман пул муомаласи соҳасини назорат қилишга имкон беради;

- кредит ва бюджет тизимлари уртасида узаро муносабатлар воситасини такомиллаштириш, кредит бериш, бюжет камодади шароитида пул чиқариш ҳисобига эмас, балки давлатнинг қимматбаҳо қозғаларини сотиш ҳисобига қоплаши зарур.

10.2. Давлат узининг пул-кредит сиёсатида нималарга асосланади.

Давлатнинг пулга булган талаб ва таклифи узгариши борасидаги сиёсатини монетар сиёсат деб юритилади. Бу сиёсат монетаризм назариясига асосланади. Унинг бош ғояси-иктисодий усишни бозор механизми таъминлай-ди, бу механизмнинг асосий воситаси пул, деган ҳулосадан иборат. Пулга булган талаб ва таклифни куйидаги боғланиш ёрдамида узгартириб турилиши тавсия этилади.

$$M \times V = P \times Q$$

Бу тенглик бозор иктисодиётидаги энг мухим мувозанат булиб, унга асосланиб куйидаги боғланишларни аниклаш мумкин :

- Бозордаги баҳо пул массаси билан бозорга чиқарилган товар ва хизматлар кийматига боғлиқ .

$$P^* = M \times V / P \times Q ;$$

Яъни, пул массаси бозорга чиқарилган товар ва хизматларнинг бозордаги баҳосини белгилайди. Агар;

1. $P^* > 1$ булса, пул талабга нисбатан куп булади;
2. $P^* < 1$ булса, пул талабга нисбатан кам булади;
3. $P = 1$ булса, пул массаси билан товар ва хизматлар массаси тенглашади, яъни бозор мувозанатлашади.

Биринчи холда нарх ошган булади ва пул кадри пасаяди, иккинчи холда эса аксинча, пул массаси камайган булади ва тулов кризиси юзага келади.

- муомалада булиши зарур булган пул массаси товар ва хизматлар массаси билан пул харакати-пул оборот тизимига боғлиқ;

$$M = P \times Q / V ;$$

Муомала учун зарур булган пул массасини давлат узи белгилаган курс буйича олтинга мувофиқлаштирилган холда муомалага чиқаради ва шу давлат доирасида харакат килади. Муомалада товарлар билан таъминланмаган пулнинг пайдо булиши инфляцияни билдиради. Пул кадрсизланганда муомаладаги пул купайиб унга нисбатан товар ва хизматлар камайиб кетади. Пул бирлигининг харид кучи унга сотиб олиш мумкин булган товар ва хизматлар миқдоридан камаяди, унинг натижасида уларнинг баҳоси усади. Бу эса уз навбатида пулнинг валюта курсини пасайтиради, чунки унга нисбатан бошка валютага купрок товар сотиб олиш мумкин булади.

Давлат уз харажатларини коплаш учун пул эмиссиясини жорий килиб уни купайтириб муомалага ташлаши мумкин. Лекин уни товар ва хизматлар массаси билан таъминлай олмайди. Бунинг натижасида пул инфляцияси кучайиб боради. Демак, коғоз пуллар олтинга, чет эл валютасига нисбатан кадрсизланади. Бинобарин пул миқдори асосан ишлаб чиқариш холатида, нархга, пул обороти тизимига боғлиқ булиб унга нисбатан давлат жиддий ёндошади. Иктисодиётни тартиблаш учун муомаладаги пул миқдорини узгартириб уни нормал холга келтириб туради. Бу ишни Марказий банк амалга оширади. Монетаристлар иктисодиётга амалий жихатдан ёндошиб пул массасини 3 - 5 фоиз оширишни тавсия этишади.

Агар молия барча хужалик субъектларини узига тегишли пул маблағлари хусусидаги алоқаларни англатса, кредит, узга мулки булган пулни карзга олиб, ишлатиш борасидаги муносабатларни билдиради ва бозор муносабатларининг бир унсири хисобланади.

Кредит деганда вақтинча уз эгалари кулида буш турган пул маблағларини бошкалар томонидан маълум (худуд) муддатга ҳақ тулаш шарти билан карзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан

муносабатларни тушуниш керакдир. Кредит муносабатлари икки субъект уртасида юзага келади; бири пул эгаси, яъни карз берувчи, иккинчиси пулга мухтож, яъни карз олувчи.

Карз берувчи карздорга айланиши ва бунинг акси ҳам руй беради. Айни бир субъект бир вақтнинг узида ҳам карз берувчи ҳам карз олувчи булиши мумкин. Масалан, банк аслида пул эгаси билан карз олувчи уртасида воситачи, айни вақтда унинг узи буш пулни карзга олади ва сунгра уни бошкаларга карзга беради.

Кредит субъектлари хар хил, буларга корхона, фирма, ташкилот, муассаса, давлат ва турли тоифа ахоли киради. Кредит объекти хар кандай пул эмас, балки вақтинча буш турган эгаси томонидан ишлатилмай ва карзга берилиши мумкин булган пулдир. Буш пул уч хил булади:

- 1) Тадбиркорлар ёки катта пулдорлар кулидаги пул, яъни пул капитали;
- 2) Ахоли кулидаги пул - эртами кечми эҳтиёжни кондириш учун тупланган пул, эгаси кулида капитал эмас, балки истеъмолни кондириш воситаси;
- 3) Давлат ихтиёридаги пул. Бу ҳам пул капитали (Давлат корхонаси учун) ҳам умумий истеъмол пулдир.

Хуллас, жамиятдаги пул ресурслари харакатининг нотекист булиши, бир кисм пулнинг буш қолиб, карз фондига айланиши учун имкон булади. Албатта, бу ходиса буш пулнинг таклифини билдиради. Аммо, кредит пайдо булиши учун пулга талаб ҳам булиши зарурдир. Бу талабни иктисодиётнинг узи юзага чиқаради.

10.3. Банклар ва уларнинг бозор иктисодиётидаги вазифалари.

Молия бозоридаги операциялар молия муассасалари воситасида амалга оширилади. Бундай муассасаларга турли хил банклар, биржалар, депозитарийлар, сугурта компаниялари, инвестиция фондлари, агентликлар киради.

“Банк” тушунчаси қадимий франсузча *banq* ва *banca* сузларидан келиб чиққан булиб, “сарроф курсиси, дукони” деган маънони англатади. Бундай тушунча тарихчиларнинг тахминан 2000 йил муқаддам фаолият курсатган банкирлар хақидаги маълумотларида ҳам мавжуд.

Пул муносабатларининг ривожланиши банкларни юзага келтирган. Банк иктисодиёт иштирокчиларининг пул юзасидан булган алоқаларига хизмат қилувчи институт (муассаса)дир. Пул билан боғлиқ хизматларни курсатувчи ташкилотлар куп, аммо уларнинг марказида банклар туради. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тугрисида” қонунида банк нима деган саволга қуйидагича жавоб топиш мумкин:

Банк - тижорат ташкилоти булиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир.

Ўзбекистондаги банк тизими Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, акциядорлик коммерция банклари ва хусусий банклардан иборатдир.

Банклар пул оламини харакатга келтирувчи мотор - юрак, пул билан буладиган ҳисоб-китобларни амалга оширади. Ҳамма пул туловлари

(трансфертлар) банклар оркали утади. Банклар куйидаги ишларни амалга оширади:

- пул ва кимматбахо буюмларни омонатга олиб, саклаб беради;
- пул билан буладиган хисоб-китоб опрецияларини, хусусан пул тулаш ишларини бажаради;
- чет эл валютасини сотади ва сотиб олади;
- уз кулидаги пулни кайтаришлик, фоизлик ва муддатлик шарти билан унга (мухтожларга) карз (ссуда)га беради, яъни кредит билан шугулланади;
- уз пулига акция сотиб олиб, уни бошка сахога жойлаштиради;
- бизнес юзасидан маслахат беради ва хоказо.

Банк иши пул оламида буладиган бизнесдир. Банк бизнеси фойда топиш мақсадида юритилади.

Молия ва кредит операцияларининг асосий қисмини камраб оладиган кредит тизимининг ҳал қилувчи бугини банк тизимидир. Банклар жуда қадимий ва анча кенг тарқалган кредит муассасалари гуруҳи бўлиб, улар кредит-молия хизматларининг аксариятини бажаради ҳамда моҳиятига қура кенг соҳали муассаса ҳисобланади. Банкларнинг анъанавий операциялари тупланиб қолган маблағларни ҳақ тулаш, муддатлилиқ, қайтариш шарти билан ссудага жалб қилиш, шунингдек ҳисоб-китобларни амалга оширишдан иборат.

Халқ хужалигининг ҳар қандай тармоғи қаби кредит тизими ҳам тарқибий қисмларни, босқичма-босқич пастдан юқорига томон тузилишини ташкил этишга, яъни марказий бошқарув бугини ва қуйи (иш бажарувчи) органларни ажратишга эҳтиёж сезди. Қуйи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида бошқарув органи кредит муассасаларининг фаолият курсатишини назоратга олиши, улар ишини таҳлил қилиши ҳамда кредит тизими тухтовсиз ва пишиқ-пухта ишлаши учун мавжуд таъсир этиш дастаклари оркали тизим фаолиятини керакли изга солиши, халқ оборотига кредит - ҳисоби самарадорлигини таъминланиши, кредит операцияларининг ҳажми асоссиз равишда кенгайиб ёки қамайиб кетишига йул қуймаслиги керак.

Марказий Банкнинг монополлик мавқеи унинг мамлакатдаги пул ва пировард натижада иқтисодий барқарорлик учун алоҳида жавобгар эканлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, Марказий банк айни пайтда бошка, жумладан, банкларнинг банки, давлат банки, миллий олтин-валюта захираларини бошқарувчилик вазифаларини ҳам бажаради. Марказий банк узининг бутун фаолиятини зиммасида турган вазифаларни сифатли ва самарали адо этадиган даражада уюштиради. Умумий пул хужалик айланмасида Марказий банкнинг монополлик мавқеи унга пул муомаласини назоратида саклаб туришга имкон беради, пул миқдори назоратсиз қупаймаса, унинг харид қобилияти ҳам пасайиб кетмайди.

Бундан ташқари, тижорат банклари Марказий банкда уз қиска муддатли ва урта муддатли мажбуриятларидан муайян фоиз ҳажмида энг кам захира деб юритиладиган фоизсиз омонатларни саклашга мажбур.

Марказий банк нақдсиз тулов айланмасини техник тарзда бажариш учун соф банк хизматларини тақдим этади. Банклар бу хизматлардан иктисодиётнинг турли субъектлари уртасида тулов айланмасини йулга қуйиш учун фойдаланади.

Марказий банк банклар фаолиятини назорат қилишда узининг минтакавий булинмалари орқали кредит муассасаларидан мажбурий равишда ахборот, ойлик ҳисобот ва йиллик якуний баланс маълумотларини тақдим этиши асосида қатнашади.

Кредит муассасаларининг бўйсинишига қараб банк қонунчилиги ҳамда кредит тизимининг пастдан юқорига томон тарқибий тузилишига мувофиқ тарзда банк тизимини икки асосий: бир босқичли ва икки босқичли турга ажратиш мумкин.

В) Бу тизим банклар уртасида ёнлама алоқа бўлишини, уларнинг операциялари ва адо этадиган вазифаларини универсаллашни қузда тутати. Бир босқичли банк тизими доирасида барча кредит муассасалари, жумладан, Марказий банк ҳам, ягона босқичда туради ҳамда миқозларга кредит - ҳисоб хизмати қурсатишда бир хил вазифаларни бажаради. Тузилишининг бундай тамойили асосан иктисоди суёт ривожланган мамлакатларга, шунингдек бошқарувнинг тоталитар, маъмурий бўйруқбозлик тартиблари ҳукм сураётган мамлакатларга ҳам ҳос.

Ўзбекистонда банк тизимини қайта қуриш мустақил давлат иктисодий сиёсатининг муҳим йуналишларидан бири бўлди. Юқорида қайд этилганидек, ҳужалиқ механизмини бир маромда фаолият юритишини барқарор ишлайдиган банклар миллий тизимини тақазо этади. Бундай тизим эмиссия банки ва тижорат банклари тармоғини уз ичига олади. Мустақиллик қулга қиритилгунга қадар Ўзбекистон ҳудудидаги банк муассасалари СССР банк тизимининг тарқибий қисмига мансуб эди. Бу банклар бозор қоидалари асосида ишлайдиган банклар миллий тизимини тақдим эта олмасди. Шундай қилиб, мустақиллик қулга қиритилгач, Ўзбекистон Республикасида банкларни ислох қилиш муаммоси уша пайтда ишлаб турган банкларни шунчаки қайта қуриш ва қайта ташқил этишдангина иборат бўлмай, балки сифат жиҳатидан бутунлай янги банк тизимининг туб асосларини яратиш ва қуриш заруратини тугдирар эди.

С) Мазкур тизим банклар уртасидаги узаро муносабатларнинг икки: бўйига (вертикаль) ва энига (горизонталь) йуналишда тузилишига асосланади. Вертикал - раҳбарлик қилувчи, бошқарувчи марказ ҳисобланган Марказий банк билан қуйи бугинлар - тижорат ва ихтисослашган банклар уртасидаги бўйсиниш муносабатлари, горизонталь-турли қуйи бугинлар уртасидаги тенг ҳуқуқли шериклик муносабатлари тушинилади. Марказий банк фақат миқозларнинг икки тоифаси - тижорат ва ихтисослашган банклар ҳамда давлат тузилмалари учун том маънода Марказий банк бўлиб қолади, бинобарин, банклар банки ва кредит - молия хизматлари бозорини тартибга солиб туриш ҳамда фаолият қурсатишини назорат қилиш мақсадида банк муассасалари ишини бошқариш вазифаси устунроқ мавқеига эга.

Узбекистон тижорат банкларининг ривожланишида банк соҳасини монополиядан чиқаришга интилиш кузатилди. Дастлабки боскичда бу ҳол асосан иктисодиётнинг алоҳида тармоқларига хизмат киладиган банклар ташкил этишда намоён бўлди. 1995 йилда акциядорлик тижорат “Алокабанк”, Акциядорлик тижорат “Тошсаноатуйжойбанк”, Узбекистон акциядорлик тижорат инвестиция банки “Саёхатинвест банк” махсус давлат акциядорлик - ипотека “Замин” банклари ташкил этилди. “Узагросаноатбанк” акциядорлик тижорат банки “Пахтабанк” ихтисослашган тижорат акциядорлик банкига айлантирилди. Собик “Узагросаноатбанк” ҳамда “Узсаноатқурилиш банк” ни майдалаштириш натижасида миқдорларини янги ташкил этилган банкларга утқизиш туфайли мамлакат банк тизими доирасида активлар ва пасивларни тақсимлаш ҳам тегишли равишда узгарди. Шунга қарамай учта йирик банк Ташки иктисодий фаолият Миллий банки, “Узсаноатқурилиш банки” ва “Пахтабанкнинг” улуши 1995 йил охирига келиб барча банклар кредит қуйилмаларининг 75 фоизини ташкил этди.

Ислохотнинг дастлабки боскичида, **ихтисослашган** тижорат банкларининг пайдо бўлишига сабаб тармоқ хусусиятига қура қорхоналарнинг жамланиш зарурияти ҳамда уларни мақсадли молиялашни яхшилаш ва узаро ҳисоб-китобни яхшилаш эди. Шу билан бирга ихтисослашган тижорат банклари сонининг қупайиши ресурсларни жалб қилиш имкониятларини торайтириб қуйди. Уларнинг депозит ва кредит фаолиятини керакли даражада деверцификациялашни таъминламади. 1995 йилда ихтисослашган кредит молия муассасаларни ташкил этишга фаол киришилди.

Бундай муассасалар бозор иктисодиётидаги мамлакатларда мавжуд бўлиб, банклар билан бир қаторда давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Шундай йуналиш объектив хусусиятга эга бўлиб, уни молия муассасаларининг турли-туман қуринишлари уртасида кредит соҳасини тақсимлаш зарурати тақазо этган эди. “Бизнес фонд”, “Мадад” сугурта компанияси, “Узбекинвест” Миллий сугурта компанияси, Хусусий сугурта ва инвестиция компаниялари сингари ихтисослашган молия кредит муассасалари ташкил этилди.

Устав капитали энг кам миқдорининг уз вақтида қайта қуриб чиқилганлиги банк соҳаси учун муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу эса банк назорати талабларига жавоб беради. 1995 йилда тижорат банкларининг умумий устав капитали 56 фоиз ўсди. Янги банкларнинг пайдо бўлиши ҳамда ишлаб турган тижорат банкларининг устав капитали миқдорининг қупайиши натижасида ана шундай ўсиш рўй берди. Фонд бозори ҳуқуқий негизларининг шаклланиши ва 1995 йилга келиб хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи бошланганлиги тижорат банкларининг қимматли қозғалар билан бўладиган операцияларга жалб этиш учун шарт-шароит яратди. Хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичини фаоллашуви туфайли қорхоналар ва тижорат банклари акцияларининг бирламчи бозори қенг ривож топди.

10.4. Жахон банк тизими ривождаги йуналишлари.

а) Жахон банки тизими мураккаб, зиддиятли йулдан ривожланиб бормокда, бирорта асосий йуналишни алохида ажратиб курсатиш кийин. Шундай булса хам, бу сохадаги асосий тамойиллар хакида гапирганда, банкларнинг кушилиб кетиши ёки бир-бирини ютиб юбориши хисобига уларнинг йириклашуви жараёни биринчи навбатда назарда тутилади. Бу тамойил барча мамлакатларда бирор-бир тарзда намоён булмокда. Дунёнинг энг йирик унта банки орасида факат Франциянинг Gkydit Agkucoly банки дехкончилик сохасига инвестиция берувчи аник ихтисосга эга. Бошка хамма банклар узларининг дастлабки йуналишларини аллакачон узгартириб юборган. Масалан, Буюк Британия молия бозорида чет эл банклари булимларининг куплиги унинг хусусиятига айланиб колган. Уларнинг куплари бу мамлакатда 19 асрдаёк урнашиб олишган. Уша пайтда Лондон дунёнинг молиявий маркази эди. Утган асрнинг олтмишинчи йилларидаёк Лондонда Франциянинг учта банки уз булимини очган эди. 1914 йилда 20 тадан купрок банкларнинг идоралари ишларди.

Америка банклари хам 1990 йилларнинг бошларида узаро кушилиш ва бир-бирини ютиб юборишни кучайтириб юборишди. 1991 йилда 47 штат ва Колумбия округи кабул килган штатлараро банк конунига кура уз штати худудида “Бегона” штат депозитларини кабул килишга рухсат берилганидан сунг шундай булди. Колифорния штатининг очилиши бу сохада айникса мухим эди. Тинч океан минтакасига, шу жумладан Японияга якинлиги туфайли купгина банклар учун бу штатнинг имкониятлари айникса катта. Нью-йоркдаги иккита йирик банк Chymical Bank билан Manifyctгкукс Nanovuk Bank нинг, шунингдек Sycgкity Pacific Сокрокation билан Bank of Амуkика нинг бирлашуви билан катта кушилиш деб аталган жараён бошланади.

Японияда энг йирик икки банк - Tokyo ва Mitshbishi бирлашгач дунёдаги энг зур банк тизилмалари руйхатининг бошида турувчи банк пайдо булди.

Америкалик олимлар - Дейв Филлипс ва Кристин Пейлвелнинг тадкикотларига караганда, бошка банкларда кулга олувчи ёки ютиб юборувчи банклар 100 дан ортик филиалга ва 4 миллиарддан купрок активга эга булган энг йирик банклар жумласига киради. **Кулга утаётган** банклар эса кулга олувчи банклардан кичикрок (1 млрд. долларга якин активларга эга ва 50 тадан купрок булимга эга). Аммо, одатда, уртача банклардан каттарокдир. Банкларнинг кушилиш микёси улар фаолиятининг самарадорлигига зарар етказмаган тарзда кай даражагача етиши мумкин ? - деган мантикий савол тугилади. Америкалик олимлар мана шуни аниклашга багишлаб бир талай асарлар ёзишди. Уларнинг хулосаларига кура, кичикрок банк (Америкача “улчов” билан активларнинг киймати 100-500 млн.доллар булган банк) самарали ишлайди ва тармокдаги энг йирик банклар билан бемалол ракобат кила олади. Шу жихатдан Шеффернинг иши диккатга сазавордир. У активларнинг киймати 1 млрд. доллардан ортик булган банклар узаро

кушилганда хатто янги банкнинг турлари ва булимлари узгармаган тақдирда ҳам жами чикимлари 50 фоиздан ҳам кам камаяр экан. Бирок, активларнинг жами киймати 50 млрд. доллардан ошадиган банклар узаро кушилганда чикимлар арзимас даражада кискаришини ҳам аниқлашди.

В) Уз маблагини имкони борича диверсификациялаш (кенгайтириш) жахон банк тизимининг бошка муҳим томонидир. Масалан, Британиядаги Midland банкининг (Honkong Bank) ва Америкадаги Makiny банки биргаликда бу банк Лондондаги NSBC Holdings гуруҳига кириб, ҳаммалари биргаликда 1995 йил якунига кура “Thy Bankук” журналининг анъанавий рейтингда биринчи уринни олди). Анъанавий банк фаолияти билан турдош тармоқларга жадал кириб бориш жараёни аср бошидаёқ бошланган. 1909 йилда тузилган компания кейинроқ банкнинг чет эл бозорига кириб олишда асосий курул булди. 1958 йилда M. Gland шу вақтга келиб тузилган узининг шуъба банки билан биргаликда хаки булиб-булиб туланадиган товарлар сотиб олиш учун қарз бериш билан шугулланувчи фирманинг ҳамма акцияларини сотиб олди. Ташки экспанцияни кучайтириш учун банк 1965 йилда 3 та банк - “Amko Bank” (Нидерландия), Dyttschy Bank (Германия) ва Society гунукалу (Бельгия) билан мустахам алоқа урнатди. Мазкур банкларнинг Европа маслахат кумитаси номини олган битими акциялари бирон-бир тарзда айирбошлашни кузда тутмаган булса ҳам кейинги йилларда халқаро майдонда банкларнинг янада якин кооперациялашуви учун асос яратди.

Япония банкларининг халқаро экспанцияси 70 йилларнинг охирларида бошланди. Бу ходисанинг боиси : мамлакатнинг барча етакчи банклари дунёнинг асосий марказларида, шунингдек Япон корпорацияларининг стратегияси нуқтаи назаридан алоҳида ахамиятга эга булган (мамлакатларда) минтакаларда (Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари, АКШ Гарбий соҳили, Австралияда) булимлар очган эди. Бу экспанция бир неча устун йуналишлар буйича давом этди.

Биринчиси дунёнинг турли минтакаларига инвестиция куйувчи Япон транс миллий корпорацияларга хизмат қилиш. Бу йуналиш Япон банкларининг ички банк бизнесига кириб олиб, булим ва шуъба компаниялар очилиши ҳамда молиявий ночор ахволга тушиб қолган маҳаллий банкларни сотиб олиш йулидан борди.

Иккинчиси Нью-Йорк, Лондон, Цюрих каби йирик молия марказларида жахон ссуда капитал бозорида йирик операциялар утказиш.

Учинчиси Япония учун “кизикарли” мамлакатлар билан иктисодий ҳамкорликни ривожлантириш чунончи, қупчилик Япон банклари Хитойда ваколатхоналар ва шуъба компаниялар очиб, йирик инвестиция лойихаларини молиялашда қатнашмоқда.

С) Банклар фаолиятини дерегуляциялаш жараёни учинчи жахоншумул тамойилдир. 70-йиллар охирида АКШ да фуқароларнинг омонатлари ҳафвсизлиги даражасини ошириш мақсадида жамгарма депозитлари буйича фоиз ставкасининг юқори чегарасини қутаришдан бошланган. Бу жараён молиявий хизматларнинг бутун соҳасига ёйилди. Янги

конунлар туфайли банклар миџозларга операцион депозитлар, шунингдек истеъмол ва тижорат кредитининг турли вариантларини таклиф этиш хукукини олади. Шу билан бирга турли кимматли коғозлар операциялари утказилди. Дунёдаги бошка етакчи мамлакатлар масалан, Австралия, Канада, Англия ва Япония хам 80-йилларда дерегуляция амалиётига кушилди.

Жахон банк тизими ривожланишининг асосий тамойиллари ана шундай. Уларни тахлил этиб чиқариладиган умумий хулоса куйидагича:

Замонавий банк тизими мураккаблашиб йириклашиб бормокда. Унда соф классик “банкча” хусусиятлар бошка молия муассасаларининг хусусиятлари билан кушилиб кетмокда.

Банкларнинг ривожини бутун дунёда давом этаётган иктисодий интеграция тамойилини акс эттиради. Бу жараённинг банк ишида намоён булиши натижаларини ривожланган мамлакатлар мисолида урганиш оркали уз банк тизимини эндигина вужудга келтираётган мамлакатлар хатоларга йул куймай, бундан буёнги тараккиёт концепциясини окилона амалга оширишлари мумкин булади, деб уйлаймиз.

Мавзуга оид тестлар:

1. Кредит тизими нима?

- А) Пулнинг банкларда жамғарилиши;
- Б) Банклардаги пулларнинг халқ хўжалиги тармоқларига фойдаланиш учун тақсимланиши;
- В) Банклар томонидан фойдаланиш учун бериладиган пуллар устидан назорат қилиш;
- Г) Молия-кредит муассасалари мажмуи.

2. Банклар нима билан шуғилланади?

- А) Миџозлар билан ҳисоб-китоб қилиш ишлари билан;
- Б) Ўзларининг қимматбаҳо коғозларини сотиш ва сотиб олиш билан;
- В) Пулларни сотиш ва сотиб олиш билан;
- Г) Корхоналар ўртасидаги нақд пул билан ва ҳисоб-китоб ишлари бўйича пул ўтказиш билан.

3. Банк куйида кўрсатилган операцияларнинг қайси бири билан шуғилланади?

- А) Пассив операциялар билан;
- Б) Актив операциялар билан;
- В) Пассив ва актив операциялар билан;
- Г) Нақд пулсиз бўладиган операциялар билан.

4. Кредит қандай тамойилларга асосланади?

- А) муддатлилиқ, қайтаришлиқ, кафолатланганлиқ, мақсадлилиқ, ҳақ тўлашлиқ;
- Б) муддатлилиқ, кафолатланганлиқ, мақсадлилиқ, ўзаро келишув;
- В) қайтаришлиқ, кафолатланганлиқ, муддатлилиқ, мақсадлилиқ, ҳақ тўлашлиқ, тақсимлаш;
- Г) барча жавоблар тўғри.

5.Кредит турлари:

- А) банк кредити, хўжаликлараро кредит, тижорат кредити, истеъмом кредити, ипотека кредити, давлат кредити, халқаро кредит;
- Б) халқаро кредит, банк кредити, лизинг, факторинг, фарфейтинг;
- В) банк кредити, истеъмом кредити, ипотека кредити, давлат кредити, лизинг, факторинг;
- Г) барча жавоблар тўғри.

6. Банк тизими икки босқичли бўлиб:

- А) марказий банк ва тижорат банкларининг тармоқ отган шаҳобчаларини;
- Б) Халқ банки, Давлат банкини;
- В) Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ва Марказий банкини;
- Г) Ипотека банки, Инвестицион банкларни ..... ўз ичига олади.

Кискача хулосалар.

1. Пул-кредит сиёсати асосан ишлаб чиқаришда инфляцияни ва ишсизликни камайтириш мақсадида муомиладаги пуллар миқдорини узгартиришга қаратилган. Пул-кредит сиёсатларини амалга оширишда фоиз ставкаси, мажбурий банк захиралари ва очик бозордаги операциялар каби воситаларидан фойдаланилади.

2. Давлат томонидан олиб бориладиган пул-кредит сиёсати асосан куйидагиларга асосланади. Яъни, монетар сиёсат. Бу сиёсат монетаризм назариясига асосланиб, унинг бош гоёси - иқтисодий устишни бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул деган хулосадан иборат.

3. Молия бозоридаги операциялар молия муассасалари воситасида амалга оширилади. Буларга турли хил банклар, биржалар, депозитарийлар, сугурта компаниялари, инвестиция фондлари ва агентликлар қиради. Буларнинг ичида энг асосийси булиб банклар ҳисобланади. Банк - тижорат ташкилоти булиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир. Республикада Марказий банк - акциядорлик тижорат банклари, хусусий банклар ва қўшма банклар фаолияти курсатади.

4. Жаҳон банк тизими ривожланиши жуда мураккаб ва зиддиятли йулдан бормокда. Шунинг учун ҳам бу соҳада бирор-бир йуналишни аниқ курсатиш қийин бўлсада унинг асосий тамойилларига, яъни банкларнинг қушилиб кетиши ёки бир-бирини ютиб юбориши ҳисобига йириклашуви, уз маблагларини иложи борица диверсификациялаш, уз фаолиятини дерегуляциялаш каби тамойилларга тухталиб утилади.

Таянч иборалар.

Пул-кредит сиёсати, тулик бандлик, инфляция, барқарорлик, очик бозордаги операциялар, кимматбаҳо коғозлар, ҳазина, харид қилиш,

Марказий банк, тижорат банклари, фоиз ставкаси, мажбурий резерв нормаси, инвестиция, монетар сиёсат, кейнсчилар назарияси ва тенгламаси, монетаристлар тенгламаси, аҳоли истеъмол харажатлари, соф экспорт, пул таклифи, пулнинг айланиш тезлиги, пулга булган талаб ва таклиф, пул эмиссияси, пул инфляцияси, кредит муносабатлари, карз берувчи, карз олувчи, омонат, валюта, молия операциялари, монополлик мавкеи, бир босқичли банк тизими, вертикал ва горизонтал йуналишда ташкил қилинган банклар, ихтисослашиш ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Давлат томонидан олиб бориладиган пул-кредит сиёсатларининг асосий максадлари ва вазифалари нималардан иборат.
2. Пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари ва улардан фойдаланиш механизмини изоҳланг.
3. Арзон пул ва қиммат пуллар сиёсатлари нималардан иборат.
4. Реал ишлаб чиқариш ҳажми ва турли иқтисодий даврлардаги нархлар динамикасига пул-кредит сиёсати қандай таъсир қурсатади.
5. Банк томонидан бериладиган (қайтарилган) ссудалар шароитида пул массасининг қупайиш (қамайиш) механизмини изоҳланг.

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С.: ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург.: Судоистроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С. “Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Уқитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. -Т.: “Мехнат”. 1997

11-Мавзу: IS-LM модели.

- 11.1. Макроиктисодий мувозанат ва унга эришиш йуллари.
- 11.2. IS эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

11.3. LM эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

11.4. IS-LM модели ва ундаги мувозанат.

11.1. Макроиктисодий мувозанат ва унга эришиш йуллари.

Бозор иктисодиёти шароитида макроиктисодий мувозанатга эришишнинг роли ва ахамияти бенихоя каттадир. Макроиктисодий мувозанат мамлакат иктисодиётининг тугри ёки нотугри йулдан бораётганлигини курсатувчи омиллардан бири булиб хисобланади. Чунки, иктисодиётда булаётган доимий узгаришлар хар кандай мамлакатни хам иктисодий мувозанатдан чикариб юбориши мумкин. Яъни, бирор бир кечаётган жараён мутаносибли, мувозанатли булса, уни бир маромда фаолият курсатаётган организм деб тушунамиз ва аксинча ундаги хар кандай силжиш унинг мукобиллигининг бузилиши деб каралади.

Иктисодий тизимлардаги бундай огиш товарлар ва хизматлар такчиллигини ёки ортикча ишлаб чикарилганлигини, инфляция, ишсизлик ва шунга ухшаш бошка салбий ходисалар сифатида намоён булади. Улар иктисодиёт самарадорлигининг пасайишига ва ахоли турмуш тарзини тушиб кетишига олиб келади. Шу сабабли хам иктисодий мувозанат муаммоларини тадкик килиш энг мухим вазифалардан бири булиб хисобланади.

Иктисодий мувозанат миллий иктисодиётни шартли равишда барча истеъмолчи ва ишлаб чикарувчи бирликларининг узаро богликлиги сифатида куз олдимизга келтирсак, унда мувозанат шундай холатки, қачонки улар уртасида карама-каршилиқлар булмайди ва ресурслар, товарлар ва даромадларнинг доиравий айланиши узлуксиз равишда амалга ошишини таъминлаши шарт. Миллий даражадаги ёки макроиктисодий мувозанат пулда ифодаланган жами талаб ва таклифни, иктисодиётни пулли ва моддий мутаносиблигининг мос келишини кузда тутуди. Бу миллий хужалиқни идеал холати булади, уни доимий саклаб туриш мумкин эмас.

Жахон амалиёти иктисодий мувозанатга эришишнинг икки асосий усулини ишлаб чиккан:

1. Нархлар талаб ва таклифларини тартибга солиб турувчи бир-бирига боглик булган бозорлар ёрдамида (товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи бозорлари) мувозанатлашади.
2. Моддий, меҳнат ва молиявий балансларни тузиш йули билан келажакда талаб ва таклифнинг хажмларини, шунингдек, нархларнинг узини хам урнатувчи давлат режалари ёрдамида мувозанатлашади.

Аралаш иктисодиёт мамлакатларида макроиктисодиётнинг асосий усули бозор хисобланади. Шу билан бирга давлат хам сезиларли даражада рол уйнайди. У маъмурий ҳуқуқий ва иктисодий аралашув чегараларидан фойдаланиб жами талаб ва таклифнинг узгаришига ва шу орқали макроиктисодий мувозанатга хам бевосита ёки билвосита таъсир этади. Буни авволамбор мамлакатда иктисодий барқарорликга эришмасдан туриб амалга ошириб булмайди. Шунинг учун барча ривожланган мамлакатларда иктисодий барқарорликга эришишга катта ахамият берилади. Чунки

иктисодий баркарорлаштириш ислохотларини амалга ошираётган барча мамлакатларда энг долзарб ва кийин хал килинадиган вазифадир.

Назария ва жахон амалиётида баркарорлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг икки асосий ёндошуви ишлаб чиқилган:

1. Монетар;
2. Таркибий.

Монетар ёндошув тарафдорлари иктисодиётда товар пул мувозанати бузилишининг асосий сабаби булган инфляцияни асосан муомалада пул массасининг ортикчалигидан келиб чиққан деб ҳисоблашади. Шунинг учун улар томонидан таклиф килинаётган чора тadbирлар пул таклифини чеклашга қаратилган. Жумладан, давлат харажатларини, биринчи навбатда ижтимоий дастурларни кескин қисқартириш, пул эмиссиясига ва давлат заёмларига катъий чегара урнатиш, иш хаки узишини чеклаш, тadbиркорлик фаолиятига янада кенгрок йул очиб бериш.

Монетаристлардан фаркли равишда таркибий баркарорлаштириш тарафдорлари инфляцияни бутун инкирозий воқеаларнинг бош сабабчиси деб ҳисобламайдилар. Шунинг учун уларнинг таклифлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш ёрдамида нархлар узишининг олдини олишга қаратилган. Бунда улар давлат томонидан тарибга солиш усулларига муҳим аҳамият беради.

11.2. IS-эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

Иктисодиётдаги мувозанат ёки товар пул мувозанитига эришишда инвестиция ва жамгармаларнинг ЯММ билан боғлиқлиги тушунтирилади. Бу боғлиқлик шуни курсатадики, банклар фоиз ставкаларини пасайтириб бориши билан ЯММ хажми ҳам қупайиб боради. Яъни, миллий иктисодиёт молиявий “кислородни” қупрок олиш натижасида ЯММ ишлаб чиқариши ҳам қупайиб боради. Ушбу назарияни атокли иктисодичи Хейк тadbик қилганлиги учун унинг номи билан юритилади. IS - эгри чизиги эса Хейк эгри чизиги дейилади.

Умуман IS-эгри чизиги товар ва хизматлар бозорида вужудга келадиган даромадлар даражаси ва фоиз ставкаси уртасидаги муносабатларни билдиради. Буни тушуниш учун биз товар ва хизматларга булган талабни, яъни, “Кейнсиан хочи”ни қараб чиқамиз. Бунда авваломбор биз режалаштирилаётган харажатлар миқдорини, яъни, кейнсиан хочини олиш учун режелаштирилаётган харажатлар миқдорини ташкил қилувчи омилларни қуриб чиқамиз. Режалаштирилаётган харажатлар уй-хужалиқлари, фирмалар ва давлатнинг товар ва хизматларини сотиб олишга мулжаллаган харажатлар миқдоридан иборат. Хақиқий харажатлар режалаштирилган харажатлардан, яъни, бирор бир фирма режалаштирилмаган инвестициялар миқдорини оширишга ёки қамайтиришга қарор қилган вазиятлардагина фарк қилади.

Фараз қилайлик, иктисодиёт ёпик иктисодиётдан иборат, соф экспорт нолга тенг. Биз режалаштирилаётган харажатлар миқдорини (E), истёъмол

(C), режалаштирилган инвестициялар (I) ва давлат харажатлари (G)нинг йигиндиси оркали топишимиз мумкин.

$$E = C + I + G$$

Демак, кейнсиан хожи даромаднинг (Y) режалаштирилаётган харажатларга боғликлигини акс эттирар экан. Бу тенгламага биз истеъмол функциясини кушсак: $C = C(Y - T)$.

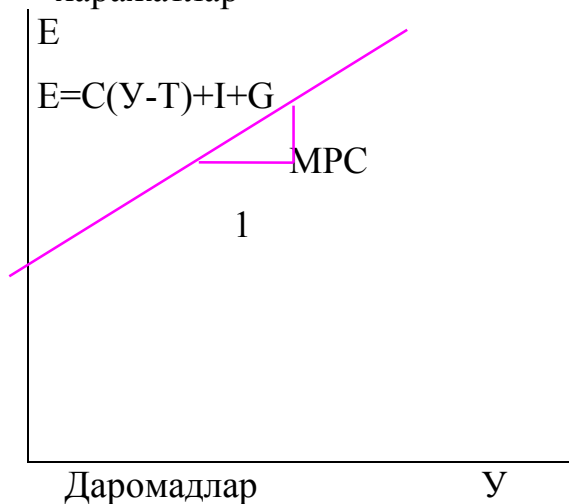
Истеъмол функцияси курсатаяпдики, истеъмол ихтиёридаги даромадлар микдорига боғлиқ экан (Y - T). Бундан ташқари режалаштирилган инвестициялар микдори (I = I) шаклида қайд қилинган бўлсин ва бюджет сиёсати давлат харажатлари ва солиқлари микдори - узгармаган ҳолда қолсин: $G = G$; $T = T$. Бу тенгламаларни бирлаштирсак, қуйидаги тенгламага эга бўламиз: $E = C(Y - T) + I + G$;

Қуйидаги расмда режалаштирилаётган харажатлар графикда даромад функцияси шаклида берилган. Бу тугри чизик ижобий силжишга эга. Чунки, юқори даромадлар даражаси юқорирок истеъмол даражаларига, яъни, режалаштирилаётган харажатларнинг юқорирок даражасига олиб келади. Чизикнинг эгилиши истеъмолга чегаравий мойилликни билдиради - MPC. Яъни, даромадларни 1 сумга оширганда режалаштирилаётган харажатларнинг канчага ошишини курсатади.

11.1-чизма.

Даромад функцияси сифатида режалаштирилаётган харажатлар.

Режалаштирилаётган харажатлар

Мувозанатдаги иқтисодиёт. Биз биламизки, иқтисодиёт хақиқий харажатлар режалаштирилган харажатларга тенг бўлган шароитда мувозанатга эришади. Бизга маълумки ЯММ курсаткичи икки ёқлама маънога эга: яъни, иқтисодиёт агентлар даромади ва ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиб олишга кетган харажатлардан иборат. Шунинг учун у нафақат жами даромадлар, балки товар ва хизматларга қилинган харажатлар микдорига тенглашади. Биз мувозанат шароитини қуйидагича ёзамиз, яъни, хақиқий харажатлар тенг режалаштирилган харажатларга $Y = E$;

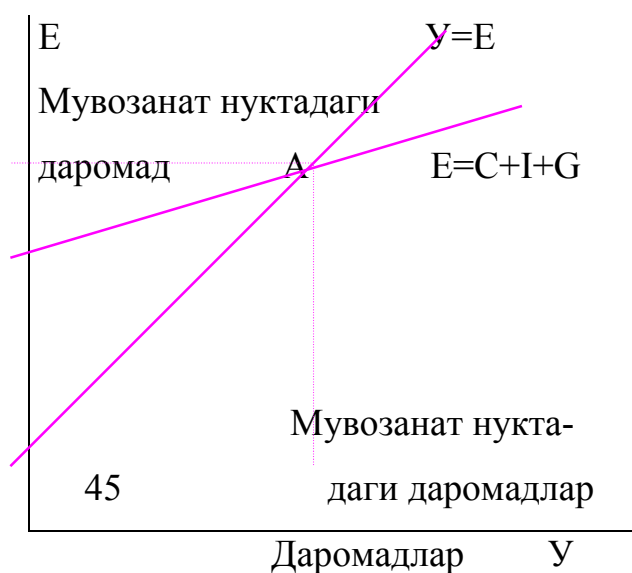
Кейинги расмдаги 45 градусли бурчак хосил килган чизик ушбу шароит бажарилишини курсатадиган нуктани билдиради. Агарда биз режалаштирилган харажатлар функциясини кушсак, диаграмма кейнсиан хочи шаклига келади. Иктисодиёт мувозанатга А нуктада эришади. Яъни, режалаштирилган харажатлар функцияси графиги 45 градусли бурчак хосил килган чизик билан кесишган вазиятда.

Кейнсиан хочи IS-LM моделини тузишдаги биринчи гишт булиб хисобланади. Кейнсиан хочи модели шунинг учун ҳам керакки, яъни у мавжуд

11.2-чизма.

Кейнсиан хочи.

Режалаштирилаётган харажатлар

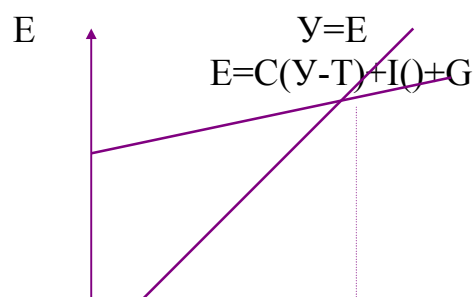

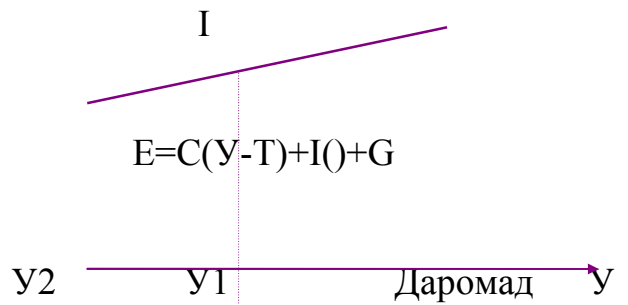
режалаштирилган инвестициялар даражаси шароитида иктисодиётдаги даромадлар микдорини аниклаш имконини беради. Аммо, у хаддан ташқари йириклаштирилган, яъни режалаштирилган инвестиция даражаси қайд қилинган. Олдинги мавзуларда қурдикки, режалаштирилаётган инвестициялар микдори фоиз ставкаси, яъни инвестиция лойихаларини молиялаштириш учун олинadиган кредитларга сарфланган харажатлар билан аникланади. Фоиз ставкаси канча юкори булса, инвестиция қилишни хоҳловчилар ва режалаштирилаётган харажатлар шунча кам булади. Харажатларнинг камайиши даромадлар даражасининг тушиб кетишига олиб келади. Шундай қилиб, инвестициялар функцияси ва кейнсиан хочи асосида фоиз ставкаси ва даромад даражаси уртасида тесқари боғлиқлик урнатилади.

11.3-чизма.

В.Кейнсиан хочи

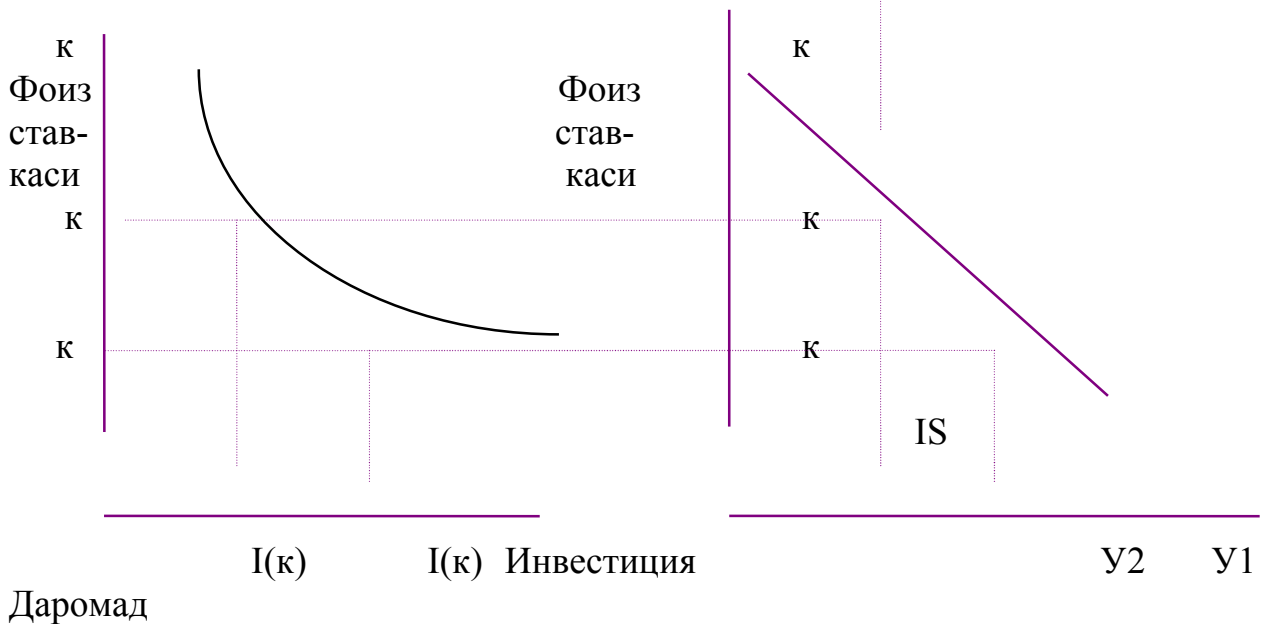
Режалаштирилаётган харажатлар

C.IS эгри чизиги.

А. Инвестиция функцияси

11.3. LM -эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

LM эгри чизиги узгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоиз ставкаси ва даромадлар даражаси уртасидаги узаро боғлиқликни тушуниш учун фоиз ставкасининг оддий назариясини қараб чиқамиз. Бу назария “тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси” дир.

Тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси - бу кейнсианчилар фоиз ставкаси назариясини оддий шарҳлаб беришдан иборат. IS эгри чизигини ташкил қилишда кейнсиан хочи асос булганидек, тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси ҳам LM эгри чизигини ташкил қилиб пул воситалари реал захираларига талаб ва таклиф фоиз ставкасини аниқлашни тушинтириб беради. Реал пул воситаларига таклифдан бошаймиз. Агарда M пул таклифини, P-нархлар даражасини билдирса, M/P эса пул воситаларининг реал захираси миқдорини курсатади.

$$(M/P)^s = \bar{M}/\bar{P}$$

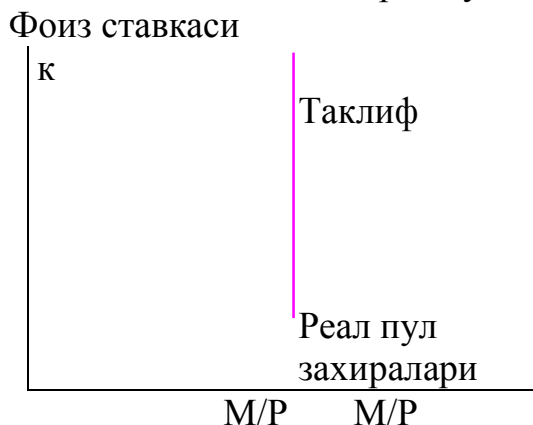
Бу ерда, M- пул таклифи даражасини билдиради.

P - нарх даражаси ҳам ушбу моделда ташки узгарувчилар миқдорини курсатади.

Бу фаразлар шуни билдирадики, яъни реал микдордаги пул таклифи фоиз ставкасига боғлиқ бўлмаган вазиятни курсатади. Шунинг учун биз реал пул воситалари таклифини графикда курсатаётганимизда вертикал эгри таклифига эга бўламиз.

11.4-чизма.

Реал микдорда пул воситалари захираси таклифи.

Энди реал микдордаги пул воситалари захирасига талабни қараб чиқамиз. Инсонлар қулида пулни саклашади, чунки пул тез алмаштириш хусусиятига эга. Тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси курсатадики пулга бўлган талаб микдори фоиз ставкасига боғлиқ. Фоиз ставкаси нақд пул воситаларини қулда ушлаб туришнинг альтернатив харажатлари микдорини билдиради. Яъни, сиз фоиз олиб келмайдиган нақд пулларни қулда ушлаб турган шароитда йукотадиган пул микдорини билдиради. Ноннинг нархи нон талаби микдорига таъсир қилганидек, нақд пулларни қулда ушлаб туриш микдори ҳам пул захираларига талаб микдорига таъсир курсатади. Шунинг учун фоиз ставкаси ошганда, инсонлар бойликларини пул шаклида камроқ ушлаб туришга ҳаракат қилади.

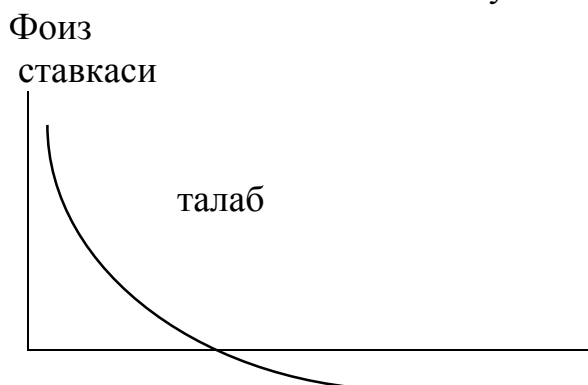
Реал пул захираларига талабни қуйидаги қуринишда ёзамиз:

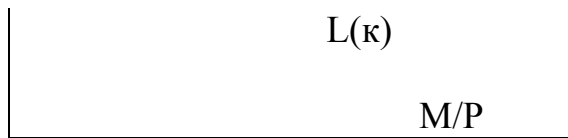
$$(M/P) = L(k)$$

Бу ерда: $L(\ )$ -функцияси пулга талаб микдорини билдиради. Бу тенглама курсатаптики, пулга бўлган талаб микдори фоиз ставкаси функциясини билдиради. Кейинги графикда фоиз ставкаси ва реал пул захиралари микдорига талаб тесқари боғлиқликга эга. Чунки, юқори фоиз ставкаси пулга талаб микдорининг камайишини курсатади.

11.5-чизма.

Реал пул захираларига талаб.

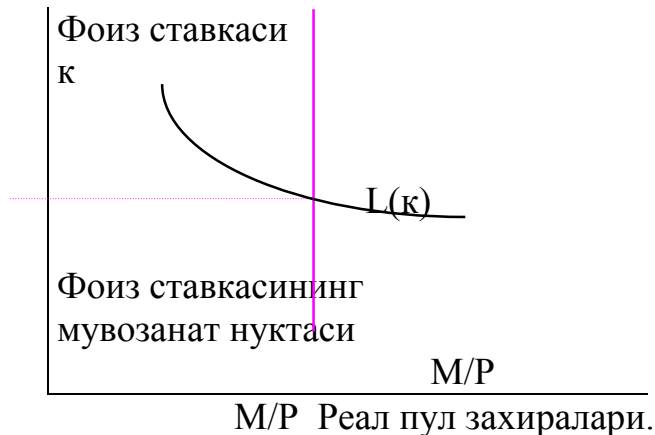

Реал пул захиралари

Фоиз ставкаси тенглигига эга булиши учун пулга талаб ва таклиф эгри чизикларини бирлаштирамиз.

11.6-чизма.

Тез (пулга) айланиши афзаллиги назарияси.

Тез айланиш афзаллиги назариясига мос равишда фоиз ставкасининг узгариши пул бозорида мувозанатга олиб келади. Фоиз ставкасининг мувозанат нуктасида пул воситалари захирасига талаб микдори таклиф микдорига тенг. Тез (пулга) айланма олиш афзаллиги назарияси, яъни пул таклифининг камайиши фоиз ставкасини оширади, пул таклифининг купайиши эса фоиз ставкасини камайтиришдан келиб чиккан.

Энди тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назариясини LM эгри чизигини ташкил қилишда фойдаланамиз. Мувозанат фоиз ставкаси - пул талаби ва таклифини тенглаштирадиган фоиз ставкаси уртасидаги боғлиқликни LM эгри чизиги ифодалайди.

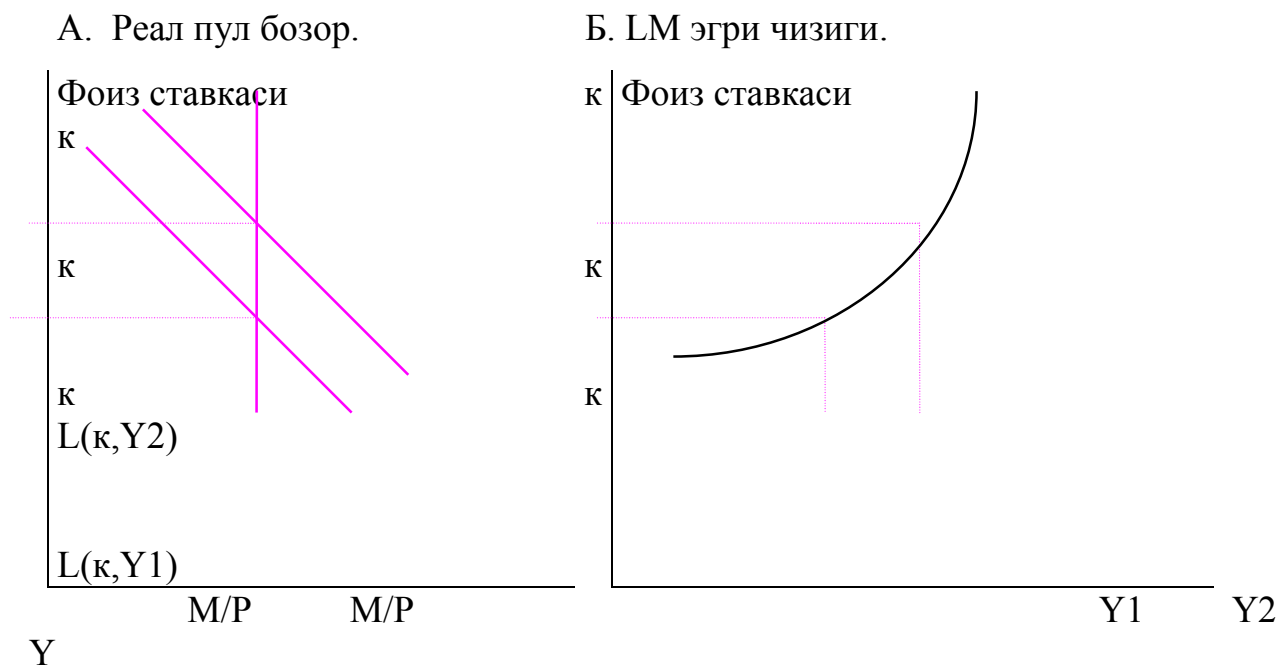
Шунгача биз фақат фоиз ставкаси реал пул захираларига булган талаб микдорига таъсир курсатади деб ҳисобладик. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, пул талаби микдорига даромадлар даражаси ҳам таъсир курсатади. Даромадлар юкори бўлса, харажатлар ҳам куп булади. Шунинг учун инсонлар купрок ишларни амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу эса уз навбатида купрок пулни талаб қилади. Шундай қилиб, даромадлар даражасининг юкорирок булиши пул талабини оширади. Бошқача айтганимизда, даромад ва пулга талаб уртасида тугри алоқа мавжуд.

Пулга талаб функциясини қуйидагича ёзамиз:

$$(M/P) = L(k, y);$$

Пул бозори ҳолатини белгиловчи курсаткичлар уртасидаги бундай узаро муносабатлар йигиндисининг графиги қуйидагича булади.

Реал пул захираси.

Даромад

А қисмидан қуриниб турибдики фоииз ставкасини пасайиши билан пулга булган талаб ошади. Шунингдек, даромадлар купайиши натижасида ҳам ошади. Бу ҳолда $L(k, y)$ юқори сурилиб $L(k, y)$ ҳолатини эгаллайди ва унда мувозанатли фоииз ставкаси ҳам усади - k, y ҳолатидан k_2 ҳолатигача қутарилади.

Шундай қилиб юқорирок даромад юқорирок фоииз ставкасига олиб келади ва буни LM эгри чизиги акс эттиради. У пул бозорида фоииз ставкаси ва даромад уртасидаги муносабатларни қурғазмали тарзда ифодалайди. Даромад даражаси қанча баланд бўлса пулга булган талаб шунча юқори ва шунга мувофиқ мувозанатли фоииз ставкаси ҳам шунча юқори бўлади.

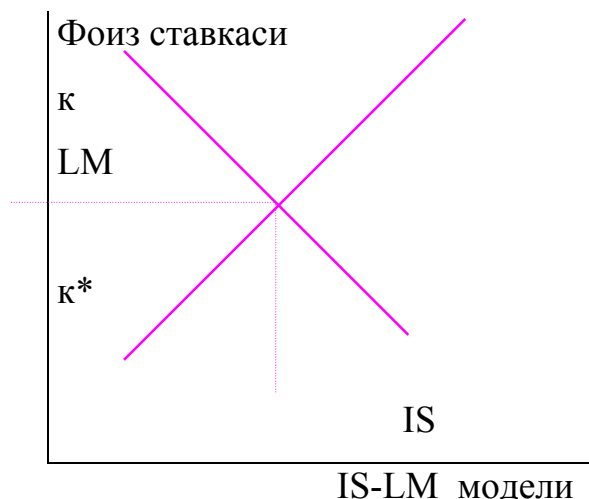
Булардан шундай хулосага келиш мумкинки IS чизиги ҳам узида икки узгарувчи, яъни фоииз ставкаси ва даромадни мумкин булган турли хил узаро боғлиқликларини акс эттиради.

11.4. IS-LM модели ва ундаги мувозанат.

Энди бизда IS-LM моделининг барча узгарувчи омиллари мавжуд. Моделнинг иккита тенгламаси:

$$(IS) \quad Y = C(Y-T) + I(k) + G; \quad (LM) \quad M/P = L(k, y);$$

Бюджет-солиқ сиёсати G ва T пул кредит сиёсати M ва нархлар даражаси P моделда узгарувчи омиллар сифатида берилган. Бу икки IS ва LM эгри чизикларини бирлашишида ҳосил буладиган графикни биз, IS-LM модели деб аташимиз мумкин.

IS - эгри чизик - бу товарлар бозоридаги мувозанат эгри чизигидир. У узида товарлар бозоридаги мувозанатни таъминловчи фоииз ставкаси k нинг ва даромад Y нинг барча узаро бирликларини курсатади, LM эгри чизиги эса пул бозоридаги мувозанат шартларини кондирувчи k ва Y нинг узаро бирлашувларини беради.

IS-LM эгри чизиклари кесишадиган нукта IS-LM моделидаги иктисодий мувозанатлик холатидир. Бу нукта узида шундай фоииз ставкаси k ни ва даромад даражаси Y ни аниқлайдики қачонки улар реал пул маблағларига булган талаб уларнинг таклифига тенг келган вазиятни ифодалайди. Яъни, маҳсулотлар пул бозорида ҳам мувозанат шартларига риоя қилинса, пулга булган умумий талаб фоииз ставкаси микдорига ёки пулнинг ишлатилиш баҳосига нисбатан тесқари боғлиқликда булади.

Шундай қилиб IS-LM модели иктисодий сиёсатнинг оқибатларини қисқа муддатли даврга макроиктисодий таҳлил қилишда жуда кенг қулланилади.

Қисқача хулосалар.

1. Иктисодий мувозанатга эришишда жаҳон амалиёти иккита усулга асосланади: нархлар ёрдамида тартибга солиб туриладиган бозорлар ва турли хил баланслар ёрдамидан фойдаланилади. Шунингдек барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг икки хил асосий ёндошуви: монетар ва таркибий ёндошувлари ишлаб чиқилган.
2. IS эгри чизиги товар ва хизматлар бозорида пайдо буладиган даромадлар даражаси ва фоииз ставкаси уртасидаги муносабатларни билдиради. Бунинг учун “Кейнсиан хочи”ни урганиш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Иктисодиёт ҳақиқий харажатлар режалаштирилган харажатларга тенг булган шароитда мувозанатга эришар экан.
3. LM эгри чизиги узгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоииз ставкаси ва даромадлар даражаси уртасидаги узаро боғлиқликни тушуниш учун “тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси”ни қараб чиқишини курсатар экан. Тез (пулга) айлана олиш

назарияси эса кейнсианчилар фоиз ставкаси назариясини изохлашдан иборат экан.

Таянч иборалар.

IS-LM модели, IS- эгри чизиги, LM-эгри чизиги, Кейнсиан хочи, тез пулга айланиш назарияси, нарх даражаси, даромад, харажат, фоиз ставкаси, реал пул захиралари, мувозанат нукта, бюджет-солик сиёсати, пул-кретид сиёсати, товарлар бозоридаги мувозанат, макроиктисодий мувозанат, товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи бозорлари ва улардаги мувозанат, монетар-таркибий ёндошув, пул эмиссияси, Хейк эгри чизиги ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Миллий даражадаги ёки макроиктисодий мувозанат нимани билдиради.
2. IS эгри чизигининг асосий узгарувчилари кандай? Ёпик иктисодиёт ва очик иктисодиёт шароитида макроиктисодий мувозанатга кандай эришилади?
3. LM эгри чизигининг асосий узгарувчилари нималардан иборат? LM эгри чизигида Кейнсиан хочи нимани курсатади? Тез (пулга) айлана олиш афзаллаги назариясини кандай тушунаси?
4. IS-LM модели кандай вазиятни ифодалайди ?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета.: 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

12-Мавзу; Иктисодий усиш.

- 12.1. Иктисодий усиш тушунчаси. Иктисодий усиш улчови; потенциал ва хакикий даромад динамикаси.
- 12.2. Иктисодий усишга таъсир этувчи омиллар.
- 12.3.Иктисодий усиш моделлари.

12.1. Иктисодий усиш тушунчаси. Иктисодий усиш улчови; потенциал ва хакикий даромад динамикаси.

Иктисодий усиш - бу объектив конуният булиб, ахолининг усиши, ФТТ жараёнлари, ишлаб чиқариш хажмининг маълум бир вақт давомида усиши каби жараёнлар билан боғланган. Иктисодий усиш жами таклифнинг усишини билдиради ёки бошқача суз билан айтганимизда потенциал жами ишлаб чиқариш хажмини билдиради. Шундай қилиб иктисодий усиш нафақат ишлаб чиқаришнинг усишини, балки иктисодиёт потенциалининг усишини билдиради.

Иктисодий усишда нафақат мамлакат реал даромадларининг усишини, шунингдек жон бошига тугри келадиган реал даромадларнинг усиши ҳам тушинилади.

Иктисодий усиш икки хил усул билан аниқланади ва улчанади.

Биринчи усул, ЯММ ни (ЯИМ, СММ) утган даврга нисбатан узгариши сифатида аниқланади ва мамлакатнинг умумиктисодий имкониятлари харақатини аниқлаш учун ишлатилади.

Иккинчи усул, реал ЯММ ни (ЯММ, СММ) утган даврга нисбатан ахоли жон бошига узгариши сифатида аниқланади.

Иктисодий усишни аниқлаш ва асослаб бериш жараёнида қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- 1) Иктисодий усишни улчаш;
- 2) Усиш омиллари;
- 3) Иктисодий усиш моделлари.

Миллий иктисодиёт усишини улчашда жами даромадларнинг (махсулотларнинг) ҳар хил индикаторларидан фойдаланиш мумкин. Умумий усиш даражаси аслида ЯИМ микдори билан белгиланади. Шунингдек бу курсаткичлар микдори ва ҳал қилаётган вазифасига қараб ЯММ ёки МД ҳам булиши мумкин. Бу курсаткичларнинг бари бир-бирига жуда ҳам яқин. ЯММ ҳам ЯИМ каби ушбу мамлакат ахолиси олаётган даромадлар микдорини курсатади. Шунинг учун ҳам уни ахоли жон бошига тугри келадиган даромадлар динамикаси ва даражасини аниқлаётганда фойдаланиш мумкин. Иктисодий усиш назарияси ва моделларида умумий макроиктисодий курсаткичларнинг фарқи унчалик катта ахамиятга эга эмас. Чунки, уларнинг фарқи иктисодий усиш чегараси ва омиллари усиш даражасини таҳлил қилишда ҳал қилувчи жараён булиб ҳисобланмайди.

Иктисодий усиш назариясида даромадларни олишдаги умумий курсаткичлар таркиби одатда истеъмол ва инвестицияларга булинади.

$$I : Y = C + I ;$$

Давлат харажатлари ва соф экспорт курсаткичлари ҳам истеъмол ва инвестицияларга булинади. Абсолют микдордаги курсаткичлар динамикаси Y_t (t-вақт индекси) ва жон бошига тугри келадиган курсаткичлар биргаликда усиш жараёнини билдиради. Истеъмол хажми C_t иктисодиётнинг провард

максадини ва яшаш даражасини ошишини билдирса, инвестиция эса I_t ресурс имкониятларининг узиши ва техник янгиликларнинг моддийлашишини билдиради. Истеъмол ва инвестиция уртасида етарлича карама-каршилиқ мавжуд, чунки жорий истеъмол микдорининг ошиши иктисодий узиш потенциали имкониятларини кискартиради.

Узишнинг барча имкониятлари реал микдорда, яъни доимий нархларда каралади. Аксинча, номинал курсаткичда уларнинг динамикаси нафақат узиш даражасини, балки инфляцияни курсатган булар эди.

Хар бир курсаткич буйича уч хил микдордаги динамикани тахлил қилиш мумкин.

1. Абсолют курсаткич: масалан, реал ишлаб чиқариш Y_t ;
2. Абсолют қушимча узиш: масалан, ишлаб чиқаришнинг ошиши.

$$Y_t = Y_t - Y_{t-1} ;$$

3. Қушимча узиш даражаси: масалан, ишлаб чиқаришнинг қушимча узиши Y_t .

Иктисодий узиш суръатлари қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

- а) базис узиш суръати = Y_i / Y_0 ;
- б) занжирли узиш суръати = $Y_i / (Y_{i-1})$;

Қушимча узиш суръатлари эса:

- а) базисли қушимча узиш суръати = $(Y_i - Y_0) / Y_0$;
- б) занжирли қушимча узиш суръати = $(Y_i - Y_{i-1}) / Y_{i-1}$:

Хар бир мамлакат иктисодий узишга интилади, чунки иктисодий узиш, биринчидан миллий маҳсулот ҳажмини ва даромадни қупайишини, иккинчидан ресурслардан самарали фойдаланишни, учинчидан янги-янги эҳтиёжлар ва имкониятларнинг пайдо булишига, туртинчидан халқаро бозорларда мамлакат обрусининг ошишига олиб келади.

Иктисодий узиш усулларида тугри ва уз жойида фойдаланиш қатта аҳамиятга эгадир. Масалан, мамлакат харбий салоҳиятини аниқлаш ва ривожлантириш муаммоси каралаётганда иктисодий узишнинг биринчи усулидан, мамлакат аҳолисининг турмуш фаолияти такқосланаётганда иккинчи усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, Хиндистонда етиштирилган ЯММ Швейцарияда етиштирилган ЯММ дан 70 % га қуп, аммо аҳолиси яшаш даражаси буйича Хиндистон аҳолиси Швейцария аҳолиси яшаш даражасидан 60 мартагача қам.

12.2. Иктисодий узишга таъсир этувчи омиллар.

Иктисодий узиш авволем бор фойдаланилаётган ресурсларнинг сони ва сифатига, шунингдек фойдаланилаётган технологияга боғлиқ. Агарда каралаётган омиллар ва иктисодий узиш таркибий қисмлари яхлитлаштирилган булса иктисодий узишни экстенсив ва интенсив узишга булиш мумкин. Агарда фойдаланаётган ресурслар микдори узгармай қолган ҳолда ишлаб чиқариш усса тулик интенсив омиллар ҳисобига амалга ошган ҳисобланади.

Умуман олганимизда иктисодий узиш бир нечта омиллар таъсирида амалга оширилади. Яъни:

1. Табиий ресурслар сони ва сифати;
2. Мехнат ресурслари сони ва сифати;
3. Асосий капитал хажми;
4. Технология ва бошкалар.

Ушбу омилларнинг барчаси ишлаб чиқришга бевосита таъсир курсатади. Бу эса иктисодий усиш истикболларини белгилашда ишлаб чиқариш функцияларидан кенг фойдаланиш имконини беради. Яъни, иктисодиётдаги ишлаб чиқариш омиллари микдорининг кушимча усиш суръатлари ($\dot{K}/K$ ва $\dot{L}/L$) ва техника тараққиёти натижасида уларнинг умумий унумдорлигини кушимча усиш суръатларига ($\dot{A}/A$) боғлиқ холда махсулот ишлаб чиқаришнинг кушимча усиш суръатини ($\dot{Y}/Y$) хисоблаш имконини беради:

$$\dot{Y}/Y = \alpha (\dot{K}/K) + (1 - \alpha) \dot{L}/L + \dot{A}/A \text{ ёки}$$

Ишлаб чиқариш хажмининг кушимча усиш суръати тенг капитал хажми пульюс мехнат хиссаси пульюс омиллар умумий унумдорлиги кушимча усиши хиссаси.

Бунда коэффициент α ишлаб чиқарилган махсулотда капитал хиссасини, $(1 - \alpha)$ - мехнат хиссасини курсатади. Фараз қилайлик, миллий махсулотда капитал хиссаси 0,3 ни, мехнат хиссаси эса $1 - 0,3 = 0,7$ ни ташкил этса, унда капитални ($\dot{K}/K$) ва мехнатни ($\dot{L}/L$) 10% га кушимча усиши ишлаб чиқариш хажмининг хам 10 % га кушимча усишига олиб келади. ($0,3 \times 10\% + 0,7 \times 10\% = 3\% + 7\% = 10\%$) Яъни, экстенсив омиллар хисобланади. Аммо, иктисодий усишни таъминловчи интенсив омиллар ҳамма вақт хам кадрланган ва иложи борича улардан фойдаланишга ҳаракат қилинади. Шунинг учун хам давлат иктисодий усишни қуллаб-қувватлаш мақсадида, фан-техниканинг истикболли йуналишларини белгилаш, ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, солиқ механизми ва тизимини иложи борича ихчамлаштириш каби ишларни олиб бормокда.

Хусусан, республикамизда фан-техника ютуқларидан самарали фойдаланишни Республика фан-техника кумитаси олиб боради. Яъни, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини ривожлантириш ва натижаларни ишлаб чиқаришга зудлик билан қуллаш мақсадида йирик-йирик лойиҳалар ишлаб чиқилган ва шунингдек ушбу кумита томонидан ҳар йили бир нечта маҳаллий ва халқаро олимпиада, конференция, коллуквиум ва энг яхши илмий ишлар қурик танловлари утқазилиб турилади.

Бундан ташқари республика таълим тизимида кескин янгиликлар қилинмокда. Яъни, республикада миллий кадрларни етиштириш мақсадида қуп босқичли “Кадрларни тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Ушбу дастурга асосан ёшларни халқаро жаҳон бозорлари талабига жавоб берадиган даражада уқитиш ишлари амалга оширилмокда. Яъни, лицей, коллеж, бакалавратура, магистратура, аспирантура ва докторантураларда уқитини таъминлаш, ёшларни халқаро даражада тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун республика “Умид” “Устоз” ва шунингдек бошка фондларнинг фаолият олиб бораётганлигини келтириб утишимиз мумкин.

Иктисодий усишга мамлакатнинг солик тизими ҳам сезиларли таъсир килади. Солиқка тортиш ставкаларини камайтириш ва амортизацияга ажратмаларнинг усиш томон узгариши инвестициялар хажмини купайтиради ва шу орқали иктисодий усишни рағбатлантиради.

Кейинги йилларда ижтимоий ва экологик муаммоларни кучайиши деярли барча мамлакатларда иктисодий усиш энг аввало аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг шарти сифатида қаралмоқда. Чунки, иктисодий усиш суръатларини таъминлаш зарурлиги сабабли ривожланган мамлакатларда амал қилган иктисодий усишнинг микдорий назарияси уз урнини иктисодий усишнинг сифат назариясига бушатиб берди. 70 йиллар охирларидан бошлаб жаҳонда муҳим ривожланиш гоёси табора тарқалиб бормоқда. Унинг асосий максоди келажак авлодлар эҳтиёжини, яъни экология жихатдан чеклашлар ва аҳолининг қамбағал катламлари эҳтиёжини ҳисобга олишдир.

Яъни, давлат сиёсати иктисодий усишнинг қуйидаги муаммоларини ҳал этишга йуналтирилган:

- истеъмол даражаси юқори булган иктисодиётнинг барқарор ҳолатини таъминлашга қаратилган омонат жамғариш миёёрларини танлаш;
- аҳоли усишини тартибга солиш;
- фан-техника тараккиётининг экологик жихатдан хавфсиз ютуқларини жорий этиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш.

Иктисодий усишнинг ижтимоий йуналтирилганлиги кучайиб бориши билан иктисодий назария ва амалиётда халқ фаровонлиги тушунчаси жамият ижтимоий-иктисодий тараккиётининг энг муҳим мезонлари сифатида янада аниқланмоқда ва кенгайтирилмоқда.

Агарда илгарилари уни моддий таъминланганликнинг микдорий курсаткичлари акс эттирган булса, ҳозирда биринчи уринга уртача умр қуриш, улим даражаси, шу жумладан болалар улими, ишсизлик даражаси, даромадлар тенгсизлиги, таълим даражаси, атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва бошқа шу қаби курсаткичлар қуйилмоқда. Яъни, иктисодий усиш шахснинг ривожланиб бориши учун шароит яратиб бериши лозим.

Иктисодий усишнинг салбий оқибатларидан бири булиб аҳолини ижтимоий, мулкӣ табақаланиши кучайиши ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлат аҳоли турли катламларини химоя қилиш максодида ижтимоий сиёсатларни олиб боради.

Давлат ушбу ижтимоий сиёсатларни олиб боришдан олдин аҳоли дараомадлари микдорини аниқлайди. Аҳоли даромади иш хақи, дивидентлар ва фоизлардан, шунингдек трансферт туловларидан ташқил топади. Даромадларнинг кенгрок маъноси пулсиз ёки имтиёзли нархларда аҳоли оладиган товарлар ва таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой коммунал хужалиги, транспорт ва бошқа хизматлар қуринишидаги туловларни ҳам уз ичига олади.

Иш хақи, дивидентлар ва фоизларни ишлаб чиқаришда бевосита қатнашганлар даромадларни тақсимлаш натижасида оладилар. Давлат даромадларни тақсимланишига иш хақининг энг қам микдорини қонуний

равишда урнатиш оркали таъсир курсатади. Энг кам иш хаки ушбу мамлакатда таркиб топган турмуш шароитига боғлиқ булиб, энг кам истеъмол бюджети асосида аниқланади.

Давлат даромадларнинг қайта таксимланишини асосан икки хил таянч омиллар ёрдамида амалга оширади:

1. Солиқ тизими;
2. Трансферт дастурлари.

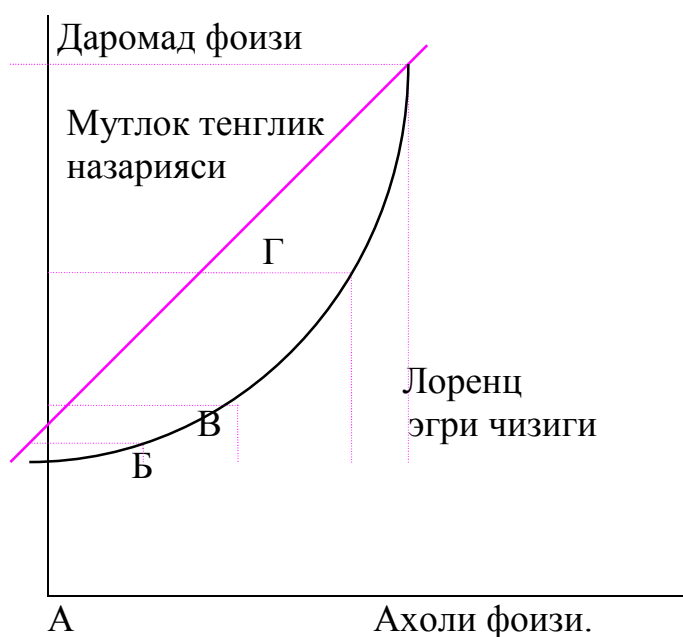
Давлат трансферт дастурларидан ташқари яна бир катор нодавлат ва жамоат дастурлари ҳам мавжуд. Давлат ва нодавлат ташкилотлари трансферт дастурларини барча турлари ягона бир мақсадга, яъни аҳоли даромадларини тенглаштиришга йуналтирилган.

Даромадлар таксимланишининг тенгсизлигини ифодалаш учун куп холларда Лоренц эгри чизиги диаграммасидан фойдаланилади.

Бу чизма туртбурчак қурилишида булиб, унинг горизантал томонида-аҳоли хиссаси (фоизи), вертикал томонида-даромад хиссаси (фоизи) курсатилган. Агар жамиятда даромад мутлоқ баравар таксимланган деб фарз қилсак, яъни 20 % аҳоли жами даромаднинг 20 % га, 40 % - 40 % га эга булса, унда мутлоқ тенгликнинг бу вазиятини ифодаловчи чизик биссектриса қурилишига эга булар эди.

12.1-чизма.

Лоренц эгри чизиги.

Аммо, ҳаётда аҳоли уртасида даромадларни таксимланиши бир хил эмас. Масалан, агар аҳолининг 20 % А нукта билан белгиланган даромадларнинг озгина қисмини олса, аҳолининг 40 % Б нукта билан белгиланган қисмини олади ва хоказа. Бундай ҳолатда даромадни ҳақиқатда таксимланишини билдирувчи чизик Лоренц эгри чизиги деб аталади. Биссектриса ва Лоренц эгри чизиги уртасидаги узилиш ёки майдон қанча катта булса, даромад таксимланишининг тенгсизлик даражаси шунча юқори булади. Бу узилиш катталиги тенгсизлик даражасини ифодалайди.

12.3. Иктисодий усиш моделлари.

Иктисодий усиш моделлари узлуксиз ёки дискрет вариантларда ёзилиши мумкин. Биринчи ҳолатдаги Y_t , I_t , C_t , K_t , L_t , W_t узгарувчи моделлари вақтнинг узлуксиз функцияси ҳисобланади. Иккинчи ҳолатда бу микдорлар вақтнинг кетма-кетлиги сифатида қаралади. Агарда модел реал статистик маълумотлардан ташкил топса ва амалий ҳисоб-китобларда фойдаланилса, у ҳолда уни дискретной қилиш осон, чунки статистик маълумотлар ҳар доим узлуксиз эмас, балки дискретдир.

Иктисодий усиш моделларининг умумлаштирилган “каркаси”ни қуйидагича ёзиш мумкин. Ушбу каркасдаги ҳар бир аниқ моделни тузаётганда айрим қушимча узгарувчилар, чеклашлар, иктисодий шароитлар ва имкониятлардан фойдаланиш мумкин.

$$Y_t = F(K_t, L_t, t); \quad (1)$$

$$Y_t = C_t + I_t; \quad (2)$$

$$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t; \quad (3)$$

$$I_t = \alpha_t Y_t; \quad (4)$$

$$W_t = \beta K_t. \quad (5)$$

Ушбу моделлар нисбатининг маъноси қисқача қуйидагилардан иборат:

- (1) ишлаб чиқариш функцияси формуласи: бу ерда t га боғлиқ ҳолда моделда техник тараққиётни тасвирлашни киритиш мумкин;
- (2) даромадларни истеъмол ва инвестицияга тақсимлашни курсатувчи асосий макроиктисодий айният;
- (3) вақтинчалик инвестиция бўлмаган вазиятда инвестиция ва уни чиқиб кетишини ҳисобга олган ҳолда капитал ҳажми динамикасини ҳисоблаш формуласи;
- (4) жамғариш нормаси (α_t) орқали даромадлар ва инвестицияларни боғлаб турувчи айният;
- (5) чиқиб кетишнинг доимий нормаси (β) шароитида капитални чиқиб кетишини ҳисоблаш формуласи.

Ушбу тизимдаги энг асосий формула бўлиб ишлаб чиқариш функцияси (1) ҳисобланади.

(1)-(5) модели биринчи марта 1956 йили Р. Солоу томонидан таклиф қилинган эди. Унинг турлича қуришинишлари ва усулларидан ҳозирги кунда ҳам кенг фойдаланилиб келинмоқда. Солоу моделида ишлаб чиқариш функцияси (1) ишлаб чиқариш омилларининг энг сунги натижасини билдиради ва унда капитални жамғаришда инвестицияларга қилинган қушимча харажатлар капиталдан фойдаланишдаги қушимча самараларни қопламай қолган вазиятда тухтатилади. Солоу модели пайдо бўлгунча иктисодий усишни курсатадиган модел бўлиб Харрод-Домар модели (1939, 1946) ҳисобланган. Уларнинг моделида усишни таъминлайдиган асосий омил бўлиб доимий капитал қайтими усиши ҳисобланган. Солоу модели Харрод-Домар моделига нисбатан иктисодий усишни изохлашда қушимча курсаткичларга эга.

Демак, Харрод-Домар моделида усишни таъминлайдиган асосий омил бўлиб капитал жамғариш ҳисобланар экан. У 1920-50 йиллардаги иктисодий

усишларни кузатишларда кул келган, аммо кейинги йиллардаги кузатишларга тугри келмай колган. Унинг асосий мохияти:

1. Капитал унумдорлигининг доимийлигини, $v = dy/dk$;
2. Доимий жамгариш нормаси, $a = I/Y$;
3. Капитал чикиб кетиши мумкин эмаслиги, $W = 0$;
4. Инвестицион узулиш хам нолга тенг, $dk(t)/dt = I(T)$;
5. Модел техник тараккиётни хисобга олмайди;
6. Ишлаб чикариш меҳнат харажатларига боглик эмас, чунки меҳнат ресурслари камёб хисобланмайди.

Капитал унумдорлигининг доимий хусусияти, агарда меҳнат камёб ресурс хисобланмаса Леонтьевнинг ишлаб чикариш функциясидан иборат булади. $Y(t) = \min ((aL(t); dK(t))$;

Моделда даромадларнинг усиш тезлиги инвестиция билан пропорционалдир. $dy/dt = VI(t) = VAU$;

Даромадларни кушимча усиши dy/Ydt вақт билан доимийдир ва α в га тенг. U жамгариш нормасига ва капитал унумдорлигига пропорционал. Харрод - Домар моделида инвестиция (I) ва истеъмол (C) хам шундай даражада усади. Бунда истеъмол билан инвестиция уртасидаги карама каршиликлар шундан иборатки, яъни жамгариш нормаси (α) канчалик юкори булса, истеъмолнинг усиш нормаси хам шунчалик юкори ва унинг бошлангич даражаси шунчалик кам булади. Бу карама-каршиликни хал килиш учун истеъмол тугрисида доимий равишда кушимча маълумотларга эга булиш керак.

Агарда ишлаб чикаришнинг талаб килинаётган усиш даражаси ахоли сони ва бандликнинг усиш даражасидан юкори булса, меҳнат камёб омил булиб хисобланмайди. Яъни, бунда меҳнатни капитал билан алмаштириб булмаса ва шунингдек техник тараккиёт хам булмаса ушбу моделда меҳнат лимитловчи омил булиб хисобланиши мумкин. Умумий усиш даражаси меҳнатга килинган харажатларнинг усиш даражасига тенглашади, жон бошига истеъмол ва жамгариш даражалари эса усишдан тухтайди. Хозирги даврда иктисодий усишни таъминлашда техник тараккиёт, меҳнат ва капиталнинг сифати, бир-бирини алмаштириши ва биргаликда фаолият курсатишлари асосий ресурс ва омил булиб хисобланади. Шунинг учун хам ушбу омилларни хисобга олмайдиган усиш назариясида, яъни, усишнинг асосий манбаи булиб, капитални физик жамгариш, усишни доимий равишда тартибга солиб турувчи омил булиб хисобланади. Жамгариш нормаси эса аста-секинлик билан иккинчи планга тушиб колади.

Иктисодий усишни тарифлайдиган бошка бир модел булиб Р.Солоу модели хисобланади. Харрод -Домар моделига нисбатан Солоу модели макроиктисодий жараёнларнинг айрим томонларини туликрок очиб беради. Яъни, биринчидан бу моделда ишлаб чикариш функцияси тугри чизикдан иборат эмас ва унумдорликнинг камайиб бориши каби хусусиятларга эга. Иккинчидан, модел асосий капиталнинг чикиб кетишини хисобга олади. Учинчидан, Солоу модели меҳнат ресурслари ва техник тараккиёт динамикаси ва уларнинг иктисодий усишга таъсирини хисобга олади.

Туртинчидан, бу ерда купгина холларда истеъмол даражасини максималлаштириш вазифаси куйилади ва хал килинади.

Биз Солоу моделини тулик изохлаб бермокчи эмасмиз, балки унинг асосий йуналишилари, хусусиятлари ва хулосаларини келтириб утмокчимиз.

Солоу моделининг куриниши ва хусусиятлари:

1. Ишлаб чикариш функцияси куйидаги куринишга эга:

$Y=F(K,L)$; бу ерда Y - ишлаб чикариш ёки даромад; K - капитал; L - мехнат.

Масштаб кайтими доимий $F(ZK,ZL) = ZF(K,L)$. Омиллар унумдорлиги ижобий, аммо камаювчи булиб хисобланади: $Y'_k > 0$; $Y'_l > 0$; $Y''_{kk} < 0$; $Y''_{ll} < 0$.

2. Капиталнинг W чикиб кетиш микдори унинг микдорига K пропорционал:

$W = \beta K$. бу ерда β чикиб кетиш нормаси.

3. Жамгариш нормаси доимий ва инвестиция I эса αY га тенг.

4. Даромадлар Y истеъмол ва инвестицияга буланида: $Y=C+I$;

5. Бандлар сони L эса n даражада доимий усади.

6. Мехнатни тежайдиган техник тараккиёт g даражага эга, яъни бир ишчига g даража билан бирга усади.

Кискача хулосалар.

1. Мамлакат иктисодий усиши икки хил усулдан фойдаланган холда аникланар экан. Биринчиси, мамлакатда етиштирилаётган махсулотларни утган даврга нисбатан солиштириш ва иккинчиси, мамлакатда етиштирилган махсулотларни утган даврга нисбатан ахоли жон бошига солиштириш оркали аникланар экан.

2. Иктисодий усишни аниклаш ва асослаб бериш жараёнларида куйидагиларга эътибор берилар экан: иктисодий усишни аниклаш, усиш омиллари, иктисодий усиш омиллари ва бошкалар. Иктисодий усиш суръатлари базисли усиш суръатлари, занжирли усиш суръатлари, кушимча базисли ва занжирли усиш суръатлари ёрдамида аникланади.

3. Кейнсианчилар иктисодий усишни биринчи навбатда талаб омилларига боғлашади ва улар таъкидлашича давлат фискал ва пул-кредит сиёсати оркали уни бошкариб туриши мумкин. Иктисодий теория тарафдорлари таъкидлашича иктисодий усиш авваламбор таклиф омилларига боғлашади, яъни олдиндан уйланган солиқ тизими оркали рағбатлантирилиб борилади деб хисоблашади. Купгина иктисодчилар фикрича иктисодий усиш давлатнинг индустриал сиёсатини ташкил килишда катнашишига олиб келади.

4. Иктисодий усиш фойдаланилаётган ресурсларнинг сони ва сифатига хамда технологияга боғлиқ экан. Агарда буларни яхлитлаштирилса улар экстенсив ва интенсив усишга булинади. Ишлаб чикариш ресурслар микдорини узгартирмаган холда усса интенсив омиллар хисобига амалга ошган хисобланади. Иктисодий усишга таъсир курсатадиган омилларга табиий ресурслар сони ва сифати, мехнат ресурслари сони ва сифати, капитал, технология ва бошкалар.

5. Иктисодий усиш моделлари деганда иктисодий усишни аниклашда фойдаланиладиган моделлар тушинилади. Бу моделлар бир нечта иктисодий

формулар ёрдамида изохлади. Худди шундай моделларга Р.Солоу, Харрод-Домар, Леонтьев ва бошқаларни киритишимиз мумкин.

Таянч иборалар.

Иктисодий узиш, ахолининг узиши, ФТТ, ЯММ, СММ утган даврга нисбатан солиштириш, иктисодий узиш усуллари, инсон капитали инвестицияси, инновация, экстенсив ва интенсив иктисодий узиш, иктисодий узишни улчаш, узиш омиллари, иктисодий узиш моделлари, истеъмол ва инвестиция, базисли ва занжирли узиш суръати, базисли ва занжирли кушимча узиш суръатлари, абсолют курсаткич, абсолют кушимча узиш, кушимча узиш даражаси, табиий, инсон, капитал ресурслар, технология, сифат назарияси, солиқ тизими, трансферт дастурлари, Лоренц эгри чизиги, Р.Солоу ва Харрод-Домар модели, доимий жамғариш нормаси, капитал унумдорлиги доимийлиги, инвестицион узилиш ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Иктисодий узиш тушунчаси ва уни улчаш усуллари изохлаб беринг.
2. Иктисодий узиш суръатлари кандай аниқланади ?
3. Иктисодий узишга таъсир этувчи омилларни формулар ёрдамида тушинтириб беринг.
4. Иктисодий узиш кандай салбий оқибатларга олиб келади ?
5. Иктисодий узишда Лоренц эгри чизигининг кандай алоқаси мавжуд ?
6. Иктисодий узиш моделларининг умумлаштирилган каркасини кандай ёзиш мумкин.
7. Р.Солоу ва Харрод-Домар моделларини тушунтириб беринг.

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение.: 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург. 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Изво “Дело”. 1996
7. Ёулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”.-Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996

13-Мавзу: Халқаро савдо назарияси.

13.1. Халқаро савдо ривожланишининг ахамияти ва унинг асосий қурилишлари.

13.2. Ташқи савдо контрактларини тузиш ва уларнинг турлари.

13.1. Халқаро савдо ривожланишининг ахамияти ва унинг асосий қурилишлари.

Жаҳон савдоси ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий шаклидир. Унинг кенгайиши ва чуқурлашуви натижасида капитални четга чиқариш имкониятлари юзага келди ва унга боғлиқ равишда халқаро молия-валюта кредит муносабатлари ривожланди.

Ташқи савдонинг вужудга келиши икки муҳим объектив сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, бу табиий ва ҳом ашё ресурсларининг мамлакатлар уртасида текис тақсимланмаганлигидир.

Халқаро савдо ривожланишининг зарурлигини аниқловчи иккинчи муҳим сабаб-бу турли мамлакатларда ишлаб чиқарувчи қучларнинг бир хил ривожланмаганлигидир.

Бу икки объектив сабаб ҳар қандай миллий иқтисодиётнинг такрор ишлаб чиқариши жараёнида халқаро савдонинг ахамиятини аниқлайди. 90-йилларнинг бошларида халқаро савдо ҳажми АКШда ялпи миллий маҳсулотнинг 16-18 фоизини, Германияда 30-39 фоизини ташкил этди. Шу даврда Ўзбекистон ялпи миллий маҳсулотида ташқи савдонинг улуши 10-12 фоиз атрофида бўлди.

Ташқи савдо халқаро айирбошлашнинг анъанавий шакли сифатида қуйидаги қурилишларни ўз ичига олади:

- маҳсулотларни айирбошлаш: ёқилғи-ҳом ашё маҳсулотлари, қишлоқ ҳужалиғи маҳсулотлари, саноат маҳсулотлари;

- хизматларни айирбошлаш: муҳандислик-маслаҳат хизматлари, транспорт хизматлари, туризм ва бошқа хизматлар. Ҳозирги вақтда хизматларнинг жаҳон экспортидаги ҳиссаси 30 фоиздан ошиб кетди;

- янги илмий-техник маълумотларни айирбошлаш: лицензиялар ва “ноу-хоу” лар. Улар ҳиссасига халқаро савдо оборотининг 10 фоизига яқини туғри келади.

Халқаро савдо маҳсулотлар, хизматлар ва фан-техника маълумотларини айирбошлашнинг барча қурилишлари ташқи савдо операциялари ёрдамида амалга оширилади. Улар ўз навбатида экспорт, импорт, реэкспорт ва реимпорт операцияларига бўлинади.

Экспорт операцияси-маҳсулотларни чет мамлакатларга чиқариш.

Импорт операцияси-маҳсулотни хорижий шерикдан сотиб олиш ва уни мамлакатга олиб келиш.

Реэкспорт операцияси - аввал импорт қилинган ва қайта ишлов берилмаган маҳсулотни чет элга олиб чиқиб сотиш.

Реимпорт операцияси - аввал экспорт қилинган ва у ерда қайта ишлов берилмаган маҳсулотни чет элда сотиб олиш ва мамлакатга олиб келиш.

13.2. Ташки савдо контрактларини тузиш ва уларнинг турлари.

Ташки савдо операциялари турли мамлакатлардаги шерикларнинг маълум изчилликда амалга ошириладиган ҳаракатларни ифодалайди. Бу ҳаракатлар бозорини урганиш, унинг рекламаси, сотиш тармоқларини яратиш, тижорат таклифларини урганиш, музокаралар утказиш, контрактлар тузиш ва уни бажаришни уз ичига олади. Контракт битим катнашчилари яъни, шериклар уртасидаги тижорат муносабатлари расмийлаштириладиган асосий ҳужжат ҳисобланади. Савдо соҳасидаги битимнинг бошқа бир катнашчиси шерик - контрагент деб аталади.

Ҳар қандай савдо операцияси бозорни урганишдан бошланади. Талаб ва уни кенгайтириш йуллари, нарх даражаси ва урганиш тенденцияси, ракобатнинг кескинлиги, ишлаб чиқаришнинг техник даражаси ва ривожланиш имкониятлари ва хоказолар урганилади. Контрактларни тузиш бўйича тайёрлов ишларини муҳим босқичи чет эллик шерикни аниқлаш, унинг фаолияти хусусияти ва ҳажмини, ҳукукий ва молиявий аҳолини ва ишончлилигини урганиш ҳисобланади.

Ташки савдо битим катнашчиларидан бири уз шеригини аниқлагандан сунг унга таклиф киритади. Бу таклиф “оферта” деб юритилиб, катъий ва эркин булиши мумкин.

Катъий таклиф - бу фақат бир харидорга маҳсулотни сотиш учун килинган таклиф булиб, таклиф қилган томон бу харидордан жавоб олмагунча ёки таклифда курсатилган муддат тугамагунча бошқа шерикга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эмас. Агар харидор килинган таклифга розилигини билдирса, у холда битим тузилган ҳисобланади.

Эркин таклиф - бу сотувчини боғлиқ қилиб қуймайдиган ҳамда жавоб учун муддат белгиланмаган таклифдир. Бунда сотувчи бир неча харидорга бир вақтда таклиф қилиши мумкин. Агар улардан бири сотувчига уз розилигини билдирса, у холда битим тузилган ҳисобланади.

Контрактда аниқланадиган шартларга қура улар қуйидаги гуруҳларга булинади:

- узок муддатли (3-5 ва ундан ортиқ йилга), бу объектлар қуриш, қушма ишлаб чиқариш, молларни мунтазам етказиб бериш ва шу қабилар;

- бир марталик - бу шериклар уртасида бевосита алоқаларни тез айирбошлаш мақсадида тузилади;

- муддатли - маҳсулотни катъий белгиланган вақтда етказиб беришни қузда тутди. Бу шарт бузилганда харидор контрактдан воз кечиш ҳуқуқига эга;

- маҳсус - бу лойиҳа ва монтаж ишларига, техник хизмат курсатишга, эҳтиёт қисмларни етказиб бериш ва шу қабилар юзасидан тузилади;

- чегаравий - битимнинг асосий шартларига эга булиб, улар ишларни бажариш мобайнида аниқланади;

- ниятлар ҳақида шартномалар - бунда фақат сотувчининг маълум маҳсулотларни сотиш нияти ва харидорни уларни катъий мажбуриятларсиз сотиб олиш нияти белгиланади.

Жахон амалиётида битимларни тайёрлашни енгиллаштириш мақсадида бир неча булимлар ёки қисмларни уз ичига олувчи бир шаклдаги контрактлар қулланилади:

1. Томонларни аниқлаш, яъни сотувчи ва харидор сифатида қатнашувчи қорхона ва ташкилотларнинг номи.

2. Контрактнинг предмети ёки шартнома турини ва олди-сотдига мулжалланган маҳсулотни таърифлаш.

3. Мол етказиб беришнинг базис шартлари, сотувчи ва харидор уртасидаги маҳсулотларни ташиш унинг ҳақини тулаш, ҳужжатларни расмийлаштириш бўйиса мажбуриятларни тақсимлайди, шунингдек маҳсулотга эгаллик ҳуқуқини сотувчидан харидорга ўтиш ҳолатини аниқлайди.

4. Етказиб бериш муддати - унда маҳсулотни муддатдан аввалроқ етказишга руҳсат олиш ҳуқуқи ва тартиби келишиб олинади.

5. Маҳсулот миқдори - у асосан физик бирликларда қурсатилади.

6. Нарх ва контрактнинг умумий баҳоси.

7. Тулов шартлари.

8. Маҳсулотларни ураш ва маркировкалаш.

9. Сотувчиларнинг қафолатлари, яъни, уларни харидорга маълум сифатдаги маҳсулотни етказиб бериш мажбуриятлари.

10. Сугурта қилиш шартларини ташишда юз беридаган йўқотишларни қоплашни қўзда тутди.

11. Енгил булмас қўчлар ҳолати ёки “форс-мажор” ҳолати.

12. Санқциялар ёки контракт шартлари бузилганда қулланиладиган таъсир этиш тадбирлари.

13. Низоларни арбитраж ва суд томонидан қўриб чиқилиши томонлар уртасида жиддий келишмовчиликлар юзага келган ҳолларда қўзда тутилади.

14. Контрактнинг бошқа шартлари жумласига контрактларни тузиш ўзгартириш ва тўхтатиш тартиби, даволарни билдириш ва уларни қўриб чиқилиш тартиби ва муддати, шўқлаш бўйича қўдалар ва маҳсулотни етказиб бериш ҳақидаги ҳабар ва бошқалар қиради.

Халқаро савдода олди-сотди контрактларидан ташқари шунингдек пудрат контрактлари, ижара контрактлари ва муқобил савдодаги контрактлар тузилади.

Қискача ҳулосалар.

1. Халқаро савдо назария 19 аср бошларида Давид Рикардо томонидан аниқланган таққослаш имқониятлари қонцепциясига асосланган. Бу қонцепцияга асосан бирор бир мамлақат бошқа мамлақатга нисбатан бирорта товар ишлаб чиқаришларда имқониятларга эга бўлади ва ўшбу товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашади.

2. Умуман ташқи савдо муносабатлари икки муҳим объектив сабабларга, яъни табиий ва хомашё ресурсларининг мамлақатлар уртасида бир текис тақсимланмаганлиги ҳамда мамлақатларда ишлаб чиқариш қўчларининг бир хил ривожланмаганлигига қўра пайдо бўлган.

3. Ташки савдо алокаларига махсулотларни айирбошлаш, хизматларни айирбошлаш ва янги илмий-техник маълумотларни айирбошлаш киритилади. Бу айирбошлашларнинг барча қуриниши ташки савдо операциялари, яъни экспорт, импорт, реэкспорт ва реимпорт операциялари ёрдамида амалга оширилади.

Таянч иборалар.

Ташки савдо, халқаро савдо, абсолют имкониятлар, таккослаш имкониятлари, савдо шартлари, реклама, тижорат таклифлари, савдо имкониятлари линияси, савдодан ютиш, музокаралар утказиш, контрактлар тузиш, шериклар уртасида муносабатларни расмийлаштириш, шерик контрагент, шерикни аниклаш, шерик фаолиятининг хусусияти ва хажми, ҳуқуқий ва молиявий ахволи ва ишончлилигини аниклаш, оферта, катъий ва эркин таклиф, узок муддатли, бир марталик, муддатли, махсус, чегаравий шартномалар, томонларни аниклаш, контрактнинг предмети ёки шартнома турини аниклаш, базис шартлари, етказиб бериш муддати, махсулот микдори, унинг умумий баҳоси, сотувчиларнинг кафолатлари, сугурталаш, форс-мажор, санкция, арбидраж ва суд, пудрат, ижара ва муқобил савдодаги контрактлар ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Халқаро савдони ривожлантиришнинг объектив ва субъектив сабаблари.
2. Халқаро савдонинг қандай шакллари биласиз ?
3. Халқаро савдода савдо контрактлари қандай тузилади ? Контракт битим қатнашчилари қимлар бўлади.
4. Савдода уз шеригини аниқлагандан кейин қандай таклиф киритилади .
5. Контрактлар аниқланадиган шартларига қура қандай гуруҳларга бўлинади ? Савдо битимларини енгиллаштириш мақсадида қандай контрактлар тузилади ?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета.:1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. Т.: “Мехнат”. 1997

14- Мавзу: Савдо сиёсати.

- 14.1. Божхона тарифлари назарияси.
- 14.2. Божхона тарифларини ишлаб чиқарувчиларга, истеъмолчиларга ва мамлакат аҳолиси турмуш даражасига таъсири.
- 14.3. Тарифларни кулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар.
- 14.4. Импорт квоталари ва лицензияларини тақсимлаш услублари.
- 14.5. Демпинг ва демпингга қарши тадбирлар.

14.1. Божхона тарифлари назарияси.

Савдо сиёсати - давлат томонидан халқаро савдога солиқ, субсидия, валюта назорати ва импорт ёки экспортни тугридан-тугри чеклаш сиёсатлари олиб бориш орқали таъсир кўрсатиш ҳисобланади.

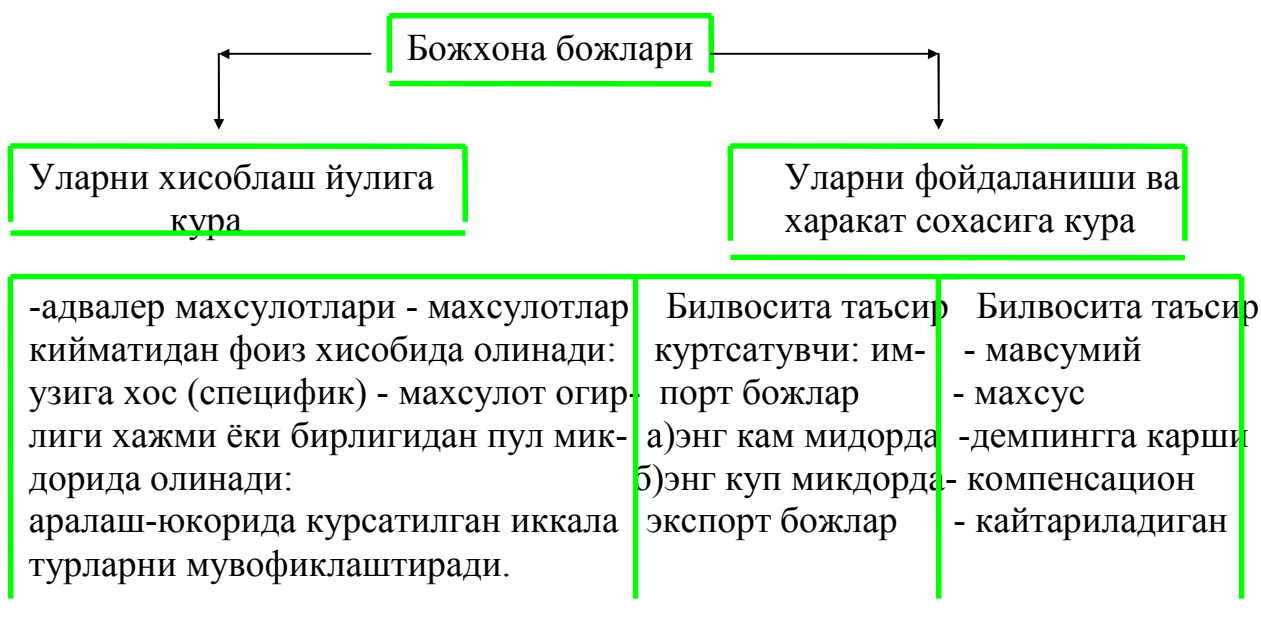
Мамлакат ташқи савдосини чеклаш борасида олиб борилаётган ҳар қандай чора-тадбирлар аҳоли турмуш фаолиятининг пасайишига олиб келади. Шу нуқтаи-назардан олиб қарасак эркин ташқи савдо сиёсати фойдалирок бўлиб ҳисобланади. Аммо, амалиётда ташқи савдони чеклашнинг 50 дан ошиқроқ тури мавжуд. Уларнинг айримлари давлат газнасини тулдиришга йўналтирилган бўлса, бошқа бирлари эса умуман импортни чеклашга ва яна бошқа бир тадбирлар эса экспортни чеклашга ёки рағбатлантиришга йўналтирилган. Бундан ташқари, қўпгина мамлакатлардаги катта-катта иқтисодчи ва сиёсатчи гуруҳлар протекционизмни қўлайтиришни қўллаб-қувватлашади. Савол тугилади, агарда ташқи савдони чеклаш натижасида аҳоли турмуш фаолияти ёмонлашса протекционизмни қўллаш нима билан боғлиқ ?

Яъни, қўпгина аргументлар протекционизмга ён босса ҳам, у хато ҳисобланади. Чунки уни иқтисодий таҳлиллар ёрдамида асослаб бериш мумкин. Эркин савдо жаҳон иқтисодиёти нуқтаи-назаридан фойдали бўлиш мумкин, аммо алоҳида олинган мамлакат иқтисодиёти нуқтаи-назаридан эса эркин савдо ҳамма вақт ҳам фойдали ҳисобланавермайди. Айрим ҳолатларда савдо чеклашларини ташқи савдо ютуқларини қайта тақсимлашда, яъни, бир мамлакат аҳолиси турмуш фаолиятини ёмонлаштириш эвазига оширишда фойдаланиш мумкин. Улардан шунингдек гуруҳлар уртасида оладиган даромадларини қайта тақсимлашда фойдаланиш мумкин. Шунинг учун ҳам ташқи савдо сиёсатини ишлаб чиқишда олиб бориладиган ташқи савдо сиёсатининг иқтисодий таҳлили катта аҳамиятга эгадир.

Ташқи иқтисодий савдони тартибга солишнинг энг асосий усулларида бири бўлиб божхона божлари ва таърифлари ҳисобланади. Таъриф, яъни импортга божхона божи савдо сиёсатининг энг қадимий усулларида бири бўлиб ҳисобланади ва доимий равишда давлат газнасини тулдириш учун фойдаланилади. Аммо, тариф нафакат давлат газнасини тулдиришда фойдаланилади, балки миллий ишлаб чиқарувчиларни импорт рақобатидан

химоя килишда ҳам фойдаланилади. Тарифларни узгартириш оркали давлат экспорт ва импортни рағбатлантириши ва шу йул билан ишлаб чиқариш ва истеъмол муносабатларига таъсир этиши мумкин.

Божхона божи - бу мамлакатга олиб келинаётган ёки мамлакатдан олиб чиқилаётган махсулотларга солинадиган мажбурий солиқдир. Халқаро амалиётда божхона божларининг турли хиллари қулланилади ва уларни ҳисоблаш йуллари, ифодаланиши ҳамда ҳаракат соҳасига қура қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

Чизмадан қуриниб турибдики, амалиётда қулланиладиган божхона божлари турлича. Агар уларнинг ҳисоблаш бўйича гуруҳланишини қурадиган бўлсак, махсулот нарҳига нисбатан фоизда белгиланадиган адвалер божлар жаҳонда кўпроқ тарқалган. Шу сабабдан ҳам божнинг бу тури қулланиладиган мамлакатларда махсулотнинг бож қийматини яъни, адвалер божларини ҳисоблашига асос бўладиган махсулотнинг нарҳини аниқлаш усулларига катта эътибор берилади. Бож қиймати импорт ва экспорт қилувчи, ташувчи ёки уларнинг ишончли вакиллар томонидан махсулотлар

баённомасида курсатилади ва шунга мувофик хужжатлар билан тасдикланади.

Божхона божларининг ифодаланиши ва фаолият соҳаси буйича бирлаштирилган иккинчи гуруҳи аввало импорт божлари ва экспорт божларига ажралади.

Импорт божлари давлат бюджетини тулдириш мақсадида ва ички бозорларга тушадиган чет эл товарлари оқимини тартибга солиш учун белгиланади. Уз навбатида улар энг кам ва энг куп микдордаги импорт божларига булинади. Энг кам микдордаги импорт божлари узаро кулай шароитларни яратиб беришни кузда тутувчи савдо шартномалари ва битимлари булган мамлакатлар махсулотларига урнатилади. Энг куп микдордаги импорт божлари эса бундай шартнома битимлар тузилмаган мамлакатлар махсулотига нисбатан урнатилади.

Экспорт божлари мамлакат ичида талаб куп булган махсулотлар такчиллигини олдини олиш мақсадида белгиланади.

Бож олинадиган махсулотлар, бож олинмайдиган махсулотлар, олиб келиш ва олиб кетиш такикланган махсулотлар, шунингдек божхона божлари ставкаси яъни, уларнинг тартибга солинган руйхати божхона тарифлари деб аталади.

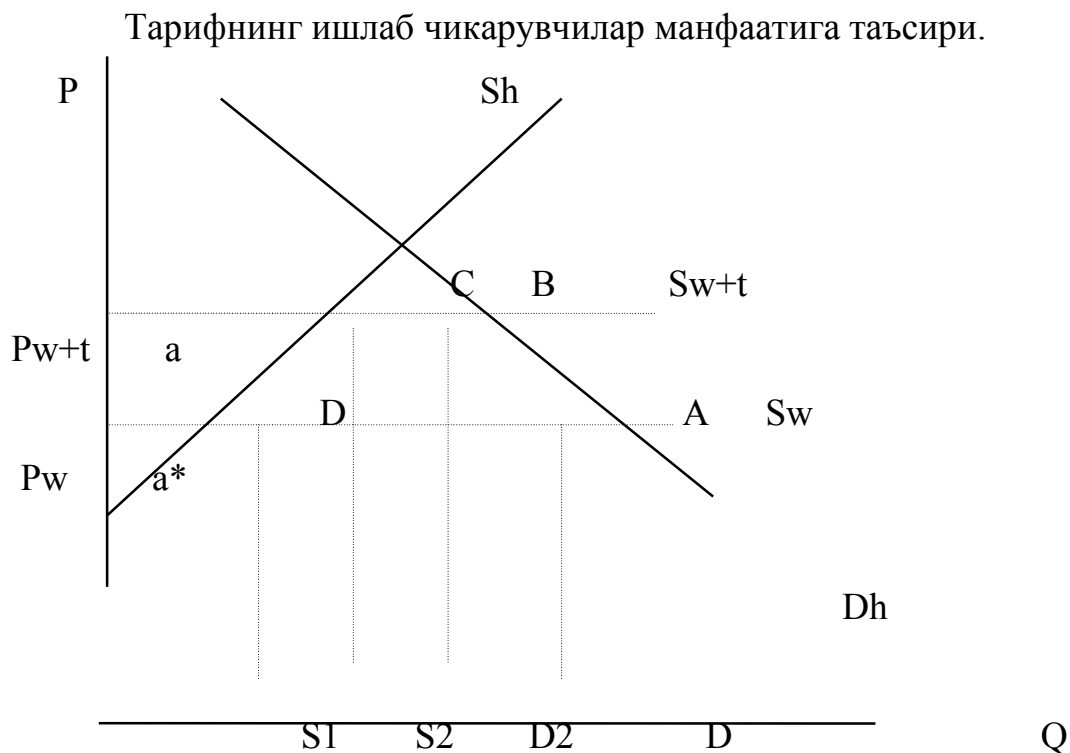
Божхона тарифларини ишлаб чикариш, табиий фарқлар (хайвонот ва усимлик дунёси), кайта ишлаш даражасига (хом ашё, ярим тайёр махсулотлар, тайёр буюмлар) кура таксимланган махсулотлар руйхатини уз ичига олган махсулот сархилловчилар (классификаторлари) асосида курилган.

Бу классификаторлар махсулотларини тарифлаш ва шартли белгилашнинг уйғунлаштирилган тизими булиб унда олти хонали шартли ракам белгига эга булган махсулот хақидаги асосий маълумотлар ҳамда унинг махсулотлар номенклатурасидаги урни курсатилган.

Божхона тарифлари бир ёки бир неча бож микдорлари устунига эга булиши мумкин, яъни улар оддий ва мураккаб булади. Оддий божхона тарифлари устуни махсулотлар келиб чиккан мамлакатлардан катъий назар махсулотларга ягона ставкаларни кузда тутуди. Мураккаб божхона тарифлари устунида эса, махсулот бир неча бож ставкаларига эга булади ва у ёки бу мамлакатга унда вужудга келган иктисодий ва сиёсий вазиятларга караб танлов асосида кулланилади.

14.2. Божхона тарифларининг ишлаб чикарувчиларга, истеъмолчиларга ва мамлакат ахолиси турмуш даражасига таъсири.

Божхона тарифлари аввалом бор импорт билан ракобатлашадиган миллий ишлаб чикаришни химоя килишдан иборат. Агарда тарифларни жорий килиш орқали импорт чекланса, миллий ишлаб чикариш сотилаётган махсулотлар

ҳажмини ошириш ва тарифни жорий қилиш орқали нархларнинг ошиши ҳисобига сотади. Миллий ишлаб чиқаришнинг таърифи жорий қилиш орқали сотишни биз графикда ҳам қуришимиз мумкин.

Тариф миллий ишлаб чиқаришни P_w дан P_w+t гача ошишига олиб келади. Миллий ишлаб чиқарувчилар бу ўсишни улар учун қулай бўлган вазиятга, яъни S_1 дан S_2 гача давом эттиради. Айнан S_2 нуктада ишлаб чиқариш харажатлари бозор нархига P_w+t тенглашади. Ундан юқориси миллий ишлаб чиқарувчилар учун фойдали ҳисобланмайди. Чунки ишлаб чиқариш харажатлари бозор нархидан ошиб кетади. Ишлаб чиқарувчиларнинг фойдаси ялпи тушум билан харажатлар уртасидаги фаркга тенг. Юқоридаги чизмада ишлаб чиқарувчиларнинг ялпи тушуми тарифни жорий қилгунгача OP_wDS_1 (яъни, $P_w \cdot S_1$) тугри тўртбурчак майдонига тенг. Қачонки ишлаб чиқариш харажатлари эгри таклиф майдонига тенг экан, миллий ишлаб чиқарувчилар фойдаси халқаро нарх тугри чизиги (P_w) эгри харажатлар (яъни, эгри таклифга мос келадиган Sh) нархларнинг вертикал тугри чизигидан ташкил топган учбурчак шаклида олади. Тариф маҳсулотлари нархини OP_wDS дан P_w+t гача оширар экан миллий ишлаб чиқарувчиларнинг тушуми OP_wDS_1 тугри тўртбурчак майдонидан OP_w+tCS_2 тугри тўртбурчак майдонигача оширади. Уларнинг фойдаси эса тарифни жорий қилгандан кейинги эгри харажатлар ва нархнинг вертикал тугри чизиги асосида ташкил қилинган учбурчак шаклини олади. Демак,

тариф жорий килгандан кейин миллий ишлаб чиқарувчилар фойдаси $e+a$ қуринишидаги учбурчак майдонига тенг.

Олдинги саволларда айтилганидек тарифларни жорий қилиш орқали импорт товарлари ва нархнинг ошиши биринчи уринда истеъмолчиларга таъсир этади. Чунки тариф нафакат импорт товарларини балки, миллий товарларни ҳам нархини ошириб юборади. Истеъмолчилар товарларни сотиб олиш учун купрок сарф қилишга ёки камрок миқдорда сотиб олишга ёхуд иккаласини бараварига олиб боришга мажбур бўлишади. Демак тарифларни жорий қилиш истеъмолчилар имкониятларини ёмонлаштиради.

Импортга тариф жорий қилинмаган шароитда эркин халқаро нархларда айирбошлашлар амалга оширилади.

Миллий ишлаб чиқариш билан хорижий ишлаб чиқарувчилар уртасидаги рақобат ички нархларни ҳам халқаро нархларга тенглаштириб қояди.

Тариф ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар нархини ошириши натижасида хажмини камайтиришга олиб келади. Демак мос равишда тарифлар истеъмолчиларнинг қушимча маҳсулотларини сотиб олишдан сотадиган имкониятларни камайтиради. Истеъмолчиларнинг тарифни жорий қилиш натижасида ютказадиган соф йукотишларни қичкина $a+v+c+d$ чегарасида ташкил топади.

Истеъмолчиларнинг тарифни жорий қилиш натижасида йукотишлар миқдорини аниқлаш учун импорт товарларни тариф жорий қилишдан олдин ва тариф жорий қилишдан кейинги қийматини шунингдек ушбу товарга бўлган талаб хажмини билиш лозим.

Агарда тарифни жорий қилиш натижасида истеъмолчилар $a+v+c+d$ чегарасида йукотишса ишлаб чиқарувчилар a чегарасида ва давлат хазинаси c чегарада нукталарга эга бўлса, тарифларни жорий қилиш мамлакатга қандай таъсир қурсатиши мумкин.

Тарифларнинг истеъмолчиларга, ишлаб чиқарувчиларга ва давлат хазинасига таъсирини умумлаштириб импорт қилаётган мамлакатга таъсирини аниқлаш мумкин. Жамият учун тарифларни жорий қилишдан келадиган соф йукотишлар $v+d$ чегарасидан иборат. D чегараси (купрок тарифнинг истеъмол самараси деб юритилади.) импорт қилаётган мамлакат истеъмолчиларининг ушбу товарларни истеъмол қилишни камайтириш натижасидаги йукотишларни қурсатади. B чегараси (купрок тарифнинг ишлаб чиқариш самараси деб юритилади.) мамлакат ички қисмидаги ишлаб чиқаришнинг қупайиб кетиши натижасида вужудга келади.

Умуман божхона тарифлари амалда аҳоли турмуш даражасини камайтиради. Чунки, истеъмолчилар ишлаб чиқарувчилар ва давлат ютуқларига нисбатан купрок йукотишади. Тарифлар истеъмолчиларнинг импорт қилинаётган маҳсулотлардаги даромадларини бошқа ижтимоий гуруҳлар манфаатига қайта тақсимлайди.

14.3. Тарифларни қулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар.

Божхона тарифлар асосан миллий даражада кулланилади ва бунда катор вазифаларни бажаради.

1) фискаль, яъни давлат бюджети даромадларини тулдириш манбаи бўлиб хизмат килади;

2) протекционистик, яъни миллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатидан химоя килади;

3) бошқарув, яъни иқтисодиёт тузилишини қайта қуришни бошқариш воситаси ҳисобланади ва улар ёрдамида мамлакат иқтисодиётидаги илгор силжишлар рағбалантирилади.

Миллий иқтисодиётни тиклиниши шароитида купгина давлатлар уз ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатидан химоя қилиш мақсадида протекционизм сиёсатини қуллайдилар. Акс ҳолда маҳаллий корхоналар “синиши” жамиятда ишсизлик хавфини тугдиради. Шу билан бирга протекционизм сиёсатини қуллаш салбий оқибатларни олиб қелиши мумкин. Улар асосан иқтисодиётнинг химоя қилинаётган соҳаларида ресурсларни самарасиз сарфланишига олиб келади.

Агар мамлакатлар божхона иттифоқига бирлашсалар унда божхона тарифи барча иштирокчи мамлакатлар учун уларнинг савдо муносабатларида ягона бўлиб қолади (масалан, Европа иқтисодий ҳамжамияти). Божхона тарифлари миқдори алоҳида мамлакатлар иқтисодиётида ва жаҳон ҳужалигида юз бераётган жараёнлар таъсирида юз беради. Умумжаҳон божларининг пасайиш тенденцияси кузатилмоқда ва у икки томонлама ҳамда куп томонлама музокаралар асосида мамлакатлар томонидан рағбатлантирилади ва назорат қилинади. Асосан ГАТТ доирасида утқазилган бундай музокаралар натижасида бож-тариф ён беришларини айирбошлаш ҳақида битимлар тузилган эди.

Божхона тарифлари божларидан ташқари, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг билвосита эгилувчан усуллари сифатида турли солиқ турлари кенг қулланилади. Бунда фақат ташқи солиқ тизимидаги эмас, балки ички солиқ тизимидаги солиқ турларидан ҳам фойдаланилади.

Фақат ташқи иқтисодий битимларни тартибга солишда қулланиладиган солиқларга импорт ва экспортга солиқлар қиради. Улар олиб қелинаётган ёки олиб чиқилаётган маҳсулотларга уларнинг оқимларини тартибга солиш, яъни рағбатлантириш ёки тухтатиш мақсадида белгиланади.

Купгина мамлакатларда импорт тушумларига солиқлар кенг қулланилса экспорт маҳсулотини сотишдан тушумларга солиқлар эса имтиёзларга эгадир. Бу экспортни рағбатлантиришга ички ва ташқи бозорлардаги нархлар фарқи куп бўлганда уз маҳсулотлари қаби импорт маҳсулотларига ҳам мамлакат ичида сотиш учун бир хил шароитлар яратиш имконини беради. Ташқи иқтисодий фаолият, шунингдек ички солиқлар тизими ёрдамида ҳам тартибга солинади. Давлат сотишдан олинган фойдага пул капиталидан даромадларга капиталнинг қушимча устишига қимматбаҳо қозғаларга, ортиқча фойдага ва бошқаларга солиқларни белгилаб узининг ҳамда хорижий ишлаб чиқарувчиларнинг фаолияти учун қулай ва қулай бўлмаган шароитларни яратиш мумкин.

14.4. Импорт квоталари ва лицензияларини таксимлаш услублари.

Жахон амалиётида ташки иктисодий фаолиятни тартибга солишнинг билвосита усулларига караганда бевосита услларидан кенгрок фойдаланилади. Бевосита усуллар узининг мазмунига кура иктисодий, маъмурий, меъёрий - ҳукукий куринишга эга булиши мумкин.

Лицензиялаш ва квоталаш иктисодий характердаги бевосита усуллар ичида кенг таркалган хисобланади.

Лицензиялаш - бу ташки иктисодий операцияларни амалга оширишга давлат ташкилотларидан рухсат олишнинг маълум тартибидир. Ташки иктисодий операцияларга махсулотлар, ишчи ва хизматчилар экспорти ҳамда, молия операцияларини утказиш, хорижга ишчи кучини ишга жойлаштириш ва бошқалар киреди. Узбекистонда лицензиялар фақат давлат руйхатида кайд этилган ташки иктисодий фаолият катнашчиларига берилади. Бошка юридик шахсларга бериш тақиқланган.

Махсулотлар экспорти ва импортини лицензиялаш давлатга улар окимини каттик тартибга солишга, баъзи холларда уларни вақтинча чегаралашга ва шу асосда ташки иктисодий такчиллик усишининг тухташига ҳамда савдо балансининг тенглаштиришга имкон беради.

Махсулотлар ва ишчи ва хизматчилар экспорти ва имортига лицензиялар бериш ҳукукига Узбекистон Республикасининг куйидаги бошқарув ташкилотлари эга: Вазирлар Маҳкамаси, Молия, Адлия, Ички ишлар, Соғлиқни сақлаш, Халқ таълими вазирликлари, шунингдек Марказий банк.

Белгиланган чегаралар доирасида амалга ошириладиган битимларга лицензиялар хар бир алоҳида битим учун мол етказиб бериш ҳажми ёки қийматида ташки иктисодий алоқалар вазирлиги томонидан берилади.

Молия операцияларини утказишга лицензиялар асосан Республика Молия вазирлиги ва Марказий банк томонидан уз ва хорижий банкларга, Молия муассасаларига берилади. Улар молия-кредит муассасаларига мамлакат ичида ва унинг ташқарсида чет эл валютаси билан опреацияларини амалга ошириш, хорижий молия кредит муассасаларига эса ички бозорда юридик ва жисмоний шахсларга хизмат курсатиш ҳукукини беради.

Лицензиялаш билан бир каторда жахон амалиётида махсулотлар шунингдек, ишчи кучи экспорт ва импортини чегаралаш мақсадида квоталаш кенг кулланилади.

Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки унда ваколатли давлат ёки халқаро ташкилот алоҳида махсулотлар, хизматлар, мамлакатлар ва мамлакатлар гуруҳи буйича маълум даврга экспорт ва импортга микдорий ёки қиймат чегараларини белгилайди. Давлат томонидан тартибга солиш тадбири сифатида квоталаш тулов балнсларини ички бозорда талаб ва таклифни баланслаштириш учун музокараларда узаро келишувга эришиш учун кулланилади. Узбекистонда квоталаш халқ истеъмоли молларини ва стратегик хомашёнинг муҳим турларини олиб чиқишни чегаралаш усули сифатида кулланилмоқда.

Квоталаш факат махсулот окимларини эмас, балки ишчи кучи окимларини тартибга солишда кулланилади. Купгина ривожланган мамлакатлар ички меҳнат бозорини химоялаш мақсадида хориждан ишчи кучи импортига квоталар урнатади.

14.5. Демпинг ва демпинга карши тадбирлар.

Ташки савдони тартибга солишнинг бевосита тарифли булмаган усуллари гуруҳига божхона божларининг махсус демпингга карши, компенсацион ва бошка турлари киради.

Баъзи ҳолларда мамлакатлар томонидан махсус божхона божлари кулланилади. Масалан, масулотлар олиб келиш ҳажми ва шарти маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга зарар келтирса ёки мамлакат манфаатларига зид бўлганда кулланилади. Махсус божхона божларининг миқдори ҳар бир аниқ ҳолат учун алоҳида урнатилади.

Демпингга карши қаратилган божлар жаҳон амалиётида кенг кулланилиб узида қушимча импорт божларини ақс эттиради. Улар одатда жаҳон нархларидан ёки импорт қилаётган мамлакат ички нархларидан паст нархлар бўйича экспорт қилинаётган махсулотларга урнатилади. Бу божларни белгилаш ҳақидаги қарорни халқаро суд маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ва сотувчилар мурожаатидан сунг чиқаради ҳамда унинг миқдорини ва тулаш тартибини белгилайди. Масалан, демпингга карши божлар уз валюта ресурсларини тулдириш мақсадида жаҳон бозорига хомашё ресурсларини экспорт қилишни қупайтирган собиқ иттифокдош республикаларига нисбатан фаол кулланилмоқда.

Компенсацион божлар. Олиб келинаётган махсулотлар каби олиб чиқилаётган махсулотларга ҳам белгиланади. Улар ишлаб чиқариш ёки экспорт қилишда субсидиялар ажратилган ва бу олиб келиш ёки олиб чиқиш миллий ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга зарар етказиши мумкин бўлганда кулланилади. Бундай ҳолат давлат мамлакатга етказилган зарарни ёки давлатнинг молиявий ҳаражатларини қоплаши лозим бўлган божларини урнатади. Компенсацион божлар миқдори аниқланган субсидиялар миқдоридан ошмаслиги лозим.

Сунги ун йилликларда экспортни ихтиёрий чегаралаш ва энг кам импорт баҳоларини белгилаш ҳақида битимлар тузиш амалиёти кенг тарқала бошлади. Савдо чеклашларининг бу янги турларининг хусусиятлари уларни урнатишнинг ноанъанавий усулидан иборат. Яъни импорт қилувчи мамлакатни химоя қилувчи савдо тусиклари импорт қилувчи мамлакат чегарасида қиритилганда экспортни ихтиёрий чегаралаш кулланилади. Худди шунга ухшаш энг кам импорт баҳосини урнатиш ҳам амалга оширилади. Бундай баҳоларни урнатган импорт қилувчи мамлакатлар билан контрактлар тузишда бунга экспорт қилувчи фирмалар томонидан қатъий амал қилинмоғи лозим. Экспорт баҳоси энг кам даражадан пасайтирилган ҳолда импорт қилувчи мамлакат демпингга карши бож қиритади ва уни қуллаш бозордан чиқишга олиб келиши мумкин.

Экспортни давлат томонидан рағбатлантириш тадбири сифатида купгина мамлакатларда экспорт субсидиялари кулланилади, яъни тажриба конструкторлик ишлари ва экспортга мулжалланган ишлаб чиқаришни бевосита молиялаштириш ёки бу мақсадларга давлат бюджетидан имтиёзли кредитлар бериш кузда тутилади.

Руйхатга олиш урнатилган шаклда тулдирилган руйхатга олиш варақасини тақдим этиш, руйхатга олинганлик рақамини бериш, ташқи иқтисодий алоқа катнашчиларини расмий равишда чоп этиладиган давлат руйхатлари тупламага киритиш ва руйхатга олинганлик ҳақидаги гувоҳномани беришни уз ичига олади.

Маҳсулот баённомаси - бу ташқи иқтисодий алоқа катнашчисининг маҳсулотни давлат чегарасини кесиб утаётгани ҳақида ушбу мамлакатда урнатилган қоидаларга мувофиқ берган расмий аризадир. У икки қуринишда, яъни божхона баённомаси бўйича ва товар - транспорт харажатлари бўйича (ётарли малака ва тажрибага эга булган ташқи иқтисодий бирлашмалар учун) амалга оширилади. Баъзи фуқаролар мамлакатга киришда ва чиқишда ташилаётган буюмлар, мулк шу жумладан валюта ҳақида баённомани бир хил андозадаги варақаларга тулдиришлари лозим.

Ташилаётган юкларга баённома ташқи иқтисодий операция катнашчиси томонидан ҳар бир масулот учун тулдирилади ва унда операция тури (экспорт ва импорт) маҳсулот номи, экспорт ва импорт қилинаётган мамлакат, валюта, маҳсулотнинг умумий ҳақиқий баҳоси ва бошқалар қурсатилади. Бу ҳужжат асосида импорт, экспорт учун солиқлар миқдори аниқланади, хорижга пулларнинг утқазилишининг тугрилиги назорат қилинади. У факат ташқи савдога эмас, балки бутун ташқи иқтисодий фаолиятга тусиқ булган маъмурий тадбир бўлиб, валюта билан чегаралаш ҳисобланади.

Қисқача хулосалар.

1. Ички ишлаб чиқарувчиларни халқаро рақобатлардан ҳимоя қилиш учун мамлакат эркин савдо сиёсатида турли хил барьерлар қўйиши мумкин. Савдо ҳажминини чеклайдиган бундай сиёсат протекционизм деб аталади. Савдо чеклашлари импорт тарифлари ва нотариф барьерларга булинади. Савдо барьерларини қўллашни оқлайдиган протекционизм сиёсати тарафдорлари асосан миллий ҳимояни таъминлашнинг зарурлиги, иш жойларининг саклаш, ишлаб чиқариш тармоқларининг хорижий рақобатчилардан ҳимоя қилиш каби сабабларни қурсатишади.
2. Божхона таърифларининг ишлаб чиқишда кулланиладиган классификаторлар маҳсулотларни таърифлаш ва шартли белгилашнинг уйғунлаштирилган тизими бўлиб, унда олти ҳонали шартли рақам белгига эга булган маҳсулот ҳақидаги асосий маълумотлар ҳамда унинг маҳсулотлар номенклатураси урни қурсатилади.
3. Таърифларни жорий қилиш орқали импорт товарлари нарҳларининг ошиши биринчи уринда истеъолчиларга таъсир қурсатади. Чунки, тарифлар

миллий товарларнинг ҳам нархини оширади ва шунингдек ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар нархини ошириш натижасида хажмининг камайишига ҳам олиб келади.

4. Ташки иктисодий фаолиятни тартибга солишнинг бевосита усуллари кенг тарқалган. Лицензиялаш бу ташки иктисодий операцияларни амалга оширишга давлат ташкилотларидан рухсат олиш ҳисобланади.

Таянч иборалар.

Савдо сиёсати, импорт божлари, импорт квоталари, нотариф барьерлар, ташки савдо, протекционизм, божхона божлари, реклама, тижорат таклифлари, савдо имкониятлари линияси, савдодан ютиш, музокаралар утқиши, контрактлар тузиш, шериклар уртасида муносабатларни расмийлаштириш, шерик контрагент, шерикни аниқлаш, шерик фаолиятининг хусусияти ва хажми, ҳуқуқий ва молиявий аҳоли ва ишончилигини аниқлаш, оферта, катъий ва эркин таклиф, узок муддатли, бир марталик, муддатли, махсус, чегаравий шартномалар, томонларни аниқлаш, контрактнинг предмети ёки шартнома турини аниқлаш, базис шартлари, етқииб бериш муддати, маҳсулот миқдори, унинг умумий баҳоси, сотувчиларнинг кафолатлари, сугурталаш, форс-мажор, тарифлар, адвалер маҳсулотлар, импорт божлари, экспорт божлари, бож олинадиган ва олинмайдиган маҳсулотлар, фискал, ГАТТ, квоталар, лицензиялар, демпинг, кемпенсацион, демпингга қарши тадбирлар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Нима учун халқаро савдо катнашувчи томонларнинг барчаси учун фойдали эканлигини изоҳланг.
2. Савдо барьерларининг асосий шакллари ва импорт божлари ва нотариф чегаралашларни қиритишдан келадиган иктисодий оқибатларни тушинтиринг.
3. Нима учун протекционизм сиёсатини халқаро савдо катнашчиларининг ҳаммаси ҳам ёқлайвермайди.
4. Ташки савдони тартибга солишнинг қандай усуллари биласиз ?
5. Божхона таърифлари ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва аҳоли турмуш даражасига қандай таъсир қурсатади ?
6. Таърифларни қулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар тугрисида мисоллар келтиринг.
7. Демпинг нима ? Демпингга қарши қандай тадбирларни биласиз ?

Адабиётлар руйхати.

1. Қаримов И.А Бунёдқорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судоистроение.: 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Играгов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург. 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Изво “Дело”. 1996

7. Йулдошев З., Косимов М.С. “Макроиктисодиёт асослари”. -Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”. -М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

15- МАВЗУ: Тулов баланси.

- 15.1. Тулов баланснинг моҳияти.
- 15.2. Тулов баланснинг таркибий тузилиши.
- 15.3. Тулов баланснинг номуносиблигини тартиблаш усуллари.
- 15.4. Ўзбекистонда тулов балансини ишлаб чиқиш тажрибаси.

15.1. Тулов баланснинг моҳияти.

Мамлакатнинг маълум вақтдаги барча халқаро иқтисодий фаолияти шу жумладан ташқи савдо, капитал ва ишчи кучи миграцияси ҳам тулов балансида ўз аксини топади. Хар қандай ташқи иқтисодий битим валюта айирбошлаш ва валюта операциялар орқали амалга оширилади. Олиш - сотиш битими ҳисобланар экан, демак мамлакатнинг жаҳон бозоридаги фаолиятининг натижалари провардида хорижий валюта тушумлари ва харажатларида ифодаланади. Шунинг учун ҳам тулов баланси - бу бир томонида четдан келадиган барча тушумлар, иккинчи томонда эса, четга чиқарадиган барча туловлари курсатилган хужжатдир. Тушум (кредит) факат экспорт ёрдамида таъминланиши мумкин. Аксинча хорижий валюталарни сотиб олиш (импорт) туловлар ва хорижий валюта харажатлари билан (Дт) боғлиқ бўлади. Бунда товар деганда айирбошланадиган хар қандай нарса тушинилади, яъни у моддий неъмат, хизмат, ишчи кучи, капитал ва валюта бўлиши мумкин.

15.2. Тулов баланснинг таркибий тузилиши.

Барча иқтисодий битимлар иккита қатта гуруҳга бўлинади: жорий операциялар ва капитал ҳаракати билан боғлиқ операциялар (1-жадвал). Жорий операцияларнинг асосий моддаси товарлар экспорти ва импорти ҳисобланади, уларнинг фарқи ташқи савдо баланснинг қолдиғи деб юритилади. Бизнинг мисолда бу баланс салбийдир, яъни мамлакат товарларни четга олиб чиқишдан қура қупрок олиб келади. (-80).

Жорий операцияларнинг кейинги моддаси бу хизматлар экспорти ва импортидир уларга транспорт, сугурта, сайёҳлик хизматлари ва бошқалар қиради. Товарлар билан операциялардаги каби хизматлар билан операцияларда ҳам мамлакат хорижий хизматларни қупрок олади, яъни мамлакатда яшовчилар хорижга четдан сайёҳларга нисбатан қупрок борадилар, шунингдек мамлакатдаги тадбиркорларга хорижий транспорт ва

сугурта хизматларини курсатиш хажми, хорижий тадбиркорларга мамлакатда транспорт ва сугурта компаниялари курсатадиган хизматлар хажмига караганда юкорирок. Бу операция хам баланснинг салбий колдигига эга. (-2)

1-Жадвал.

Мамлакат тулов баланснинг тахминий куруниши (ракамлар шартли)

№	Моддалар номи	Кредит (+) ёки экспорт хисобига тушумлар	Дебит (-) ёки импорт натижа-сидага харажатлар	Соф кредит ёки соф дебит
I	Жорий операциялар счёти			
1	Товарлар	+125	-205	-80
2	Ташки савдо баланснинг колдиги			
3	Хизматлар	+35	-37	-2
4	Инвестициялардан даромадлар (фоизлар ва дивидентлар)	+17	-10	+7
5	Пул утказмалари	+1	-8	-7
6	Жорий операциялар буйича баланснинг колдиги			-82
II	Капитал харакатининг счёти			
7	Инвестициялар ва бошқа урта ва узок муддатли капитал	+90	-37	+53
8	Капитал харакати баланснинг колдиги			+53
9	Жорий операциялар ва капитал харакати буйича баланснинг колдиги			-29
II I	Расмий резервлар (олтин, СДР,ХВФ даги резервлар)	+29		+29

Инвестициялардан даромадлар фоизлар ва дивидентлар буйича туловларни уз ичига олади. Агар хорижга куйилган миллий капиталга чет элликларнинг амалга оширадиган бундай туловларидан тушумлар мамлакат иктисодиётига жалб этилган хорижий капиталдан бундай туловлар микдоридан куп булса, унда соф даромад ижобий булади.(+7)

Пул утказишлар шу мамлакатларнинг хорижда яшаётган фукароларига туланидаган нафакаларни, мухожирларнинг хориждаги уз кариндошларига пул утказишлари, турли курунишдаги ҳукумат ёрдамларини уз ичига олади.

Жадвалдан куришиб турибдики, хорижга жунатилаётган пул утказишлар микдори олинаётганга нисбатан юкори, яъни операциялар мамлакатдаги хорижий валюта захираларини камайтиради. (-7).

Жорий хисоблар буйича барча операциялар йигиндиси жорий операциялар тулов балансини ташкил этади. Бизнинг мисолда у салбий (-82), бу эса шуни англатадики, мамлакатда импорт операциялари натижасида хорижий валютага булган талаб унинг экспорт операциялари таъминлайдиган таклифдан ортик булди. Ёки бошқача айтганда ушбу холда мамлакат жорий операциялар буйича такчилликга эга. Уни коплаш учун мамлакат ёки карз олади (узук ва киска муддатли,) ё уз кучмас мулкени (ер, бино ва молиявий активларини (акция ва облигациялар) сотади.

Бирок мамлакат жорий тулов балансининг ижобий колдигига эга булиши мумкин. Агар унинг экспорт операциялари импорт операцияларидан ортик булса, шундай хол юз беради. Бунда мамлакатда чет элда кучмас мулкни сотиб олиш ёки бошқа мамлакатларга карзга беришга йуналтирилиши мумкин булган хорижий валюта ортикчалиги юзага келади. Инвестициялаш ва кредитлаш билан боглик операциялар тулов балансининг кейинги булимида, яъни капиталлар харакати хисобида акс эттирилади. Бу ерда моддий ва молиявий активларни (корхоналар, ер, уйлар, кимматбахо когозлар, акциялар, хазина мажбуриятлари ва бошқалар) олиш-сотиш билан боглик капиталлар окимини акс эттиради. Агар бу активлар сотилса ёки экспорт килинса, унда бу хорижий валютани мамлакатга келишини, тушумини купайтиради (+90). Бирок капитални олиб келиш билан бир вақтда уни олиб чикиш билан боглик операциялар хам амалга оширилади. Бунда мамлакатнинг тадбиркорлари хориждан акциялар сотиб олади, хорижликларга кредитлар беради ва шу асосда улар хорижий валюта захараларини сарфлайди. Бу операциялар дебит куринишида акс эттирилади (37). Капитал харакати балансининг колдиги - бу уни олиб келиш ва олиб чикиш уртасидаги фарқдир (+53).

Аввал айтиб утилганидек, жорий операциялар буйича баланс ва капитал харакати баланси узаро чамбарчас богланган. Бизнинг мисолда биринчисининг такчиллиги (-82) капиталнинг соф окиб келиши хисобига (+53) молиялаштирилади ва аксинча, агар жорий операциялар буйича активга эга булса у холда бир вақтда капиталлар баланси буйича капиталларнинг соф келиб чикиши амалга оширилган булади.

Шундай килиб баланснинг бу икки булими бир-бирини тенглаштириб боради ва аслида хам бир-бирига тенг булиши керак. Бирок амалда доимо такчиллик ёки ортикчалик юзага келади. Шунинг учун турли мамлакатларнинг Марказий банклари расмий резервлар деб аталувчи хорижий валюта захираларига эга. Бу резервлар жорий операциялар буйича баланс ва капитал баланси номуносивлигини бартараф этишда кулланилади. Бизнинг мисолда бу номуносивлик ёки колдик (-29)ни ташкил этади ва расмий резервлардан тушумлар хисобига тартибга солинди. Резервлардан тушумлар кредит (+) устунида акс эттирилган, чунки мамлакатда хорижий валюта таклифини купайтириш бошқа хар кандай

экспорт операциясига хосдир. Натижада тулов балансининг колдиги умуман “0”га келтирилган.

15.3. Тулов балансининг номутаносиблигини тартиблаш усуллари.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки “тулов балансининг такчиллиги” ёки тулов баланси актив ифодалари жорий операциялар ва капитал харакати буйича балансининг ижобий ёки сабий колдиги микдорини билдиради. Расмий резервларнинг кискариши (+) бу такчиллик микдорини ифодалайди, расмий резервларнинг усиши (-) эса тулов балансининг актив колдиги микдорини курсатади. Провардида унинг барча уч булими суммаси “0”ни ташкил этиши лозим. Бу эса хорижий валюта таклифини ва унга мамлакатда булган талаб бараварлигини билдиради.

Давлатлар расмий резервлар ва карзлар хисобига коплаш кобилиятига эга булмаган тулов балансининг катта доиравий такчиллиги булган холларда уз валюталари девалвациясини амалга оширишлари мумкин. Бу импортнинг физик хажми купайишига ва окибатда мамлакатга хорижий валюта тушумини усиши хамда такчиллигини йукотишга олиб келади.

15.4. Узбекистонда тулов балансини ишлаб чикиш тажрибаси.

Очик иктисодиётли куплаб мамлакатлар уз тулов балансларини ХВФ тавсия этган тарх буйича ишлаб чикардилар. Бу тарх ривожланган бозор муносабатлари шароитида амалга ошириладиган барча иктисодий операцияларни амалга оширади. Тулов балансининг маълумотлари мунтазам чоп этилади ва давлатнинг кредит кобилияти хакидаги гувохнома сифатида халқаро ташкилотлар, бошка мамлакатларнинг ҳукуматлари хамда тадбиркорлари томонидан кредитлаш ва молиялаштириш, молиявий, техника ва моддий ёрдам курсатиш масалаларини хал этишда кулланилади.

Узбекистонда тулов баланси факат Республика мустакилликга эришгандан ва бозор муносабатларига утишидан кейин тйзила бошланди. Жахон бозорида тенг ҳукукли шенрикчилик Республикани халқаро иктисодий муносабатлар субъекти сифатида аник маълумотларни талаб этади, шунинг учун Республика тулов баланси ХВФ тафсияларига жуда якинлаштирилган тарх асосида тузилган.

Кискача хулосалар.

1. Халқаро савдо ва молия операцияларида хар хил валюталар кулланилади. Мамлакатнинг экспорт операциялари миллий валютага хорижда талабни ва бир вақтнинг узида хорижий валюта таклифини келтириб чикаради. Импорт хорижий валютага ички талабни ва миллий валюта таклифини келтириб чикаради. Бир валютанинг иккинчи бир валютага камайиши валюта бозорида амалга оширилади. Мамлакат ичкарасида резидентлар билан хорижий резидентлар уртасидаги барча ишлар ушбу мамлакат тулов балансида кайд килинар экан.

2. Тулов баланси бу бирор бир мамлакатда четдан келадиган барча тушумлар ва иккинчи томондан эса четга чикадиган барча туловлар курсатилган ҳужжат хисобланар экан. Бунда барча иктисодий битимлар иккита гуруҳга булиниб, жорий операциялар ва капитал харакати билан боглик операциялар деб аталар экан.

3. Тулов балансининг такчиллиги ёки тулов баланси актив ифодалари жорий операциялар ва капитал харакати буйича балансининг ижобий ёки салбий колдиги микдорини курсатар экан, яъни, расмий резервларнинг кискариши бу такчиллик микдорини ифодаласа, расмий резервларнинг усиши эса тулов балансининг актив колдиги микдорини курсатар экан.

Мавзуг оид тестлар:

1. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятининг асосий принциплари:

- А) барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;
- Б) барча хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;
- В) Томонлар тенглиги;
- Г) Ташқи иқтисодий муносабатларда шерикларнинг ички ишларга аралашмаслиги;

2. Иқтисодий интеграция нима?

- А) ИТТ таъсирида ҳалқаро меҳнат тақсимоли;
- Б) Бир қанча давлатлар хўжаликларининг яқинлашуви;
- В) Халқ хўжалиги мажмуининг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви, иқтисодий ва социал тараққиёт;
- Г) Халқаро мажмуаларнинг ташкил топиши.

3. Ўзбекистон экспортининг асосий қисмини нима ташкил этади?

- А) Пахта толаси;
- Б) Ёқилғи;
- В) Олтин;
- Г) «а», «б» вариантлар.

4. Ҳалқаро иқтисодий муносабатлар қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- А) товар ва хизматларнинг ҳалқаро савдоси;
- Б) капитал ва чет эл инвестицияларининг ҳаракати;
- В) ишчи кучи миграцияси, ишлаб чиқаришнинг давлатлараро кооперацияси, фан ва техника соҳасидаги айирбошлаш, валюта-кредит муносабатлари;
- Г) барча жавоблар тўғри.

1. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятининг асосий принциплари:

- А) барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;
- Б) барча хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;
- В) Томонлар тенглиги;

Г) Ташқи иқтисодий муносабатларда шерикларнинг ички ишларга аралашмаслиги;

2. Ўзбекистон экспортининг асосий қисмини нима ташкил этади?

- А) Пахта толаси;
- Б) Ёқилғи;
- В) Олтин;
- Г) «а», «б» вариантлар.

3. Иқтисодий интеграция нима?

- А) ИТТ таъсирида ҳалқаро меҳнат тақсимоти;
- Б) Бир қанча давлатлар хўжаликларининг яқинлашуви;
- В) Халқ хўжалиги мажмуининг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви, иқтисодий ва социал тараққиёт;
- Г) Халқаро мажмуаларнинг ташкил топиши.

4. Экспорт деганда нимани тушунасиз?

- А) Товар ва хизматларни хорижий мамлакатларга сотиш;
- Б) Товар ва хизматларни хориждан келтириш;
- В) Фақат товарларни сотиш;
- Г) «А», «Б» вариантлар тўғри.

5. Импорт товарларга солиқ солишдан мақсад нима?

- А) Импортни рағбатлантириш;
- Б) Экспортни рағбатлантириш;
- В) Ички бозор баҳоларини ошириш;
- Г) Миллий иқтисодни ҳимоя қилиш.

Таянч иборалар.

Тулов баланси, капитал ҳаракати счёти, расмий колдик, тулов баланси дебети, тулов баланси кредити, четдан келадиган тушумлар, четга чиқадиган барча туловлар, валюта операциялари, импорт, экспорт, жорий операциялар, капитал ҳаракати билан боғлиқ операциялар, ижобий баланс, салбий баланс, ташқи савдо баланси колдиги, хизматлар, инвестиция даромадлари, пул утказмалари, жорий операциялар бўйича баланс колдиги, урта муддатли ва узок муддатли капитал, капитал ҳаракати бўйича баланснинг колдиги, расмий резервлар (олтин, СДР, ХВФ даги резервлар), расмий резервларнинг қисқариши, расмий резервларнинг узиши ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Халқаро савдо қандай молиялаштирилади ? Мамлакат тулов баланси нима ва унинг таркиби нималардан ташкил топади ?
2. Мамлакат тулов баланси неча қисмдан иборат ва уларда нималар қайд этилади ?

3. Жорий операциялар ва капитал харакати билан боглик операцияларни кандай тушунасиз ?
4. Тулов балансининг номутаносиблигини кандай тартиблаш мумкин ?
5. Узбекистонда тулов балансини тузиш тартиби кандай олиб борилади ?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том.- Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Из-во “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.-М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996
10. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета.: 1994
- 11.Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
12. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. Т.: “Мехнат”. 1997

16- Мавзу: Валюта курси.

- 16.1. Валюта курси тушунчаси ва валюта айирбошлаш зарурияти.
- 16.2. Валюта бозори.
- 16.3. Валюта курсини аникловчи омиллар.
- 16.4. Валюта курсини аниклаш.

16.1. Валюта курси тушунчаси ва валюта айирбошлаш зарурияти.

Халкаро валюта муносабатлари пулнинг халкаро тулов оборотида амал килиш жараёнида вужудга келади. У ташки савдо билан бирга пайдо булди ва ривожланишнинг узок йулини босиб утди. Тарих давомида жахон пули шакллари ва халкаро хисоб китоб шакллари узгарди. Бир вақтда валюта муносабатлари ахамияти усди ва уларнинг нисбатан мустакил даражаси ошди. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучи харакати мамлакатдан мамлакатга кучадиган пул массасалари окими ёрдамида амалга ошади. Бу харакатни тартибга солиш зарурлиги халкаро валюта тизими ва жахон валюта тизимларининг шаклланишига олиб келди. Валюта - бу мамлакатлар

пул бирлиги (масалан, сум, доллар, марка, фунт-стерлинг ва хоказо.) Жуда киска маънода - бу чет эл давлатларининг пул белгилари. Хар бир миллий бозор хусусий миллий валюта тизимига эга булади.

Миллий валюта тизими базасида жaxon бозори ривожланиши таркиб топадиган ва давлатлараро келишувлар билан мустахкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш шакли булган жaxon валюта тизими амал қилади.

Мамлакатлар уртасида товар ва хизматлар оқими қупайган сари пул воситаларини айирбошлаши хам тобора ошиб боради, узаро хисоб китоблардаги номутаносиблик муаммолари юзага келади. Буларнинг барчаси жaxon валюта тизимининг барпо этилишига объектив шарт-шароитлар яратади. Унинг максади - мамлакатлар уртасидаги барча турдаги битимларни амалга оширишни тартибга солишдан ва шунингдек бу ишларни тезлаштиришдан иборат. Шундай қилиб, жaxon валюта тизими бу халқаро айирбошлашнинг барча шакллариға хизмат қилишиға ва уларнинг самарали ривожланишини таъминлашға қаратилган мамлакатлар уртасидаги валюта муносабатларининг йигиндисидир. Халқаро иқтисодий муносабатларининг таркибий қисми сифатида у қуйидагиларни уз ичига олади:

1. Халқаро битимларда фойдаланиладиган тулов ва кредит воситаларини (олтин, энг ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари, халқаро пул бирликлари);
2. Валюта курсларини урнатиш ва саклаб туриш механизми;
3. Валюта бозорини ишлаш тартибини;
4. Халқаро хисоб-китобларни амалга ошириш тартиб ва қоидалари;
5. Валюта ёрдамида тартиблаш ва назорат қилиш тизимини;
6. Валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жaxon валюта тизимининг барқарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизимини (Халқаро валюта фонди, Умум жaxon банки, Европа миллий тикланиш ва тараккиёт банки).

Хозирги замонда халқаро хисоб-китобларда ва кредитлашда уч қуринишдаги пул воситалари ишлатилади:

- олтин, хозирда узининг асосий тулов ва хисоб-китоб воситаси хусусиятини йукотган булсада, аммо қупчилик валюта захираларининг сезиларли қисмини ташкил этади ва муҳим ташқи савдо операциялариға хизмат қилиш ва кредитлашни қафолатлаш учун ишлалитиди;

- жaxonда асосий урин тутувчи ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари (АҚШ доллари, Инглиз фунт-стерленги, Немис маркаси, Швейцария франки, Япония йенаси ва бошқалар);

- халқаро пул бирликлари (ЕВРО, СДР, ЭКЮ). Улар миллий валюталардан фарқли равишда банкноталар қуринишидаги моддий шаклга эга эмас ва нақт пулсиз хисоб-китобларда ишлатилади. Уни ишлатиш шarti - шу пул воситаларини муомилаға чиқарган ташкилотға аъзо булган мамлакатлар Марказий банкларининг махсус хисоблариға ёзилган пули билан амалга оширилади. Бундай пул бирликлари жaxon валюталари деб хисобланади. Улар барча мамлакатлар томонидан ташқи савдо операцияларини амалга

оширишда ишлатилади. Хорижда кредитлаш ва инвестициялашда, чет эллик ишчи кучи меҳнатига, шунингдек мамлакат валюта захираларини яратишда кулланилади.

Халқаро валюта ёки халқаро тулов-хисоб ва кредитлаш воситаларига жавоб беришга керак бўлган талаб уларнинг конвертирлашуви хисобланади.

Валюта конвертирлашуви деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилиятига тушинилади. Хизирги пайтда улар эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган ва конвертирланмайдиган валюталарга ажратилади. Эркин конвертирланадиган валюта бу амалда курс бўйича ҳар қандай бошқа хорижий валюта эркин ва чекланмаган миқдорда айирбошланадиган валютадир. Бунга мисол қилиб АКШ, Европо ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар, Японияларнинг валюталарини киритиш мумкин.

Қисман конвертирланадиган валюта, бу фақат баъзи бир хорижий валюталарга алмаштириладиган ва халқаро тулов оборотини қисман қамраб оладиган миллий валютадир.

Конвертирланмайдиган валюта бу фақатгина ички туловларга хизмат қиладиган ва хорижий валютага айирбошланмайдиган миллий валютадир.

Конвертирлашни ички ва ташқи конвертирлашга ҳам ажратиш мумкин. Ички конвертирлаш резидентларининг (яъни, шу мамлакатда яшаш жойи бўлган шахсларнинг) мамлакат ичкарасида хорижий валютани сотиб олиш, уни ушлаб туриш ва у билан айрим операцияларни олиб боришни ақс эттиради.

Ташқи конвертирлашда хорижда туловларни амалга оширишга ва молиявий активларни ушлаб туришга руҳсат этилади. Валюталарни конвертирлаш қўпгина мамлакатлар олиб бораётган иқтисодий сиёсатларининг муҳим мақсади бўлиб хисобланади.

16.2. Валюта бозори.

Бозордаги талаб ва таклиф таъсири натижасида вақти-вақти билан валюта курслари узғариб туради. Давлат валюта курсларини барқорорлаштириш учун валюта бозорини амал қилишига бевосита ёки билвосита аралашishi зарур. Бунинг бир қатор усуллари мавжуд:

1. Эҳтиёт(захира)лардан фойдаланиш. Валюта курсини мустаҳкамлашнинг қўпроқ қўлланиладиган усули - расмий резервлар ёрдами билан бозорни манипуляция қилиш хисобланади. Уз-уздан аниқки, валюта захиралари алоҳида мамлакатлар эга бўлган чет мамлакатлар валюталарининг оддий захираси хисобланади.

“Жаҳон пули” сифатида ёки бошқача айтганда, захиралар сифатида, одатда олтиндан фойдаланилади. Масалан, АКШ ҳукумати Буюк Британияга узи эга бўлган олтиннинг бир қисмини сотиб, унинг фунтларини олиши мумкин. Шу йул билан сотиб олинган фунтлар америка савдоси ва молиявий операциялари туфайли жамгарилган захираларни устириш учун фойдаланиш мумкин. Бу ерда захиралар миқдори фунт таклифини зарур миқдорда қўпайтиришга эришиши учун етарли бўлиши жуда муҳимдир.

2. Савдо сиёсати. Валюта бозорига таъсир курсатишнинг бошка тадбирларига савдо ва молиявий оқимлар устидан тугридан-тугри назорат килишни киритиш мумкин. Масалан, АКШ фунт стерленгнинг етишмаслиги шароитида валюта курсини тегишли даражада (2доллар=1 ф.ст.) импортни ушлаб туриш (шу орқали фунт таклифини ошириш) хисобига ушлаб турушга бориши мумкин. Хусусан импорт бож ёки импорт квоталарини киритиш билан қисқариши мумкин. Худди шундай америкаликлар чет эл капитал қуйилмаларидан оладиган фоиз ва дивидентлардан махсус солиқлар ундириши мумкин. Бошка томондан Америка ҳукумати субсидия бериб, шу орқали фунт стерленг таклифини қупайтириш мумкин. Бу тадбирлардан фойдаланишда вужудга келадиган асосий муаммо шундан иборатки, у жаҳон савдоси ҳажмини қисқартиради, унинг тарқибини ва савдо алоқаларини узгартириб юборади, иқтисодий мақсадга мувофиқликнинг бузилишига узининг ҳиссасини қушади. Бунинг оқибатларини хисобга олмаслик мумкин эмас.

3. Валютали назорат. Бошка муқобил вариант валютали назорат хисобланади. Валютали назорат шароитида ҳукумат миллий экспортёрлар олган барча тегишли чет эл валюталарини давлатга сотиш талаби билан уларнинг етишмаслиги муаммосини ҳал қилиши мумкин. Кейин ҳукумат уз навбатида чет эл валютасининг бу катта бўлмаган захирасини турли миллий импортёрлар уртасида тақсимлайди. Шу йул билан ҳукумат миллий импортни, миллий экспорт хисобидан олинган чет эл валютаси миқдорига чеклайди. Валютали назорат тизими бир қатор камчиликларга эга. Биринчидан, савдо чеклашлари (бож, квота, экспортли субсидия) каби валютали назорат қиёсий устунлик тамоилига асосланган халқаро савдонинг тарқиб топган алоқаларини бузади. Иккинчидан, етарли бўлмаган валюта ресурсларини валютали назорат жараёни сузсиз алоҳида импортёрларни қамситиш билан боғлиқ. Учинчидан, назорат тадбирлари истеъмолчининг танлаш эркинлигига тажовуз қилиш хисобланади.

4. Ички макроиқтисодий тартибга солиш. Валюта курси барқарорлигини ушлаб туришнинг охириги воситаси ички солиқ ёки пул сиёсатидан шундай фойдаланиш хисобланадики, бунда тегишли чет эл валютасининг етишмаслиги бартараф қилинади. Масалан, чекловчи солиқ ва пул тадбирлари АКШ миллий даромадини Буюк Британия миллий даромадига нисбатан пасайтиради. Чунки импорт миқёси миллий даромад даражасига тугридан-тугри боғлиқ бўлиб бу Британия буюмларига ва демак фунт стерленгга талабнинг чекланишига олиб келади.

Қайд қилинган валюта курси тизими тарафдорлари тасдиқлайдики, ундан фойдаланиш халқаро савдо ва молия билан боғлиқ бўлган таҳлика ва ноаниқлигини қамайтиради. Қайд қилинган валюта курсларини қуллаш узаро фойдали савдо ва молиявий операциялар ҳажмини қенгайтиришга олиб келади. Аммо қайд қилинган валюта курслари тизимининг ҳаётга лаёқатлиги иккита узаро алоқалар шароитига боғлиқ:

1) захираларнинг мавжудлиги;

2) уз хажми буйича сезиларсиз камёблик ёки тулов баланси активларининг тасодифий вужудга келиши. Катта ва доимий камёбликлар мамлакат захираларини йукка чиқариши мумкин. Хулоса қилиб айтганда валюта курсларининг талаб ва таклиф таъсири остида шаклланиш даражаси, уз-узича курсли нисбатларга таъсир этувчи реал жараёнларни аниқлаб бера олмайди. Чет валюталарига талаб ва таклифга, демак валюта курсларига мамлакатдаги ҳам ички ва ҳам ташқи иқтисодий муносабатлар мажмуи бевосита ёки билвосита таъсир курсатади.

Валюта курслари динамикасига бевосита таъсир курсатувчи омиллар ичидан қуйидагиларни ажратиш курсатиш мумкин:

- миллий даромад ва ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- пулнинг реал харид қилиш лаёқати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- валюталарга талаб ва таклифга таъсир курсатувчи тулов баланси ҳолати;
- мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси;
- валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва ҳ.к.

Назарий жиҳатдан валюта курсларининг тебранишини тушинтириш, харид қилиш лаёқатининг паритет назарияси ёрдамида берилади (Г.Кассел томонидан исботлаб берилган). Бу назарияга қура курсли нисбатларни аниқлаб бериш учун икки мамлакат истеъмолчилик товарлари шартли “ҳалтаси” баҳоларни такқослаш талаб қилинади. Масалан, агар Ўзбекистонда бундай ҳалта, айтайлик 500 сум, АКШ да эса 10 доллар турса, 500 сумни 10 га булиб 1 долларнинг баҳосини ҳосил қиламиз, бу 50 сумга тенг экан. Агарда Ўзбекистонда муомиладаги пул массасининг қупайиши натижасида, товарлар баҳоси икки марта ошса, АКШ ҳаммаси узғаришсиз қолади ва ҳамма шароитлар тенг бўлганда долларнинг сумга нисбатан айирбошлаш курси икки мартага ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида асосан гиперинфляция руй берганда харид лаёқатининг паритет назарияси курсни нисбатларини олдиндан айтиш имконини беради. Валюта курсларининг узғариши экспорт маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар имкониятига таъсир курсатиши мумкин. Масалан, агарда АКШ бир доллари 2,5 немис маркасига айирбошланса (1975 йилги расмий курс) Германия учун маиший электроника ишлаб чиқарувчи америка экспортёрларининг тушуми, 100 марка 40 долларга тенглашади. Валюта курсларининг 1:1, 682 нисбатга узғариши (1991 йилги курс) сотишнинг узғармас ҳажмида тушумнинг 59 долларга қупайишига олиб келди. Валюта курслари миллий иқтисодиётга, ишлаб чиқариш ва ундаги бандликка сезиларли таъсир курсатиши мумкин. Миллий валюталар курсининг пасайиши мамлакатлар экспорт имкониятини оширади. Аммо мамлакат экспорти хомашё товарлари импортига асосланса, бунда валюталар курсининг пасайиши экспорт қилинадиган товарлар баҳосининг узишига олиб келади ва бу уларнинг рақобатга лаёқатлилигига таъсир курсатиши мумкин. Валюта курсларининг ошиши мамлакатлар экспорт имкониятларини ёмонлаштиради. Валюта курсларининг беқарорлиги ташқи иқтисодий алоқаларга салбий таъсир курсатади. Унинг тебраниши халқаро битимларда ноаниқлик ва таҳлика даражасини қупайтиради. Шу сабабли валюта курси ҳам мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда тартибга

солишнинг муҳим объекти ҳисобланади. Давлат бевосита тартибга солиш воситаси сифатида валютали интервенция ва дисконт сиёсатидан фойдаланиш мумкин.

Дисконт- банклар томонидан олинadиган фоиз. Банк фоиз ҳисоб ставкасини ошириб ёки тушириб чет эл капиталлари кириши ёки чиқиб кетишига таъсир курсатиши мумкин. Тартибга солишнинг купрок универсал усули валютали интервенция ҳисобланади. Бунда марказий банклар таклифи етарли бўлмаган, курс эса юқори бўлган чет эл валюталарини сотади, таклиф ортикча ва курс паст бўлганда сотиб олади. Бу билан талаб ва таклифни тенглаштириб, миллий валюта курси тебраниш чегарасини чеклайди. Валютали интервенцияни куллаш захира валюта фондининг миқдори билан чекланади, шу сабабли валюталарни сотиш албатта уни сотиб олиш билан алмаштириб турилиши лозим. Бундан ташқари инфляциянинг юқори суръатида валюталар курси валюта харид қилиш қучлари нисбатининг узғариши туфайли пасаяди. Бу ҳолда валютали интервенция мазкур мамлакат валютали девольвацияси (курснинг расмий узиши) билан бирга бориши зарур.

16.3. Валюта курсини аниқловчи омиллар.

Валюта курси бир мамлакат валюта баҳосининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланишини курсатади. Валюта курсларининг иккита бир-бирига қарама-қарши вариантлари мавжуд бўлади:

- 1) миллий валюталарнинг бир-бирига айирбошлаш курси, талаб ва таклиф билан аниқланадиган эгилувчан ёки сузиб юривчи валюта курслари тизими;
- 2) қатик қайд қилинган валюта курслари тизими. Бунда валюта курслари талаб ва таклиф тебраниш натижасида узғаришга чет эл валюталари бозорининг амал қилишга давлатнинг аралашуви ёки бошқа механизмлар қаршилиқ курсатади.

Эркин сузиб юривчи валюта курслари талаб ва таклиф таъсири остида аниқланади. Америка доллари Британия фунт стерленгига айирбошланиши мумкин бўлган курс ёки баҳони қараб чиқамиз. Фунтга америкаликларнинг тушиб боровчи талаби шуни билдирадики, улар учун фунт ва демак британия товарларининг барча турлари арзон бўлади. Америкаликлар учун фунтнинг таклифи усса, доллардаги фунтнинг анча юқори баҳосида британияликлар купрок миқдордаги америка товарларини сотиб олишни хоҳлайди. Америка товарларини сотиб олиш учун британияликлар фунтни валюта бозорига ташлайди, чунки улар аввало фунтни долларга айирбошлаши зарур бўлади. Эркин бозор қучлари таъсирида урнатилadиган валюта курслари узғариб туради. Фунтнинг доллардаги баҳоси ошганда долларнинг қиймати пасаяди ёки доллар фунтга нисбатан қадрсизланади. Аксинча фунтнинг доллардаги баҳоси пасайганда долларнинг қиймати ошади ёки доллар фунтга нисбатан қимматлашади. Валюта курсларининг узғаришига бир қатор омиллар таъсир курсатади. Уларни қисқача қараб чиқамиз.

1. Истеъмомчи дидидаги узғаришлар. Истеъмомчиларнинг бошқа мамлакат буюмларига дидидаги узғаришлар, бу мамлакат валютасига талаб ёки таклифни ҳамда унинг валюта курсини узгартиради.

2. Даромадлардаги нисбий узгаришлар. Агар бир мамлакатда миллий даромаднинг усиши, бошқа мамлакатдаги бу курсаткичнинг усишидан устун булса, бунда унинг валюта курси пасаяди. Мамлакатнинг импорти унинг даромади даражасига тугри боғлиқликда жойлашади.

3. Баҳодаги нисбий узгаришлар. Агар бир мамлакат, масалан, АКШ ички баҳо даражаси тез усса, бошқа мамлакат, масалан Буюк Британияда бу даража узгаришсиз колса, бунда америкалик истеъмолчи нисбатан арзон британия товарини излайди ва шу билан фунтга талабни оширади. Аксинча британияликлар америка товарларини сотиб олишга кам мойил булади ва бу фунт таклифини пасайтиради. Фунтга талаб усиши ва таклиф пасайишининг бу уйгунлашуви долларларнинг кадарсизланишини келтириб чиқаради.

4. Нисбий реал фоиз ставкалари. Фараз киламиз, АКШ инфляцияни кувуб утиш максидида “ киммат пул” сиёсатини амалга ошира бошлайди. Натижада, реал фоиз ставкалари (инфляция суръатини хисобга олиб корректировка килинган фоиз ставкалари) АКШ да бошқа мамлакатлар, масалан Буюк Британияга караганда кутарилади. Британиялик жисмоний шахс ва фирмалар ишонч хосил киладики, АКШ молиявий воситаларни куйиш учун жуда жозибадор ва кулай жойга айланади. Америка молиявий активларига талабнинг бу куйиши англия фунти таклифнинг кенгайганлиги ва шу сабабли доллар киймати усганлигини билдиради.

5. Олиб-сотарлик. Фараз киламиз, АКШ иктисодиётида куйидагилар кутилади

а) британияникига караганда тез уса бошлайди ;

б) британияникига караганда анча кучли инфляцияга дуч келади;

в) британияга караганда анча паст реал фоиз ставкаларига эга булади.

Бу прогнозлар келажакда доллар курси пасайиши, фунт курси эса, аксинча кутарилишидан дарак беради. Демак, долларни ушлаб турувчилар уларни фунтга айлантиришга харакат килади ва шу билан фунтга булган талабни оширади. Бу алмашиш, доллар курсининг пасайишини ва фунт курсининг ошишини келтириб чиқаради.

16.4. Валюта курсини аниқлаш.

Барча халқаро битимлар валюталарни айирбошлаш билан олиб борилади. ва хар кандай айирбошлашда булгани каби валюта баҳосининг ёки валюта курсини аниқлаш зарурияти пайдо булади. Шундай килиб, валюта курси-бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирлигида ифодаланган баҳосидир. Валюта курсини урганиш котировкалалаш деб аталади. У тугри ва тесқари котировкалалашга ажратилади. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада курсатилса, бунга тугри котировкалалаш деб аталади. Масалан 1 АКШ доллари 23 сумга, 1000 Россия рубли 7,2 сумга тенг ва хақозо. Тесқари котировкалалашда миллий валютанинг бир - бирлигига тугри келадиган хорижий валютанинг миқдори урнатилади. Масалан, 1 узбек суми 0,004348 АКШ долларига тугри келади. Дунёнинг куп мамлакатларида шу жумладан Ўзбекистонда ҳам тугри котировкалалаш қабул килинган. Валюта бозоридаги талаб ва таклифни солиштириш натижасида валютанинг баҳоси ёки курси аниқланади. Узбек сумининг курси Ўзбекистон

валюта биржасида урнатилади, унинг иштирокчилари булиб валюта операцияларини олиб бориш ҳуқуқига эга булган банклар ҳисобланади. Шу билан бирга, турли пул бирликлари учун валюта курсларини урнатиш жараёнида бозор кучларини таъсир этиш даражаси бир хил эмас. Бу таъсир кучига боғлиқ ҳамда курслари эркин сузиб юривчи, чекланган сузиб юривчи ва қайд этилган валюта курсларига ажратилади. Эркин сузиб юривчи валюта курси шу валютага булган бозор талаби ва таклифи остида эркин узғариб туриши мумкин. Масалан, АКШ доллари, япон йени, ингилиз фунти стерленги курслари. Шу боис, бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида купрок ишлатилади. Чекланган сузиб юривчи валюта курси унинг узғариши айрим хорижий валюталар ёки валюталар туплами курслари узғаришига боғлиқ булишини кузда тутди. Қайд этилган валюта курси, бу хорижий валютада ифодаланган давлат томонидан расмий урнатилган миллий пул бирлигининг баҳоси булиб, унга валюта бозорида талаб ва таклифнинг узғариши таъсир қилмайди. Валюта курсининг экспорт ва импортга таъсири. Валюта курсининг товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучларнинг мамлакатлараро ҳаракатини узига хос бошқариб турувчиси ҳисобланиб уни узғариб туриши мамлакатнинг ташқи иқтисодий оборотига ҳамда бутун макроиқтисодий вазиятга кучли таъсир қилади. Бу таъсирни шундай вазият мисолида қуриб чиқиш мумкин. Масалан, узбек сумининг курси 1000 Россия рублига нисбатан 7,2 сумдан 10 сумгача пасайган булсин, яъни сум Россия рублига нисбатан арзонлашган ва аксинча, рубл сумга нисбатан қимматлашган булсин. Бундай ҳолатда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган 720 сумлик қийматга эга булган товар Россия бозорида арзонлашиб боради ва энди бу товар 100 минг Россия рублига ($720 \cdot 7,2 \cdot 1000$) эмас, балки 72 минг рубл туради ($720 \cdot 10 \cdot 1000$) Натижада товарнинг рақобатга чидамлилиги орта боради ва унга булган талаб ошади, экспорт рағбатлантирилади. Бирок миллий валютани Россияга чиқариш Ўзбекистон учун фойдали булмай қолади. Россияда ишлаб чиқарилган 2000 рубллик маҳсулот энди узбек суми курсининг пасайишини ва Россия рубли курсининг қимматлашуви натижасида узбек бозорида 14,4 сум ($2000 \cdot 7,2 \cdot 1000$) эмас, балки 20 сум ($2000 \cdot 10 \cdot 1000$) туради. Қуриниб турибдики, маҳсулот нархи қимматлашади ва шу сабабли уни олиб келиш қисқариб боради, ва аксинча, узбек сумининг курси ошиб бориши билан Россиядан товар олиб келиш ва капитални четга чиқариш фойдали булади.

Қисқача хулосалар.

1. Мамлакатлар уртасида иқтисодий муносабатлар кучайган сари пул воситалари айирбошлаши ҳам тобора ошиб боради, узаро ҳисоб-китобларда номуносивлик муаммолари пайдо булади. Буларнинг барчаси жаҳон валюта тизимининг барпо этилишига объектив шарт-шароитлар яратади. Бунинг асосий мақсади эса мамлакатлар уртасидаги барча турдаги битимларни амалга оширишни тартибга солишдан ва шунингдек бу ишларни тезлаштиришдан иборат. Умуман олганда миллий валюта тизими базасида жаҳон бозори ривожланиши таркиб топадиган ва давлатлараро келишувлар

билан мустахкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш шарти булган жахон валюта тизими ташкил топар экан.

2. Халқаро валюта ёки халқаро тулов-хисоб ва кредитлаш воситаларига жавоб бериши керак булган талаб уларнинг конвертирлашуви деб хисобланади. Валюта конвертирлашуви деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилияти тушунилади. Хозирги кунда эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган ва конвертирланмайдиган валюталар мавжуд экан.

3. Давлат валюта курсларини барқарорлаштириш учун эҳтиёт (захира) лардан фойдаланиш, савдо сиёсати, валютали назорат ва ички макроиктисодий тартибга солиш усулларидан кенг фойдаланилади.

4. Валюта курсларининг тебраниб туришларини “харид қилиш лаёқатининг паретет” назарияси ёрдамида тушунтириб берилади. Бу назарияга кура курсли нисбатларни аниқлаб бериш учун икки мамлакат истеъмол товарлари шартли “халтаси” баҳоларни такқослашни талаб қилар экан.

5. Валюта курси бир мамлакат валюта баҳосининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланишини билдиради. Валюта курсларининг иккита бири-бирига қарама-қарши вариантлари мавжуд, яъни миллий валюталарнинг бири-бирига айирбошлаш курси, талаб ва таклиф билан аниқланадиган эгилувчан ёки сузиб юривчи валюта курслари тизими ва қайд қилинган валюта курслари тизимларидан иборат.

Мавзуга оид тестлар:

1. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятининг асосий принциплари:

А) барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;

Б) барча хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик;

В) Томонлар тенглиги;

Г) Ташқи иқтисодий муносабатларда шерикларнинг ички ишларга аралашмаслиги;

2. Ўзбекистон экспортининг асосий қисмини нима ташкил этади?

А) Пахта толаси;

Б) Ёқилғи;

В) Олтин;

Г) «а», «б» вариантлар.

3. Иқтисодий интеграция нима?

А) ИТТ таъсирида халқаро меҳнат тақсимооти;

Б) Бир қанча давлатлар хўжаликларининг яқинлашуви;

В) Халқ хўжалиги мажмуининг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви, иқтисодий ва социал тараққиёт;

Г) Халқаро мажмуаларнинг ташкил топиши.

4. Экспорт деганда нимани тушунасиз?

А) Товар ва хизматларни хорижий мамлакатларга сотиш;

Б) Товар ва хизматларни хориждан келтириш;

В) Фақат товарларни сотиш;

Г) «А», «Б» вариантлар тўғри.

5. Импорт товарларга солиқ солишдан мақсад нима?

А) Импортни рағбатлантириш;

Б) Экспортни рағбатлантириш;

В) Ички бозор баҳоларини ошириш;

Г) Миллий иқтисодни ҳимоя қилиш.

2. Ўзбекистон Республикаси БМТ га қачон аъзо бўлган?

А) 1992 йил 2 март;

Б) 1991 йил 18 ноябрь;

В) 1992 йил 8 декабрь;

Г) 1992 йил 20 сентябрь.

Таянч иборалар.

Валюта курси, халқаро валюта муносабатлари, халқаро тулов обороти, ташки савдо, халқаро ҳисоб-китоб, валюта, миллий валюта, халқаро валюта, жаҳон пули, жаҳон валюта тизими, валюта курсларини урнатиш ва саклаб туриш механизми, валюта бозори, валюта ёрдамида тартиблаш, халқаро пул бирликлари, валюта муносабатлари, олтин, валюта конвертирлашуви, эркин конвертирлашув, қисман конвертирлашув, конвертирланмайдиган валюта, расмий резервлар ёрдами билан бозорни манипуляция қилиш, валюта захиралари, савдо сиёсати, валюта назорати, бож, квота, экспортли субсидия, валютага жаҳон бозоридаги ишонч, валютада интервенция, дисконт сиёсати, эркин сузиб юривчи валюта курслари, истеъмолчи дидидига узгаришлар, даромадлардаги нисбий узгариш, баҳодаги нисбий узгариш, нисбий реал фоиз ставкалари, олиб сотарлик, котировкалаш, тесқари котировкалаш ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Валюта курси нима ва қандай қилиб ҳар хил миллий валюталар бир-бирига алмашинади? Турли хил валюта курслари тизимини таҳлил қилинг ва изохлаб беринг.

2. Валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жaxon валюта тизимининг баркарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизимини биласизми?
3. Валюта бозори тушунчасини изохланг. Миллий валюталар кандай тартиб билан котировкаланади?
4. Эркин сузиб юрувчи ва кайд килинган валюталарни изохланг. Паретит назариясини тушунтиринг. Валюта курсларининг узгаришига таъсир курсатувчи омилларни санаб утинг. Валюта курси кандай аниқланади?

Адабиётлар руйхати.

1. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
2. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
3. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” М.:1995
4. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург.: Судоистроение. 1998
5. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С. Петербург.: 1994
6. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: Изво “Дело”. 1996
7. Йулдошев З., Косимов М.С.“Макроиктисодиёт асослари”. -Т.: Укитувчи. 1994
8. В.Н.Костюк. “Макроэкономика”.- М.:1998
9. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика”. М.:1996

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ.

1. Каримов И.А. Узбекистон: миллий истиклол, сиёсат, мавкура 1 Том. Т.: “Узбекистон”. 1996, 364 бет.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. 2 Том. -Т.: “Узбекистон”, 1996.382 бет.
3. Каримов И.А Ватан саждаго каби мукаддасдир. 3 Том. -Т.: “Узбекистон”, 1996. 367 бет.
4. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. - Т.: “Узбекистон”, 1996.351 бет.
5. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бусагасида хавфсизликка тахдид баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. - Т.: “Узбекистон”, 1997. 326 бет.
6. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997

7. Борр Р. Политическая экономика в 2-х томах. 1-том Француз тилидан таржима. М.: Халкаро муносабатлар. 1995
8. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” - М.:1995
9. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
10. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С.Петербург.: 1994
11. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: И. “Дело”. 1996
12. Йулдошев З., Косимов М.С. “Макроиктисодиёт асослари” - Т.: Укитувчи. 1994
13. В.Н.Костюк. “Макроэкономика” - М.:1998
14. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика” - М.:1996
15. Макконелл, Кемпбелл Р, Брюстенли Л, “Экономика. Принципы проблемы и политика”. В 2-х томах, инглиз тилидан таржима иккинчи нашр.М.: Республика.1992
16. В.Ф.Максимова, А.А.Ишшов и др. “Рыночная экономика: учебник в трёх томах, 2-том. М.: Соминтек. 1992
17. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
18. Н. Самуэльсон. “Экономика вводный курс” - М.:Прогресс.1996
19. П.Хейнс.”Экономический оброзмышления”. Перевод с англ. М. Изд. Новости при участии. 1991
20. Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
21. Ричард Лэйард. “Макроэкономика”.Курс лекций для российских читателей. М.: 1994.
22. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат назарияси ва ҳозирги замон.

Бойзоқова Д.Ф.

Классик иқтисодчиларнинг бандлик назариясига иқтисодиётда мавжуд бўладиган ишсизлик ва инфляция тўғри келмайди. Биз биламизки иқтисодиётда тўлиқ бандлик шароитига эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам иқтисодчилар классик назариянинг асосий жиҳатларини танкил қила бошладилар.

1936 йили инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс капитализм иқтисодиётига янги иш билан бандлик назариясини яратди. У ўзининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси” асосида унинг нотўғри жиҳатларини исботлашга уринди.

Кейнс назариясининг энг қатъий жиҳати шуки, у бозор иқтисодиётида иш билан тўла бандликни таъминлайдиган ҳеч қандай механизм йўқлигини исботлади. Макрокўламда иқтисодиёт мувозанатга эришиши мумкин, лекин шунда ҳам маълум миқдорда ишсизлик ва инфляция сақланиб қолишини, тўла иш билан бандлик қонуний ҳолат эмас, балки тасодифдир, капитализм ўз-ўзидан тартибга тушиб ривожланиб кетавермаслигини исботлаб берди. Шунингдек иқтисодиётдаги тебранишлар фақат уруш, табиий офат ва шу каби вазиятларгагина боғлиқ эмас, балки у тинчлик йилларида ҳам ички омилларнинг салбий оқибатларидан келиб чиқишини асослаган. Ишсизлик ва инфляциянинг келиб чиқиши инвестиция ва жамғармаларга бевосита боғлиқ. Нархларнинг ошиши ва иш ҳақининг пасайиши бошқа салбий омиллар билан бирга иқтисодиётнинг беқарорлигига олиб келади. Кейнс назарияси Сей қонунини ҳам маълум даражада инкор этади. Сей қонуни бўйича тадбиркорлар фаолияти ва жамғариш режалари фоиз ставкасида мутаносиблашади. Кейнсчилар фикрича эса агар тадбиркорлар жамғармаларни кўпайтиришса, фирмалар инвестицияларни кўпайтиришлари мумкин.

Чунки жамғарувчилар субъекти ва инвесторлар ҳар хил гуруҳдаги одамлардир. Корхоналар айниқса корпорациялар катта миқдордаги инвестиция қарорларини қабул қилишади. Катта ҳажмдаги ишлаб чиқаришга эга бўлган иқтисодиётда уй хўжаликлари кўп миқдорда жамғаришади. Шунини айтиб ўтиш керакки, жамғариш ва инвестицияларни ҳар хил гуруҳлардаги одамлар қабул қилишади.

Жамғарувчилар ва инвесторлар субъектлари ҳар хил сабабларга кўра бошқарилади. Кейнсчилар фикрича жамғарма ва инвестициялар битта омилга боғлиқ бўлмаган ҳолда турли сабаблар асосида амалга оширилади. Масалан, айримлари қиймати ўзининг иш ҳақи миқдоридан ортиқ бўлган маҳсулотларни сотиб олиш учун, уй хўжаликлари эса автомобиль ёки телевизор сотиб олиш учун жамғаришади. Жамғармалар бирор бир шахс ёки унинг оиласининг келажакдаги истеъмолини қондириш мақсадида; яъни уй хўжаликлари оила бошлиғининг нафақага чиқишлари ёки болаларини

коллежларда ўқишини таъминлаш мақсадида жамғаришади.. Кейнсчилар таъкидлашича жамғарма ва инвестицияларни аниқлашнинг энг асосий омили бўлиб миллий даромад ҳисобланади.

Кейнсчилар назарияси бўйича аҳоли ўз маблағларини нафақат кунлик харидларни амалга ошириш учун, балки ўз бойликларини ошириш учун ҳам сақлашади. Бу пул воситалари бир қисмининг камайиши ва уларни пул бозорида инвесторларга бериш жорий жамғармаларга нисбатан солиштирганда воситаларнинг ортиқчалигига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш кредит берадиган муассасалардан ссудаларнинг берилиши пулнинг таклифини кўпайтиради. Банк ёки бошқа молиявий ташкилотлардан кредитларнинг берилиши жорий жамғармалар кўпайишига асос бўлади. Натижада уй хўжаликлари қўлидаги пул воситаларининг камайиши ва банклар томонидан ссудаларнинг берилиши инвестициялар миқдорини жорий жамғармалар миқдоридан ошишига олиб келиши мумкин. Бу шуни билдирадики Сей қонуни фаолият кўрсатмайди.

Кейнсчилар ёндошуви шундан иборатки, жамғариш ва инвестициялар режаси бир-бирига мос келмайди ва шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш, даромад, бандлик, нархлар даражасида ўзгаришлар бўлиб туради. Бундан ташқари Кейнсчилар фикрича нархлар даражаси ва иш ҳақи ҳақиқатда пасайишга йўналтирилган эгилувчанликдан иборат эмас. Ҳатто улар шундай бўлган тақдирда ҳам шубҳалидир. Чунки нархлар ва иш қақининг пасайиши кенг тарқалган ишсизликни бироз юмшатиши мумкин, холос.

Иқтисодиёт барқарор ривожланиши учун унинг турли томонлари ўртасида маълум мувозанат бўлишини тақозо қилади.

Макроиктисодиётда иқтисодий мувозанатнинг шаклланиш жараёни, уни таъминлаш анча мураккаб ва зиддиятли. Бу мувозанатлар ичида Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек:«...ички бозорда талаб билан таклиф ўртасида мутаносибликка эришиш, яъни чиқарилган пул миқдори билан унга сотиб олинadиган моллар салмоғи ўртасида тўғри нисбатни таъминлаш ғоят катта роль ўйнайди».¹

Макродаражада умумий иқтисодий мувозанат – бу мамлакат бутун иқтисодиётнинг мутаносиблигидир. Бу барча соҳалар, тармоқлар, хўжаликларнинг меъёрида ривожланишини таъминлайдиган иқтисодий фаолиятнинг барча қатнашчилари ҳамда барча бозордаги ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган мувозанатлар тизимини ўз ичига олади.¹

Иқтисодий мувозанат даражасини аниқлашда асосан иккита ўзаро боғлиқ усулдан фойдаланилади: 1) ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини таққослаш усули; 2) жамғарма ва инвестицияларни таққослаш усули.

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари».Т.: «Ўзбекистон», 1999. 384-бет.

¹ Ҳамроев О.Ҳ. Иқтисодий мувозанат ва уни таъминлаш механизмлари. – Т.: ТДИУ, 2004, 35-бет.

Иқтисодийнинг мувозанатли даражаси бу ишлаб чиқаришнинг шундай ҳажмики, у ишлаб чиқариш мазкур ҳажмини сотиб олиш учун етарли умумий сарфларни таъминлайди. Бошқача айтганда, соф миллий маҳсулот мувозанатли даражасида ишлаб чиқарилган товарларнинг умумий миқдори (СММ) харид қилинган товарлар умумий миқдорига ($C+I_n$) тенг бўлади

Президентимиз маърузасида алоҳида эътибор қаратилган жиҳат – бу 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий устувор йўналишларини белгилашдан иборат бўлди.

Мамлакатимизнинг тарихан қисқа даврлик мустақил тараққиёт йилларида бу қадар салмоқли ютуқ ва натижаларнинг қўлга киритилиши асосий сабабларидан бири – бу самарали иқтисодий сиёсатнинг тўғри танланганлиги ва изчил равишда амалга оширилганлиги ҳисобланади. Бунда ҳар йиллик белгиланаётган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўналишлари, дастурлари ва чора-тадбирлари муҳим ўрин тутди. Шунга кўра, моҳиятан йил давомида асосий эътибор қаратиш, барча куч ва саъй-ҳаракатларни йўналтириш, имконият ва салоҳиятни сафарбар этишнинг муҳим соҳалари ва жабҳаларини ифодаловчи устувор йўналишларнинг белгилаб олиниши ушбу муваффақиятларнинг манбаларидан бири ҳисобланади.

2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси – бу ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборатдир. 1

Ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш – 2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси сифатида белгилаб берилди.

И.А.Каримов.” Асосий вазифамиз –Ватанимиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. ”

Адабиётлар

1 .Каримов. И.А.. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 29 январда бўлиб ўтган мажлисидаги «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» мавзусидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси, 2010 йил, 30 январь

2 Каримов . И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари».Т.: «Ўзбекистон», 1999. 384-бет.

3.Ҳамроев О.Ҳ. Иқтисодий мувозанат ва уни таъминлаш механизмлари. – Т.: ТДИУ, 2004, 35-бет.

4.Ишмухамедов.А.Е.Джумаев.А.З.ЖумаевҚ.Х. “ Макроиқтисодиёт” .Т.:Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,2005,64-65 бетлар.